

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA KENTLER VE
KENT SAVUNMALARI**

Hazırlayan
Ezgi DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl-2023

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA KENTLER VE
KENT SAVUNMALARI

Hazırlayan
Ezgi DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl-2023

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	III
TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	2
MEZOPOTAMYA’DA KENTLER VE KENT SAVUNMALARI	
1. MEZOPOTAMYA’NIN COĞRAFI KONUMU.....	2
2. MEZOPATAMYA’DA KENT OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKMASI VE GELİŞİMİ	4
3. MEZOPOTAMYA KENTLERİ.....	8
3.1. Sümer Uygarlığı Kentleri.....	8
3.2. Akad Kentleri.....	12
3.3. III. Ur Hanedanı Dönemi Kentleri.....	17
3.4. Eski Asur Dönemi Kentleri.....	20
3.5. Eski Babil Dönemi Kentleri.....	24
3.6. Yeni Babil Krallığı Kentleri.....	27
3.7. Arami Kentleri.....	29
3.8. Orta Asur Krallığı Kentleri.....	32
3.9. Yeni Asur Kentleri.....	36
4. MEZOPOTAMYA’DA KENT SAVUNMALARI.....	40
4.1. Kentler ve Savunma Mimarisi	42
4.2. Maden Kullanımının Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları.....	45
4.3. Ekonomik Faaliyetlerin Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları.....	47
4.4. Ticari Faaliyetlerin Kent Savunmalarına Yansımaları.....	49
4.5. Tarımsal Üretimin Kent Savunmalarına Yansımaları.....	51

İKİNCİ BÖLÜM.....	55
ANADOLU’DA KENTLER VE KENT SAVUNMALARI.....	55
1. ANADOLU’NUN COĞRAFİ KONUMU.....	55
2. ANADOLU’DA KENT OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKMASI VE GELİŞİMİ.....	57
3. ANADOLU KENTLERİ.....	60
3.1. MÖ III. Bin Yılda Anadolu Kentleri.....	63
3.2. MÖ II. Bin Yılda Anadolu Kentleri.....	65
3.3. MÖ I. Bin Yılda Anadolu Kentleri.....	68
4. ANADOLU’DA KENT SAVUNMALARI.....	70
4.1. Kentler ve Savunma Mimarisi.....	72
4.2. Maden Kullanımının Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları.....	75
4.3. Ekonomik Faaliyetlerin Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları.....	77
4.4. Ticari Faaliyetlerin Kent Savunmalarına Yansımaları.....	79
4.5. Tarımsal Üretimin Kent Savunmalarına Yansımaları.....	80
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA.....	85
ÖZGEÇMİŞ.....	100

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Kentler ve Kent Savunmaları adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

..... /..... / 2022

İmza

Ezgi DOĞAN

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

Ezgi DOĞAN tarafından hazırlanan Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Kentler ve Kent Savunmaları başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : İmza:

Danışman : İmza:

Üye : İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 202.... tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçmesi ve zamanla kent ve savunma kavramlarının ortaya çıkması önemli bir olgudur. Tarihin her döneminde verimli topraklar ve sulak alanlar canlıların ilgi odağı olmuştur. Mezopotamya'ya hayat veren Dicle ve Fırat Nehirler'i eski kavimlerin bu bölgeye yerleşmesinde son derece önemli rol oynamıştır. Eski Çağ'da insan yaşamında meydana gelen değişimlerin merkezinde yer alan diğer bir coğrafya ise Anadolu olmuştur. Anadolu ve Mezopotamya'da yaşanan tarımsal faaliyetler, hammadde kaynakları gibi önemli gelişmeler söz konusu bölgeleri bir çekim merkezi haline getirmiş ve farklı kültürlerin gelişmesine imkan tanımıştır.

Bu çalışmamızda Eski Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasının kentleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bununla birlikte Eski Anadolu ve Mezopotamya'da yer alan kentler de ayrıntılarıyla irdelenmiştir. Ayrıca Eski Anadolu ve Mezopotamya'da bulunan kentlerin savunmaları ve savunma sistemleri de ele alınmıştır. Neolitik Çağ ile birlikte başlayan yerleşik hayat ve aralarında boşluk olmaksızın inşa edilen evler, aslında ilk dönem savunma mimarisinin en güzel örneği olmuştur. Anadolu ve Mezopotamya coğrafyası, yer şekilleri ve iklimi ile ticari, sosyal, ekonomik ve kültürel etkileri ile birlikte incelenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, samimiyeti ve sıcakkanlılığıyla bizleri kendine dost edinen çok saygıdeğer hocam *Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ*'ye ve eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen annem *Nuran DOĞAN*, babam *Hasan DOĞAN* ve kardeşim *Deniz DOĞAN*'a sonsuz şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Ezgi DOĞAN

Bingöl-2023

ÖZET

Mezopotamya coğrafyası, insanlık tarihinin en önemli ve en eski uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır. Dicle ve Fırat Nehirleri'nin hayat verdiği Mezopotamya, Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olarak ikiye ayrılmıştır. Mezopotamya coğrafyası, yeryüzü şekilleri bakımından incelendiğinde kuzey ve güneyde farklılık göstermiştir. Mezopotamya'da yaşanan gelişmeler bütün eski uygarlıkların gelişimini doğrudan etkilemiştir. Kentleşme, mimari, sanat ve din gibi konularda yaşanan gelişmeler uygarlıkların gelişimini doğrudan etkilemiştir.

Mezopotamya coğrafyasının insanlar tarafından çok fazla tercih edilme nedenlerinden biri de iklim şartlarının uygun olması olmuştur. İklimin; kışları kısa, yazları ise uzun sürmesi bölge dışından da insanların buraya yerleşmesine imkan tanımıştır. Genel olarak iklim ilk yerleşmelerin ortaya çıkmasında ana etken olmuştur. Yerleşik hayat düzeni kentlerin kurulmasından bir süre önce ortaya çıkmıştır. İnsanoğlu ilk kez Mezopotamya coğrafyasında yerleşik hayata geçmiştir. Ayrıca ilk kent yerleşimleri de Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Eski kentler genellikle su kenarlarında, nehir ağızlarında, ormanlık bölgeye yakın alanlarda kurulmuştur. Bunların yanında askeri nedenlerle kurulmuş kentlerde ise coğrafi ve ekonomik faktörlerin önüne geçilerek savunma faktörü dikkate alınmıştır. Savunulması kolay, ulaşılması ve hücum edilmesi güç, çevreye hakim yüksek tepeler tercih edilmiştir.

Anadolu coğrafyasını incelediğimiz zaman ise bu bölgenin daha çok bir köprü görevi gördüğü anlaşılmıştır. Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlaması bu bölgeyi coğrafi olarak önemli ve özel kılmıştır. Anadolu coğrafyası birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış ve verimli toprakları sayesinde uygarlıkların uğrak noktası olmayı başarmıştır. Diğer yandan doğal kaynaklar, maden yatakları ve verimli topraklarının olması diğer uygarlık ve medeniyetlerin bu bölgeye yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Uygarlık ve medeniyetlerin ortaya çıkmasında etkili olan en önemli faktörlerden biri de iklim olgusu olmuştur. İnsanoğlu iklim şartlarının iyi olduğu, doğal kaynakların bol olduğu alanlara daha çok ilgi göstermeye başlamıştır. Ve zamanla bütün bu durumlar insanların yaşam şartlarında önemli değişiklikler göstermiştir. Eski Taş Çağı'nda mağaralarda, ağaç kovuklarında yaşamlarını sürdüren insanların zaman içinde iklimde yaşanan değişiklikler ile birlikte geçici barınaklara taşındıkları görülmüştür. Söz konusu barınakların ağaç dallarından, hayvan postlarından yapıldığı anlaşılmıştır. Bununla beraber nüfusta artış yaşandığı gözlenmiştir. Ayrıca madenlerin ortaya çıkması ile birlikte kentlerin de yavaş yavaş ortaya çıktıkları görülmüştür. Çatalhöyük ilk kent yerleşimine dair verilebilecek en iyi örnek olmuştur. Ayrıca Hacılar yerleşimi ise ilk köy kültürünün başladığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha öncede sözünü ettiğimiz gibi zamanla iklim şartlarında görülen değişiklikler nedeniyle insanların farklı alanlarda farklı avlar aradıkları görülmüştür. Ayrıca avlarına yakın olmaları gerektiğini düşünerek beslenme ve barınma ihtiyaçlarını da bu şekilde karşılamayı düşünmüşlerdir. Zamanla gittikleri yerlerde kendilerine ait yaşam alanları oluşturarak yerleşik hayatın temellerini atmışlardır. Önce iklim şartları ardından beslenme ihtiyacıyla birlikte ortaya çıkan barınma gereksinimi ve yerleşik hayat zamanla kent yaşamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle Anadolu'da kısa bir zaman diliminin ardından kent yaşamının ortaya çıktığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Anadolu, Kent, Savunma, Mimari.

ABSTRACT

The geography of Mesopotamia is home to the most important and oldest civilizations in human history. Mesopotamia, brought to life by the Tigris and Furat Rivers, was divided into two as Lower and Upper Mesopotamia. When the geography of Mesopotamia was examined in terms of landforms, it differed in the North and South. Developments in Mesopotamia directly affected the development of all ancient civilizations. Developments in subjects such as urbanization, architecture, art and religion directly affected the development of civilization.

One of the reasons why Mesopotamian geography was preferred by people was the favorable climatic conditions. The climate, with short winters and long summers, allowed people from outside the region to settle here. In general, the climate was the main factor in the emergence of the first settlements. The settled life order emerged some time before the establishment of cities. Mankind first settled in Mesopotamia geography. In addition, the first urban settlements appeared in Mesopotamia. Old cities were generally established on the edge of the water, in the mouths of the rivers, in areas close to the forest area. In addition to these, in cities established for military reasons, the defense factor was taken into account by avoiding geographical and economic factors. High hills that are easy to defend, hard to reach and attack, and dominate the environment were preferred.

When we examine the geography of Anatolia, it is understood that this region serves as a bridge rather than connecting Asia and Europe, which makes this region geographically important and special. Anatolian geography has hosted many civilizations and thanks to its fertile lands, it has managed to be a frequent destination for the civilized. On the other hand, natural resources, mineral deposits and fertile lands have caused other civilizations and civilizations to concentrate on this region. One of the most important factors affecting the emergence of civilizations and civilizations has been the phenomenon of climate. Mankind has started to show more interest in areas where climatic conditions are good and natural resources are abundant. And over time, all these situations have shown significant changes in people's living conditions. It has been observed that people who lived in caves and tree hollows in the Old Stone Age moved to temporary shelters with the changes in the climate over time. However, an increase in the population was observed. In addition, with the emergence of the mines, it was seen that the cities emerged gradually. Çatalhöyük is the best example that can be given about the first urban settlement. In addition, Hacilar settlement is the place where the first village culture started. As we mentioned before, it has been seen that people search for different prey in different areas due to changes in climatic conditions over time. Also, thinking that they should be close to their prey, they thought of meeting their nutritional and sheltering needs in this way. Over time, they laid the foundations of settled life by creating their own living spaces in the places they went. First of all, the need for shelter and settled life, which emerged with the need for nutrition and then the climatic conditions, paved the way for the formation of urban life over time. Thus, after a short period of time in Anatolia, it was seen that urban life emerged.

Keywords: Mesopotamia, Anatolia, City, Defense, Architecture.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geen eser
C.	Cilt
ev.	eviri
Do. Dr.	Doent Doktor
Ed.	Editr
M	Milattan nce
Prof.	Profesr
s.	Sayfa
S.	Sayı
T.C.	Trkiye Cumhuriyeti
TDK	Trk Dil Kurumu

GİRİŞ

Mezopotamya coğrafyası , Dicle ve Fırat Nehirleri'nin arasında yer almıştır ve tarihin en eski uygarlık ve medeniyetlerine ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Mezopotamya'ya hayat veren Dicle ve Fırat Nehirleri, Doğu Anadolu'nun yüksek dağlarından doğmaktadır. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olarak ikiye ayrılmasının yanında yeryüzü şekilleri bakımından her iki bölgenin de farklılık gösterdikleri anlaşılmıştır. Kuzey Mezopotamya'nın dağlık olmasının yanında Güney Mezopotamya'nın ise düz bir ova manzarası olduğu görülmüştür. Günümüzde ise Mezopotamya'nın kuzeyde Toros Dağları, doğuda Zagros Dağları, batıda Suriye Çölü ve güneyde ise Basra Körfezi tarafından çevrelendiği bilinmektedir.

Kent en genel tanımı ile insanların yaşamlarını sürdürdükleri aynı zamanda siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yürütüldüğü bir yerleşim alanıdır. İnsanoğlu ilk zamanlar yüzyıllar süren bir zaman dilimi boyunca mağaralarda ya da ağaç kovuklarında yaşadktan sonra köylere ondan sonra ise kurmuş oldukları kentlerde yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Kent kavramının ortaya çıkış tarihi çok eskiye dayanmakla birlikte ayrıca kent ve devlet oluşumuna dair ilk örnekler Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Güney Mezopotamya'da farklı yerlerde dağınık bir şekilde insanların yaşadığı anlaşılmıştır. MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında ilk kent oluşumlarının başladığı bilinmektedir.

Genel anlamda modern hayatın ilk tohumlarının Mezopotamya'da atıldığı ve Dicle-Fırat Nehirleri'nin de bu uygarlığın doğuşuna zemin hazırladığı anlaşılmıştır. Mezopotamya coğrafyası, insanlığın ilk kentlerinin ve ilk devletlerin ortaya çıktığı bir bölge olmuştur. Bu dönemde Sümerler, köy hayatını kent hayatına çevirerek kent hayatına girişin ilk basamağını oluşturmuşlardır. Eski Çağ insanların iklim şartlarının elverişli olduğu bölgelerde yaşamayı tercih ettikleri anlaşılmıştır. Aynı zamanda Sümer kentlerinin de nehir kenarlarına ya da sulak alanlara yakın bölgelere yerleştikleri anlaşılmıştır. Anadolu coğrafyası ise bulunduğu konum itibarı ile Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlamasından dolayı bir köprü görevi görmüştür. Anadolu; verimli toprakları, doğal zenginlikleri ile yüzyıllar boyunca tarihi yaşama ev sahipliği yapmıştır.

İlk çağlardan itibaren insanların Anadolu'ya gelip yerleştikleri ve her kavmin kendine özgü kültür ve medeniyetinin olduğu bilinmektedir. İlkçağlar'dan itibaren insanlar kendilerini düşmanlara karşı, yabani-yırtıcı hayvanlara karşı bir koruma içgüdüsüne sahip olmuştur. İlk başlarda mağaralarda, kaya oyuklarında yaşamını sürdürmeye çalışan insanoğlu, zamanla yapraklardan, ağaç dallarından ilk barınaklarını inşa etmeyi öğrenmiştir. Günümüzden yaklaşık on bin yıl önce insanoğlunun hayatına kent kavramının girdiği öğrenilmiştir. Bu sayede kent hayatı başlamıştır.

Genel olarak baktığımızda insanoğlunun avcı-toplayıcı bir yaşam tarzından kent hayatına geçişine kadar birçok evre yaşanmıştır. Ayrıca kent ve kentleşme kavramlarının hayatlarına girmesiyle birlikte savunma mekanizmaları geliştirmişlerdir. İlk zamanlar taş ve kemikten yapılmış balta, ok gibi savunma mekanizmalarının yerini yerleşik hayatın başlamasıyla birlikte yüksek duvarlar, surlar ve hendekler almıştır. Çalışmamda Eski Mezopotamya ve Anadolu'daki Kentler ve Kent Savunmaları, detaylı bir şekilde çalışılmış ve bir perspektif oluşturulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA KENTLER VE KENT SAVUNMALARI

1. MEZOPOTAMYA'NIN COĞRAFİ KONUMU

Mezopotamya olarak andığımız coğrafya, insanlık tarihinin en eski uygarlıklarına ev sahipliği yapmış, modern hayatımızın son derece karmaşık ilişkileri içinde çoğu zaman neden ve nasıl ortaya çıktıklarını sorgulamadan varlıklarını kanıksadığımız birçok olgunun en yalın haliyle ilk kez ortaya konulmuş olduğu yerdir.¹ Mezopotamya'ya hayat veren Dicle ve Fırat Nehirleri, Doğu Anadolu'nun yüksek dağlarından doğar. Akış güzergahları itibarıyla birbirine yakın olan bu iki nehir, daha sonra birbirlerinden uzaklaşır ve bugünkü Irak ülkesinin coğrafi sınırları içerisinde yeniden birbirlerine yakın güzergahlarda akmaya devam eder. Mezopotamya adı verilen havza burada başlar. Bu havza, Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olarak ikiye ayrılır ve bahsi geçen bu iki havza doğal koşullar bakımından birbirinden farklıdır. Bu bağlamda Mezopotamya, iki farklı çevresel bölge ile karakterize olmuştur.²

Mezopotamya, yeryüzü şekilleri bakımından, kuzeyde ve güneyde farklı bir yapı göstermektedir. Gerçekten, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık olmasına karşılık, Güney Mezopotamya düz bir ova manzarası arz eder.³ Mezopotamya adlı coğrafyada yaşanan ve etkileri günümüze kadar uzanan birçok gelişme yatar. Ancak tarihsel süreci özetlemeden önce Mezopotamya adının nereden geldiğine ve anlamındaki derinliğin somut gerekçelerine değinmek yararlı olacaktır. Mezopotamya, Antik yazarların Fırat ve Dicle Nehirleri'nin arasında kalan, günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, mesos (orta) ve potamos (ırmak) sözcüklerini birleştirerek türettikleri bir addır. Başlangıçta bölgenin tek bir adı yoktu; güney bölümü Sümer ve sonrasında ünlü Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Assur ülkesi olarak anılmaktaydı. Bu adla ifade edilmek istenen sınırlar zaman içerisinde, bölgede ortaya çıkan kültürlerin yayılım alanlarına paralel olarak oldukça genişledi. Günümüzde ise Mezopotamya adı, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılır. Gerçekte Mezopotamya'nın kesin hatlarla belirlenmesi mümkün olmayan kültürel sınırları, batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan Dağlarına, güneyden de Elam üzerinden doğuya doğru genişlemektedir. Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sümer, Akkad, Babil ve Assur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan bileşik kültürel bir kimliği de ifade etmektedir.⁴

Fırat ve Dicle Nehirleri'nin hayat verdiği Mezopotamya'da geçmişe dair yaşananlar, Önasya'daki tüm eski uygarlıkların tarihsel gelişme süreçlerini etkilemiş ve zaman zaman da doğrudan yönlendirmiştir. Kentleşme, mimarlık, sanat anlayışı, din ve yazı sistemleri gibi alanlarda ortaya çıkan öncü düşünce ve uygulamalar, ticaret veya siyasal ilişkilerin sonucunda Suriye, Anadolu ve İran gibi bölgelere ulaşmış ve buradaki uygarlıkların oluşumuna katkı sağlamıştır. Bu nedenle Anadolu uygarlıklarını iyi anlamak; Hitit, Frig ve Urartu gibi krallıkların tarihsel süreçlerini sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için Mezopotamya'daki çağdaş gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmak durumundayız.⁵

¹ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 11.

² Murat Tekin, “*Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2014, s. 112.

³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, 2012, s. 23.

⁴ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 11-12.

Mezopotamya'nın coğrafi yapısına genel olarak dikkat edilirse, güney ve kuzey kesimleri arasındaki fark ortaya çıkar. Bu durum dar anlamda kabul ettiğimiz, bir coğrafi terim olarak Mezopotamya'yı karşılayan bölgede daha belirgin olarak ortaya çıkarken, geniş anlamda, yani tarihsel bağlamda, medeniyetlerin geliştiği alanları dikkate alarak belirlediğimiz geniş Mezopotamya coğrafyasında da aynı ölçüde olmasa da geçerlidir. Güney ve Kuzey Mezopotamya ayrımında Dicle ve Fırat Nehirleri'nin Bağdat civarında birbirlerine çok yaklaştıkları yer bir sınır kabul edilmektedir.⁶

Mezopotamya coğrafyasının insanlar tarafından bu kadar önemsenmesinin nedenlerinden biri de bölgenin iklimi olmuştur. İklimin genel olarak tanımının kışları kısa, yazları ise uzun olmasıdır. Bölge sadece kendi yerleşimcileri tarafından değil aynı zamanda bölge dışındaki antik yerleşimcilere de ev sahipliği yapmıştır. Böylece iklim ilk yerleşmelerin ortaya çıkmasını sağlayan temel etkenlerden olmuştur.⁷ Mezopotamya yüksekliği, iklimi, bitki örtüsü ve doğal kaynakları farklı toprakların bir araya geldiği bir alandır. Mezopotamya içerisinde kurulan sıkı ticaret ağları, yoğun iletişim ve coğrafi yakınlık, bütün bu farklı özelliklere rağmen Fırat ve Dicle Nehirleri havzasında coğrafik ve kültürel açıdan bir bütünlük oluşmasını sağlamıştır.⁸

Mezopotamya'nın uygarlığın gelişimine sunduğu katkılar sadece yazılı hukuk ile sınırlı değildir. Başta kentleşme olmak üzere, kara ve deniz ulaşımı üzerinde kurulan ticaret ağı, anıtsal mimari örneklerinde elde edilen başarı, ileri tarımsal yöntemler ve sanatsal faaliyetler gibi birçok alanda yapılan yeniliklerin hepsi öncü olmuştur. Mezopotamya'nın üç tarafı dağlarla çevrilmiştir. Sadece güney tarafından sonsuzmuş gibi görünen Suriye ve Arabistan Çölleri'ne açık geniş bir düzlüktür. Bu düzlüğün kuzey ve kuzeydoğusunun dağlarla Basra Körfezi kıyısının bataklıklarla; güney ve batısının çöllerle sınırlandığı görülmektedir. Yani Dicle ve Fırat Nehirleri bölgeden geçmemiş olsa, Mezopotamya Suriye Çölü'nün bir devamı niteliğinde olacaktır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Mezopotamya'nın iklimi yerleşmeyi teşvik edecek niteliktedir. Bulunduğu konum itibarı ile kışları kısa ve yazların uzun sürmesi, bölgenin tercih edilmesini sağlamıştır.⁹

İnsanlık tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilen “Tarım Devrimi” ve “Kent Devrimi” süreçleri bu coğrafyada gerçekleşmiştir. Ünlü arkeolog Braidwood, toplumların avcı-toplayıcı yaşamdan koparak tarım devrimine geçerken çekirdek bölge araştırmaları için Mezopotamya-Zagrosları seçmesi bir tesadüf olmasa gerek. Yine Childe'nin “Kent Devrimi” kuramı için Mezopotamya kentlerini seçmesinde, kent için gerekli olan; yöneticiler, askerler, din adamları, tüccarlar ve esnaf grubu, zanaatlar, besin üretimini sağlayanlar ve bürokratik yapı gibi örgütlenmiş bir toplumsal yapının olmasındandır. Kısacası

⁵ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 7.

⁶ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 23.

⁷ Büşra Çakmak, *Paleolitik ve Epi-Paleolitik Dönemde Mezopotamya*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2022, s. 29.

⁸ Abdulsabur Şığva, *Doğu/ Güneydoğu Anadolu'da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya- Anadolu Arasındaki Ticari İlişkilerin Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 47.

⁹ Esmâ Reyhan ve Tülin B. Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 21-50.

Mezopotamya coğrafyası insanlık tarihi açısından çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir yer olmuştur.¹⁰

2. MEZOPOTAMYA'DA KENT OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKMASI VE GELİŞİMİ

Sosyolojik, ekonomik, politik, demografik ve kültürel boyutlarıyla kent kavramı, her sosyal bilimci tarafından değişik yönleri ile tanımlanmıştır. Kent, diğer birçok sosyolojik kavram gibi soyut bir nitelik taşımaktadır. Buna karşılık kenti oluşturan yerleşme, sosyal yapı, tesisler, kent içi akıcılık gibi unsurlar ise somut, özdeksel nitelikler taşımaktadır. Soyut bir anlam taşıyan kenti meydana getiren de kapsamına giren unsurların bir bütün içinde işlevsel tamamlanmasıdır. İnsan topluluğunun yoğun bir şekilde yaşadığı yerleşim birimi olarak nitelendirilen kentlerin fiziki ve fonksiyonel açılarından incelenmesi mümkündür. Fiziki açıdan kentler, farklı amaçlar için kullanılan çok sayıdaki binalar ile insanların ulaşımını sağlayan yollardan oluşur. Fonksiyonel açıdan kent ise ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerin, aktivitelerin gerçekleştirildiği yerleşim birimleridir. Yapılan kent tanımlarını sosyal, siyasi ve ekonomik açılarından da sınıflandırmak mümkündür. Kenti, ekonomi ve üzerinde yaşayan bireylerin geçim şekilleriyle nitelendirenler şöyle tanımlamaktadırlar: Kent olarak ifade edilen yerleşme birimini bir diğer yerleşme biriminden ayıran en önemli özellik kendi kendine yetmeyen bir ekonomik birim olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle kent, bir toplumsal kümenin ürünü olmayı simgelemektedir. Kent bu açıdan canlı bir varlık değil, toplumsal bir varlığın kendi yapısını denetlemek ve ayakta tutmak üzere kullandığı araçlardan biridir.¹¹

Tarihteki ilk kentlerin ele alındığı en ünlü araştırma, Childe'nın 1950 tarihli "The Urban Revolution" makalesidir. Kentleşmenin bir "devrim" olarak nitelendiği ve on maddelik bir kentleşme ölçütleri listesi sunulan bu makalede, bir yerleşimin kent sayılabilmesi için 1) büyük bir nüfus barındırması; 2) uzman zanaatkârlar ya da rahipler gibi besin üretiminin dışında işler gören kişiler ile çiftçi ya da balıkçı gibi besin sağlayan bireylerin birlikte yaşaması; 3) artı ürünün tanrı ya da kral gibi tek bir güç tarafından yönetilmesi; 4) anıtsal yapıların olması; 5) alt sınıftakiler beden gücü gerektiren işler yaparken, üst sınıftakilerin bu tür işlerden muaf tutulması ve bunun karşılığında alt sınıfa güvenlik sağlaması; 6) günlük yaşamı kolaylaştıracak ilimlerin gelişmesi; 7) yazı kullanılması; 8) sanata önem verilmesi; 9) uzak mesafe ticareti yapılması ve son olarak, 10) hangi meslekten olursa olsun, her bir bireyin, akrabalık bağları gözetmeksizin, bir birliktelik bilinci içinde hareket edebilmesi gerektiği belirtilir. Childe'nın makalesini yayınladığı tarihten bu yana kentleşme konusunda sayısız araştırma yapılmış ve makalede listelenen ölçütlerin her bölge ve her dönem için geçerli olamayacağı sonucuna varılmıştır. Ancak konu Güney Mezopotamya olduğunda, söz konusu ölçütlerin yerinde olduğu görülür. Uruk kenti ele alındığında, MÖ 3200 dolayısı gibi erken dönemlerde bile yukarıdaki ölçütlerin tümüyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Mezopotamya'da kentleşmenin önünü açan ilk gelişmelerin en geç MÖ 5. binyılda Obeyd Dönemi'nde başladığı savunulabilir.¹²

¹⁰ Abdulsabur Şığva, *Doğu/ Güneydoğu Anadolu'da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya- Anadolu Arasındaki Ticari İlişkilerin Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 47-48.

¹¹ Aziz Yıldırım, *Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 8-9.

¹² Nihan Naiboğlu, *Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul 2019, s. 212-213.

Özel mülkiyet ve kontrolün bir göstergesi olan silindir mühürlerin ve yazının kullanılması, seri üretimde çömlekçi çarkının ve sabanın yer alması, örgütlenmiş siyasi işlevli anıtsal yapıların bulunması kentleşmenin Güney Mezopotamya’da Uruk Dönemi’nde ortaya çıktığının bir göstergesidir.¹³

Bir diğer kuram ise bir ekonomi tarihçisi olan Carlo Cipolla’nın 1960’lı yıllarda yayınlamış olduğu “Dünya Nüfusunun Ekonomik Tarihi” (The Economic History of World Population) adlı kitabındaki insanoğlunun tarımsal faaliyetlerini başlatmış olmalarını bir tarım devrimi olarak bahsetmesidir. Kitapta insanoğlunun gelişim sürecini ekonomi temeli olarak ele alıp, toplumların tarihsel anlamda üç aşamadan geçtiğinden bahsetmiştir. Bunlar: ilk ve en ilkel olan avcılık, ikincisi bir devrim olarak kabul edilen tarımsal faaliyetlerin başlaması, üçüncüsü ise endüstri devrimidir. Bu kuramda ise belirtilen tarımsal faaliyetlerin başlaması ile Endüstri Devrimi arasındaki nüfus artışıyla toplumların yaşadığı dönüşümleri esas alınmıştır.¹⁴ Genel kabul ilk kentlerin MÖ 4000-5000 arası Mezopotamya’da oluşmaya başlamış olan Eridu, Uruk ve Ur’dur. Bu yerleşimlerin günümüzde yaygın bir şekilde kent olarak kabul edilmelerinin sebebi Gordon Childe’nin 1950 yılında oluşturduğu on maddelik bir “kent anlama cetveli”ne uygun olmasıdır. Nüfusunun %90’ı kentlerde yaşayan Sümer toplumunu hariç tarih boyunca kentsel nüfus daima bir azınlık olmuştur.¹⁵

Güney Mezopotamya kökenli bir kültür olan Obeyd Kültürü, kent toplumlarına özgü bir çok yapısal özelliğin oluşmaya başladığı ve kentleşmenin ortaya çıkışına zemin hazırladığı için kentleşmeye giden süreçte önemli bir yere sahip olan bu dönem politik ve ekonomik kurumsallaşma, dolayısıyla merkezileşme, ürünün ve iş gücünün üzerindeki denetim, sosyal ve ekonomik eşitsizlik, yüksek dereceli uzmanlaşma, organize olmuş dış ticaret ve teknolojik gelişme gibi kentleşme açısından çok önemli politik, ekonomik ve toplumsal olayların temellerinin atıldığı bir dönemdir. Yaygın inancıya göre sulu tarım sonucu oluşan artı ürün/tarım açısından zengin ancak kereste ve teknoloji için gerekli olan her türlü maden ve değerli taş gibi hammaddeden yoksun bir bölge olan Güney Mezopotamya bölgesinde doğmuş olan bu kültür, Obeydli tüccarların bu maddelerce zengin olan bölgelerle yoğun ticaret ilişkisine girmesi ve zamanla bu ticaret ağını geliştirmeleri sonucu bu bölgelerde kendi yerleşme modellerine dayalı ticaret kolonileri kurmalarıyla yayılmıştır. Organize olmuş ticaret ağının önemli göstergeleri olan bu ticaret kolonileri, konum olarak genellikle hammadde kaynaklarına yakın yerlerde kurulmuştur.¹⁶

İlk kent yerleşimlerinin; MÖ 4000-3500 yılları arasında öncelikle Mezopotamya’da sonrasında ise sırasıyla Mısır, Anadolu ve Çin’de ortaya çıkmış oldukları genel kabul görmektedir. Yerleşik hayat düzeninin kentlerin kuruluşundan bir hayli zaman önce başladığı ve ilk yerleşkelerin kentlerin esas nüvesini oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Bu noktada insanoğlu ilk kez Mezopotamya düzlüklerinde, yani Fırat ve Dicle havzasında yerleşik hayata geçmiştir. MÖ 8000 ile 6500 arasında Mezopotamya’nın kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık

¹³ Özge Üstüay, *Kentleşme Olgusu*, s. 1.

¹⁴ Özge Üstüay, *Kentleşme Olgusu*, s. 2.

¹⁵ Özge Üstüay, *Kentleşme Olgusu*, s. 4.

¹⁶ Alev Erarslan- İlknur Aktuğ Kolay, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid ve Uruk Evreleri*, İTÜ Dergisi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt 2, Sayı 1, Aralık 2005, s. 81.

bölgeye yerleşmiş birkaç topluluk, bitkileri ekip biçerek ve hayvanları evcilleştirerek doğal çevrelerine yeni bir biçim vermeye başlamışlardır.¹⁷

Tarım devriminden sonra yerleşik hayata geçişle birlikte üretim ve buna bağlı olarak merkezi krallıklar güçlenmiştir. Kentsel gelişim sürecinde merkezi konumdaki krallıklar ile saray ve tapınaklar, uygarlığın bütün öğelerini kontrol altında tutan, kentin kalbini yönlendiren ve müknaat olarak kent imgesini oluşturmada önemli rol oynamışlardır. Köyün içinde yükselen, kalın duvarlı ve anıtsal olan kale, içinde saray, tapınak ve ambardan oluşan işlevleri barındırmaktadır. Kalenin çevresinde biçimlenen kent ise, kozmosun insan eliyle yapılmış bir örneğini teşkil etmektedir. Kenti saran dış duvar, kent ve kırsal alan arasında fiziksel bir sınır olarak; içerdekiler ve dışarıdakiler arasındaki farkı vurgulamaktadır. Böylece kentin bütün öğeleri ortaya çıkmıştır. Eski kentlerin su kenarlarında, nehir ağızlarında, ormanlık bölgeye yakın, önemli ulaşım yollarının kavşaklarında, deniz ve karayolu güzergahı üzerinde kurulduğu görülmektedir. Bunların yanında askeri nedenlerle kurulmuş kentlerde coğrafi ve ekonomik faktörlerin önüne geçilerek savunma faktörü dikkate alınmıştır. Savunulması kolay, ulaşılması ve hücum edilmesi güç, çevreye hakim yüksek tepeler tercih edilmiştir. Kentin biçimi önceden belirlenerek, kent su dolu hendekler ve surlarla çevrilmiştir.¹⁸

İlk kez tarımın mı başladığı ya da ilk kez insanın yerleşik yaşantıya mı geçtiği sorusunun tek cevabı verilemez. Prehistorya araştırmalarının belli bir aşamasına dek yerleşik yaşam ve tarım ilişkisi konusunda yapılan kurgu, insanın ilk kez tarıma başladığı; bunun da binlerce yıldır oluşan gözlemlerin bir sonucu olan bilgi birikimi ve tecrübenin yanı sıra yeni gelişen koşulların sonucunda gerçekleşmiştir. Buna göre avcı ve toplayıcı ekonomiye sahip insan, doğada hazır bularak tükettiği bitkilerin mevsimsel döngüsünü, yani İlkbaharda yeşerip yazın olgunlaşmasını izlemiş, tükettiği bu bitkilerin mevsimsel döngüsüne bir yerde kendisi müdahalede bulunarak, gözlemleri sonucu elde ettiği tohumu toprağa atarak yetişmesini beklemiş ve bunu zamanı gelince tüketmiştir. Açıkçası bu da eski kentlerin oluşumundan başlayıp insanoğlunun tarıma başlamasına kadar olan süreci tanımlamaktadır.¹⁹ Kent olgusu tarih boyunca, arkeoloji, tarih, hukuk, ekonomi, antropoloji gibi disiplinlerin uzmanları tarafından incelenmiş ve kent ile köyü birbirinden ayıran ölçütlerin neler olduğu sorularına yanıt aranmış ve kente neden olan dinamiklerin neler olduğu çokça tartışılmıştır. Bu tartışmalarda kent kuramı hakkında birçok hipotezin ortaya atılmasına neden olmuş ancak en çok tartışılanı daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Childe'nin kuramı olmuştur.²⁰

Childe'nin uygarlık tarihi açısından çok önemli olan bu tespitleri kent devriminin oluşum eğilimlerini açıklamaktadır. Mezopotamya'daki kentleşme olgusu Uruk dönemi ile oldukça özdeşleşmiş ve kentleşme olgusu beraberinde yurttaşlık bilincinin oluşmasını, kamu yapılarının inşa edilmesini, ileri derecede bürokratik sisteminin oluşmasını sağlamıştır. Mezopotamya'da kentleşme süreci üzerine bilim camiası tarafından kesin olarak ortaya

¹⁷ Yusuf Kılıç- Elvan Eser, *Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din*, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, Haziran 2019, s. 524.

¹⁸ Semiha Sultan Tekkanat-Seda Nur Türkmen, "Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimleniş Üzerine Bir İnceleme", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 4, Yıl 2018, s. 112.

¹⁹ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 33.

²⁰ Abdulsabur Şığva, *Doğu/ Güneydoğu Anadolu'da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya- Anadolu Arasındaki Ticari İlişkilerin Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 107.

konulan veriler olmasına rağmen Anadolu'da kentleşme olgusunun ne zaman başladığı hakkında kesin veriler ortaya konulmamıştır. Ancak son yıllarda yapılan çeşitli kazı çalışmalarında kent olgusu yerine "gelişmiş kasaba" tabiri yaygınlık kazanmıştır. Yaklaşık 35 yıldır Malatya-Arslantepe'de yapılan kazı çalışmalarında yerleşim yerleri için arkeologlar kent tabirini kullanmaktan kaçınmıştır. Oysa Arslantepe gelişmiş bir ekonomik yapıya sahip, belli bir düzeyde iş bölümünü gerçekleştirmiş, tapınak kültürünü inşa etmiş, mührü kullanarak emek üzerinde denetim oluşturmuş ve uzak mesafe ticaretini organize eden bir yapıya sahiptir.²¹

Kentlerin kökeni, yapısı ve karakteristik özellikleri hakkında, neredeyse dünya üzerindeki kent sayısına karşılık gelecek kadar çok ve farklı şeyin yazıldığına söylenmesi kanımca çok abartılı değildir. Kentlerin taşıdığı anlam dahi, nereden bakıldığına bağlı olarak çelişki sergilemektedir. Bir yandan bilim, sanat gibi bir çok alanda yaratıcılığa imkan tanıyarak kültürel gelişimin en üst düzeye ulaştığı yeri temsil ederken, diğer taraftan güç, hastalık, suç ve yozlaşmayla eş anlama geldiği görülmektedir. Tarihsel olarak kentleşmenin, kadının statü açısından gerilemesine neden olduğu da öne sürülmektedir. Günümüzde gelişmiş ülkelerde nüfusun yaklaşık % 65'i kentlerde yaşamasına rağmen, bu oranın tarihsel olarak geriye gidildikçe düştüğü dikkati çekmektedir. Örneğin gerçek demografik verilerin elde edilebildiği, MS 1000- 1800 yılları arasında Avrupa'da nüfusun sadece % 10- 12' si, 1820' li yıllarda ABD' de ise halkın % 6'sı kentlerde yaşamıştır. Bu söz konusu tarihlerde insanların yaklaşık % 90' ının hiçbir zaman kentlerde yaşamadığı, belki de hayatı boyunca hiç kent görmediği anlamına gelmektedir. Olasılıkla kentin sosyal yaşamda oynadığı bu egemen rol, arkeoloji, sosyoloji, antropoloji, coğrafya, mimarlık ve tarihe dek uzanan çok farklı disiplinleri, kent ve kentleşme olgusuna yönelik çalışmalarda bir araya getiren unsurdur.²²

²¹ Abdulsabur Şıgva, *Doğu/ Güneydoğu Anadolu'da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya- Anadolu Arasındaki Ticari İlişkilerin Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 108-109.

²² Özlem Çevik, " *Anadolu' da Kentleşme Süreci*", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir 2004, s. 11-12.

3. MEZOPOTAMYA KENTLERİ

3.1. Sümer Uygarlığı Kentleri

Mezopotamya’da kurulan medeniyetlerden en eskisi Sümer medeniyetidir. Sümer kelimesi, yerel dilde Sum-Er şeklindedir ve anlamı, “su adamı” veya “suyu denetleyen adam”dır. Kimi araştırmacılara göre Sümerler, MÖ 4.000’lerde Orta Asya’dan Mezopotamya’ya gelmiştir ve Eski Türklerle akrabadır; Neolitik Çağ’da yaşanan iklim değişiklikleri Orta Asya’da büyük kuraklıklar meydana getirince Mezopotamya’ya göç etmişlerdir.²³

Sümerler, tarihin en eski uygarlığına sahip ve uygarlık kalıntıları günümüze kadar gelen ulusların başında gelmektedir. Aşağı Mezopotamya coğrafyasında varlık göstermişlerdir.²⁴ Mezopotamya bulunduğu konum nedeniyle oldukça bereketli topraklara sahiptir. Ayrıca bu verimli topraklarda Sümer hanedanları tarafından kurulan birçok kent yer almaktadır. İsin, Nippur, Umma ve Larsa gibi kentler başlarda nehir kenarında kurulmuş olsalar da zamanla nehir yatağından uzaklaşmışlardır.²⁵

Sümerler, nehir taşkınlarından dolayı oluşan bataklıkları kurutup nehirin etrafına set çekmişlerdir. Böylece taşkınları önlemişlerdir.²⁶ Sümerler, köy kültürünü bir şehir kültürüne dönüştürmüşlerdir. Aynı zamanda bataklık arazinin içinde bir yerleşim alanı oluşturmuşlardır. Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak ve Kiş Sümerler’in önde gelen şehir devletleridir.²⁷

MÖ IV. bin yılın ortasıyla III. bin yılın ortası arasında Sümerler üstün bir nüfuza sahip olmuşlardır. Sümerler, birçok alanda gelişim göstermekle birlikte çevresinde bulunan toplumları da etkilemişlerdir.²⁸ Sümer şehir devletleri arasında Ur, lider bir şehir konumundaydı.²⁹

Sümerler’in uygarlık tarihine bakıldığında en önemli buluşları yazı olmuştur. Zamanla okullar açarak bu yazıyı geliştirmişlerdir. Önce bu yazıları taşlar üzerine resmetmişlerdir. Daha sonra ise killere üzerine yapılan resimler biçim değiştirerek işaretlere dönüşmüştür.³⁰

Sümerler’in yazıyı keşfetmesinin ardından din, hukuk gibi birçok alanda ise yazılı tabletler bırakmışlardır. Bu yazılı tabletlerin zamanla çözülmesiyle birlikte ise Sümer medeniyeti hakkında daha detaylı bilgiler ele geçirilmiştir.³¹ Kil tabletlerden anlaşıldığı üzere, başlarda resim yazısı olarak ortaya çıkan bu yazı zamanla işaret halini almıştır.³² 1877 yılında Fransız arkeologlar tarafından Sümer kentinde yapılan kazılarda yüz binden fazla tablet ve bazı eşyalar çıkarılmıştır.³³

²³ Alkım Saygın, “Sümer Medeniyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 1.

²⁴ Saffet Bilhan, Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım, s. 305.

²⁵ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 16.

²⁶ Tolga Uslubaş, *Dünya Tarihi*, Venedik Yayınları, İstanbul 2016, s. 16.

²⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, 2012, s. 30.

²⁸ Muhammed Kazar, “Sümer Pantheonu”, s. 2.

²⁹ Muhammed Kazar, “Sümer Pantheonu”, s. 2-3.

³⁰ Muazzez İlmiye Çığ, “Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sümer’deki Kökeni”, Kaynak Yayınları, 9. Basım, Nisan 2005, s. 10-11.

³¹ Abdullah Altuncu, “Sümerlerde Din ve Toplum Hayatı Üzerindeki Etkileri Bakımından Rahip ve Rahibe Sınıfları”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, s. 147.

³² Ali Dinçol, “İlk Yazı”, *Arkeoatlas Yaşayan Geçmişin Dergisi Hititler*, Sayı 3, İstanbul 2004, s. 258.

³³ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 29.

Sümerler, çok tanrılı bir din anlayışına sahiptir. Her kentin bir tanrısı vardır. Ayrıca bu tanrılara tapınaklar inşa edilmiştir. Sümerler'in ibadetlerine değinecek olursak daha çok dua, kurban ve merasim şeklinde olmuştur. Ölümünden sonraki hayatın varlığına inanmışlardır. Yaşadıkları hayatın, ölümünden sonraki hayatlarına bir kötü bir etkisinin olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle dini merasimlerini sadece yeryüzündeki ibadetlerini karşılamak amacıyla yapmışlardır. Sümerler, yaptıkları ibadet ve ritüellerini tanrılarına duydukları saygıdan, hastalıklardan, kötülüklerden korunmak ya da kötü, istenilmeyen bir hayat yaşamamak amacıyla yapmışlardır. Sümerler'in yaşadıkları hayatın her alanında bu inanç devam etmiştir. Çünkü onlar, bu dini kurallara uymadıkları takdirde düzenlerinin bozulacağına, yaşamlarının kötüye gideceğine inanılmıştır. Dini ritüeller, tapınaklarda yapılmıştır. Sümer dini anlayışına göre, ibadetler insanların unvanlarına göre değişiklik göstermiştir. Örneğin kral ve rahiplerin bulundukları mevcut itibarları nedeni ile sorumlulukları farklı olmuştur. Kralın, öncelikli sorumlulukları arasında ülkesindeki halkın kendisine olan bağlılığını arttırmak, tapınaklar inşa etmek, manevi saygınlığı sağlamak olmuştur. Her kentteki koruyucu tanrıların farklı olmasından dolayı tanrılar için özel tapınaklar yaptırılmıştır. Bu nedenle de ibadetler kentlere göre farklılık göstermiştir. Fakat genel olarak bütün ibadetler dua etrafında gerçekleşmiştir.³⁴

Mezopotamya coğrafyasında inşa edilen tapınakların ilk kez Sümerler tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Dini ritüellerin yapıldığı bu tapınaklarda görevli memurların çalıştığı ve tapınakların onların sorumluluğu altında olduğu da bilinir. Sümerler'de ahiret inancı vardır. Tanrılara kurbanlar adanmışlardır. Onların gözünde iyi görünmek, kötülüklerden arınmak ve tanrılar tarafından cezalandırılmamak adına kurbanlar kestikleri bilinmektedir. Kurbanların kanlı ve kansız olarak ikiye ayrıldığı bilinir. Kanlı kurbanların insan ve hayvanlardan oluştuğu, kansız kurbanların ise sebze, meyve gibi gıda ürünlerinden oluştuğu bilinmektedir.³⁵

Sümerler, adalete, özgürlüğe, dürüstlüğe, cömertliğe çok değer veren bir uygarlık olmakla birlikte yalandan, adaletsizlikten, günahkarlıktan da bir o kadar nefret eden bir uygarlık olmuştur. Bu nedenle kral ve yöneticiler de toplumda adaleti, düzeni sağlamakla, fakiri koruyup, şiddet ve kötülüğü toplumdan uzaklaştırmaktan iftihar etmişlerdir. Örneğin Lagaş hükümdarı Urukagina, uzun süre zorluk çeken halka adaleti getirdiğini, yetimleri koruduğunu, halka kötü davranan memurları sürdüğünü övünerek anlatmıştır.³⁶ Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Sümerler'in kent devletleri halinde yaşadığından söz ettik. Ur, Uruk, Lagaş, Eridu, Kiş, Umma, Şuruppak önde gelen kent devletlerindendir. Ayrıca Sümerler'in kurdukları bu şehir devletleri arasında da bir hakimiyet mücadelesi yaşanmıştır.³⁷ Sümer kent devletlerinden biri olan Uruk kentinin ilk kralı Meşkiaggasher'dir. Enmerkar ise Uruk kentinin kurucusu olarak bilinir.³⁸ Uruk kentinin adı bugün Warka olarak geçmektedir. Genel anlamda Uruk'un iki yerleşim alanından olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki Uruk diğeri ise Kullab'dır. Uruk, bulunduğu konum itibarı ile verimli bir bölgede yer almaktadır. Kent, zamanla büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Fırat Nehri, Uruk kentinin yakınlarından geçtiği için

³⁴ Abdullah Altuncu, "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2014, s. 142-143-144.

³⁵ Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar", Tarih Okulu Dergisi, Sayı XVII, Yıl 7, Mart 2014, s. 2-3.

³⁶ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 135.

³⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, 2012, s. 30-33.

³⁸ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 66.

kent sulak bir arazi yapısına sahipti. Zamanla nehir yatak değiştirince kentte yavaş yavaş önemini yitirmeye başlamıştır. Ur- Nammu bağımsızlığını ilan ettikten sonra III. Ur Devleti'ni kurmuş, böylelikle Uruk kentide Ur Devleti'nin hakimiyetine girmiştir.³⁹ Uruk kentinin ekonomisini tarım ve hayvancılık oluşturmuştur. Ayrıca III. Ur. Dönemi'nde bir dokuma atölyesinin varlığı söz konusu olmuştur.⁴⁰ Zaman zaman balıkçılık yapıldığı da bilinmektedir.⁴¹ Uruk, Nippur ya da Lagaş kentlerindeki tanrıların eşlerinin olduğu yani hepsinin birer çiftten oluştukları düşünölmektedir.⁴² Uruk dönemi, şehir hayatının ortaya çıkışının da başlangıç noktasıdır.⁴³

Ur kenti, Nasiriye tarafında yer alan Tell all- Muqayyer höyüğünde bulunmaktadır. Bahsedilen bu höyükte, 1854 yılında kazı çalışmaları yapılmıştır. III. Ur döneminde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda arkeoloji bakımından en zengin dönem olduğu kanısına ulaşılmıştır. Bu kazılar sonucunda birçok tablet ve kitabeler gün yüzüne çıkarılmıştır. Her kentin koruyucu tanrıları ve tapınakları olduğu gibi Ur kentinde tapınak ve tanrıları vardır. Ay Tanrısı Nanna ve eşi Ningal, kentin koruyucu tanrılarıdır. Yine bu döneme ait birçok tapınak ve bina arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Kenti, Amurru ve Elamlar'ın saldırılarından korumak amacıyla krallar tarafından büyük surlar inşa edilmişse de bu çabalar olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştır. Böylelikle Ur kenti, Elamlar'ın yağma ve talanlarına maruz kalmıştır.⁴⁴

Sümerliler'de "ziggurat" adı verilen tapınaklar bulunmaktadır. Ziggurat adını verdiğimiz tapınaklar III. Ur hanedanının kralı olan Ur- Nammu tarafından Ur, Uruk, Nippur ve Eridu'da yaptırılmıştır. Yapıların hepsi çoğunlukla birbirine benzer bir şekilde inşa edilmiştir. Taban kısmı dikdörtgen olan bu tapınaklar tavana doğru yükselip dik bir açıda birleşerek üç merdivenle ulaşımı sağlanacak şekilde inşa edilmiştir.⁴⁵

Lagaş kentinin Dicle ve Fırat Nehirleri'nin doğu yakasında bulunduğu bilinmektedir. Lagaş'ın ilk kralı Enhengal'dir. Ur-Nanşe, Lagaş'ın üçüncü kralıdır ve aynı zamanda bu dönemde tapınak ve kanalların çok fazla yapıldığı da bilinmektedir.⁴⁶ Sümerler'in Urukagina adını verdiğimiz kanunları Lagaş hükümdarı Urukagina tarafından hayata geçirilmiştir. Bu kanunlar tabletlere yazılmıştır. Aynı zamanda bu kanunlar dünyanın en eski yasası olarak tarihe geçmiştir.⁴⁷

Sümerler'in diğer bir kent devleti olan Eridu'ya baktığımız zaman buranın da Obeyd Dönemi'nden Pers Dönemi'ne kadar bir yerleşim yeri olarak geçtiğini bilmekteyiz. Genel anlamda Eridu kenti yedi höyükten oluşmaktadır. Bu höyükler arasından bir tanesi ise ana höyüktür. Ayrıca en büyük olanıdır ve etrafı da surlarla çevrilidir. Eridu, Sümerler'in en önemli iki dini merkezinden birisidir. Çünkü burası Tanrı Enki'nin kült merkezidir. Bu

³⁹ Trevor Bryce, "The Routledge Handbook Of The Peoples And Places Of Ancient Western Asia", Newyork-London 2009. s. 745-754.

⁴⁰ Daniel Thomas Potts, "Mesopotamian Civilization", The Material Foundations, Londra 1997, s. 94.

⁴¹ Daniel Thomas Potts "Mesopotamian Civilization", The Material Foundations, Londra 1997, s. 34.

⁴² Hartmuth Schmökel, "Sümer Dini", (Çev. Mehmet Turhan Özdemir), s. 202.

⁴³ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 49.

⁴⁴ Cansu Altun, "III. Ur Döneminde Güney Mezopotamya'nın Tarihi Coğrafyası", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017, s. 70-72.

⁴⁵ Kadriye Tansuğ-Özel İnanlı, "Sümerliler'in Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Ankara 1960, Cilt 3, Sayı 4, s. 551.

⁴⁶ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 70-71.

⁴⁷ Saffet Bilhan, "Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım", s. 320.

nedenle burası kutsal kabul edilmiştir. Eskiden Eridu'nun hemen yanından Fırat Nehri'nin geçtiği yapılan arkeolojik kazılar sonucunda öğrenilmiştir. Bazı destanlarda yer alan ifadelerde ise ilk kentin Eridu olduğu ve krallığın gökten buraya indiği şeklinde bilgiler yer almaktadır. Bundan dolayı da Eridu'nun dini konumu çok ön planda olduğu için siyasi ve ekonomik anlamda geride kalmıştır. Kiş kentini ele alacak olursak bu kentin yer aldığı bölgede sayısı yirmiye geçen höyüklerin olduğu bilinir. Bölgenin su ihtiyacı nehir ve kanallar yoluyla sağlanmıştır. Kiş kentinde de kült merkezleri bulunduğundan dolayı buranın da dini açıdan önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. Bir diğer kent olan Umma ise bugünkü Fırat ve Dicle Nehirleri'nin kıyısında yer almıştır. Umma kenti bilimsel olarak kazılmadığı gibi kaçak kazılara maruz kalmıştır. Bu kentin tanrısı ise Şara'dır. Umma kenti birçok köy ve kasabadan oluşan bir yerleşim yeridir. Temel geçim kaynaklarının ise tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda hayvanların derisinden yapılan giysilerle tekstilinde geliştiği anlaşılmaktadır. Sümer uygarlık kentlerinin sonuncusu olan Şuruppak'a baktığımız zaman burada yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan tabletler sayesinde Sümerler'in ekonomik, siyasi ve ticari hayatlarıyla ilgili birçok bilgi ortaya çıkarılmıştır. Şuruppak kenti Amurru saldırılarından korunmak amacıyla büyük surlar inşa etmiştir. Bu kentin bir tahıl ambarı görevini gördüğü de bilinenler arasındadır. Kentin yoğun olarak yaşadıkları Amurru saldırıları, yaşanan kuraklıklar neticesinde kent zaman içinde terkedilmeye başlanmıştır.⁴⁸

Genel anlamda Sümer kentlerine baktığımız zaman, ticari hayatlarının buna bağlı olarak ekonomilerinin geliştiğini ayrıca sosyal ve siyasi hayatlarında ise büyük bir ilerleme kaydettiklerini söyleyebiliriz. Sümer kentleri, tanrılarının tapınağını merkez kabul ederek gelişme göstermişlerdir.⁴⁹ Sümerler'in kurdukları bu uygarlık kentleri zaman içinde kendi aralarında hakimiyet mücadeleleri yaşamışlardır. Bu nedenle anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Merkezi bir devlet yapısını tam anlamıyla sağlayamayan Sümerler, Akadlar'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Bu saldırılar zamanla şiddetini arttırınca bir süre sonra Akad hakimiyetine girmek durumunda kalmışlardır.⁵⁰

⁴⁸ Cansu Altun, “ III. Ur Döneminde Güney Mezopotamya'nın Tarihi Coğrafyası”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017, s. 35-36-37-44-45-63-64-65-66-67-68-69.

⁴⁹ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 78-79.

⁵⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, 2012, s. 33-34.

3.2. Akad Kentleri

Akadlar, Sümer uygarlığı üzerine yoğun saldırılar düzenlemişlerdir. Yaşanan mücadeleler sonucunda Akadlar, Mezopotamya coğrafyasında egemenlik kurabilmişlerdir. Akadlar'ın başkenti Agade'dir. Dicle ve Diyala Nehirleri'nin kesiştiği noktada Agade'nin olduğu bilinmektedir. Akadlar'ın kurucusu Sargon'dur.⁵¹ Sargon, Mezopotamya coğrafyasını egemenliği altına aldıktan sonra topraklarını genişletme politikasını takip etmiştir. Bu politikayla Akad'ı kısa süre içinde bir imparatorluk devleti yapmayı hedeflemiştir.⁵²

Akadlar, Sami kökenli bir kavimdir. İlk önce Arap Yarımadası'ndan gelen Sami kavimleri Mezopotamya'ya gelip yerleşmişlerdir. Burda uzun yıllar Sümerler ile birlikte aynı toplumda yaşamışlardır. Fakat bir süre sonra MÖ 2350'li yıllarda Mezopotamya'ya hakim olmuşlardır. Sümerler'de Akadlar'ın idaresinde onların çizdiği sınırlar dairesinde yaşamıştır. Kurulan bu Akad kenti diğer kentlerden farklı olarak imparatorluk yolunda ilerlemiştir. Akadlar'n kendine özgü bir kültürlerinin olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü Sümer halkı ile birlikte yaşadıklarından dolayı her iki toplumda birbiriyle kaynaşmıştır. Kral Sargon, başkent Agade'yi Mezopotamya'nın merkezi yapmıştır. Sargon'un sürekli askerlerini toplayıp çeşitli seferler yaptığından söz edilir. Ve elli altı yıl gibi bir süre yöneticilik yaptığı söylenmektedir. Sargon, sadece kara ordusunda değil, aynı zamanda denizde de önemli bir askeri güce sahipti. Basra Körfezi'nde yer alan adalara yaptığı seferler onun, bu güce sahip olduğunun açık bir göstergesidir. Sargon'un Maniştusu ve Rimuş adında iki oğlu vardır. Maniştusu'nun oğlu Naramsin, Sargon'un torunudur. Sargon'un ölümünden sonra tahta Naramsin geçmiştir. Naramsin, en az dedesi kadar başarılı bir kral, savaşçı ve yönetici olmayı başarmıştır. Egemenlik sınırlarını Kıbrıs'a kadar ilerletmiştir. Bundan dolayı Naramsin'e "Dört İklim Kralı" ünvanı verilmiştir.⁵³

Akadlar, Mezopotamya coğrafyasına diğer krallıklardan farklı olarak bir Dünya Krallığı kavramını taşımışlardır. Asur ve Babil toplumlarına da öncülük etmişlerdir. Sargon'un otuz dört sefer yaptığı bilinmektedir. Kendisinden sonra torununun başa geçtiğinden bahsetmiştik. Fakat torunu Naramsin'den sonra başa geçen diğer yöneticiler devleti yıkıma sürüklemiştir. Sargon, bölgedeki kentleri merkezi bir idari gücün altında toplamıştır. Naramsin'den sonra devletin yaşadığı çöküşle birlikte birçok kentin yöneticisi tekrar kentlerini ele geçirmiştir. Bu kentlerden biri olan III. Ur Hanedanlığı ise Akadlar'ın izinden gitmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle yüz yıl gibi bir süre boyunca Umlar önemli bir güce sahip olmuştur. Yoğun göç, yağma ve talanlar Umlar'ın sonunu getirmiştir. Bu da Sümerler'in yönetim anlamında bitişinin göstergesi olmuştur.⁵⁴

Akadlar'ın Sami kökenli olduğundan söz etmiştik. Samiler ile ilgili en eski arkeolojik belgenin MÖ 3200'lerde olduğu bilinmektedir. Bu belge, Mısır'da kurulan bir sülalenin firavununa ait bir tablette yer alan tasvire göre uzun saçları olan, büyük bir buruna sahip, diz kapaklarını toprağın üzerine koyan bir insandan söz edilir. Bu tasvirin Sami'lere ait olduğu kabul görür.⁵⁵ Suriye ve Filistin'de yapılan arkeolojik kazılara göre Samiler, Mezopotamya coğrafyasına direk gelmeyiip çeşitli yollar üzerinden gelmiştir.⁵⁶ Lehçelerinin farklı olmasına

⁵¹ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 81-82.

⁵² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, 2012, s. 34.

⁵³ Recep Yıldırım, *Önasya Tarih Ve Uygarlıkları*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 29-30-31.

⁵⁴ Tolga Uslubaş, *Dünya Tarihi*, Venedik Yayınları, İstanbul 2016, s. 18.

⁵⁵ Mehmet Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya", T.T.K. Yayınları. 2. Baskı, Ankara 1987, s. 282-283.

rağmen Sami kavimlerinin konuştuğu diller aynıdır. Sami lehçeleri Doğu Sami ve Batı Sami olmak üzere ikiye ayrılır. Akadlar, Doğu Samileri'nin bilinen en eski temsilcileri olarak kabul görürler.⁵⁷ Son yıllarda yapılan araştırma ve gözlemler sonucunda Sami toplumlarının Suriye ve Filistin kökenli olduğu açıklanmıştır.⁵⁸ Batı Samileri ise Amurrular oluşturmaktadır.⁵⁹ Arabistan'da yaşanan hastalıklar, kuraklık, insanların yetersiz beslenmesi gibi sorunlar onları göç yapmaya itmiştir. Mezopotamya coğrafyasına en büyük göç dalgasını yaşatan olaylardan biri de Samiler'in göç hareketi olmuştur. O döneme kadar Mezopotamya'da böyle büyük bir göç dalgası yaşanmamıştır. Ve bu büyük Sami göçü Akadlar'ın Mezopotamya'ya girişi olmuştur.⁶⁰

Akadlar, yavaş yavaş Sümer kentlerinin içine işçi olarak sızmaya başlayıp zamanla sayılarının arttığı bilinmektedir. Sümerler, yaşadıkları coğrafya itibarı ile verimli topraklara sahipti. Bu nedenle Arabistan çöllerinden kalkıp Mezopotamya'ya gelen Akadlar'da bu toprakları ele geçirmenin hesaplarını yapmıştır. Zaman içinde bağda, bahçede, tarlada çalıştırılmak üzere birçok işçiye ihtiyaç duyulmuştur. Böylece Akadlar, Sümer kentlerine rahatlıkla girmeye başlamıştır. Gün geçtikçe sayıları ve güçleri artan bu kavim artık Sümer sitelerini yavaş yavaş hakimiyetine almayı başarmışlardır. Sümerler'in içine giren bu kavim onların hayatlarını, yaşayış şekillerini ve Sümer yazı şeklini en az onlar kadar iyi öğrenmişlerdir. Durum böyle olunca da yaşanan çekişmeler onların Sümerler'i ele geçirmesi için sadece birer fırsat olmuştur.⁶¹

Lugalzaggisi'nin, yaklaşık yirmi beş yıllık yönetimi Sümer uygarlığının en parlak, gücünün en yüksek olduğu dönem olmuştur. Bu dönemde Samiler'in nüfuzunu kırıp, başkenti Umma kentinden Uruk'a taşımıştır. Samiler'in kurmuş olduğu bazı yerlerde yer alan prenslikleri de ortadan kaldırmıştır. Lugalzaggisi, imparatorluğun sınırlarını çok geniş alana yaymayı başarmıştır. Fakat sınırların genişlemesi ardından bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir. Devletin kontrolünü sağlamak, hakimiyeti elinde tutabilmek diğer yandan ise Samiler'in kendini toparlayıp baskı uygulamaları durumu gittikçe zorlaştırmıştır. Zorlaşan bu durum neticesinde Sümerler, Samiler'in baskılarına uzun süre dirense de en sonunda hakimiyetleri son bulmuştur.⁶² Akad Dönemi'nde Sargon ile ilgili birçok efsanenin olduğu bilinmektedir. Örneğin bir efsaneye göre Sargon, Uruk kentini ele geçirdikten sonra Sümer kentlerini yağmalamış ardından kaleleri ve mabetleri yıkmıştır. Daha sonra Basra Körfezi'ne gidip zafer silahını bu suda yıkadığı da rivayetler arasındadır. Sargon ile ilgili bu kadar efsanenin olmasının nedeni onun başardığı işlerin bir insanın yapabileceklerinin çok üzerinde

⁵⁶ Füzuran Kınal, "Eski Mezopotamya Tarihi", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 16.

⁵⁷ Füzuran Kınal, "Eski Mezopotamya Tarihi", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 16.

⁵⁸ Mehmet Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya", T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 284.

⁵⁹ Mehmet Şemseddin Günaltay, "Yakın Şark III Suriye-Filistin", T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 34-35.

⁶⁰ Mehmet Şemseddin Günaltay, "Yakın Şark Elam ve Mezopotamya", T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 285.

⁶¹ Füzuran Kınal, "Eski Mezopotamya Tarihi", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 18-19.

⁶² Mehmet Şemseddin Günaltay, "Yakın Şark Elam ve Mezopotamya", T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 292-293.

olmasından kaynaklanır. Mezopotamya'ya ilk Sami kavmini getiren de yine Sargon'dur. Akad Devleti'ni kurarak onu bir imparatorluk seviyesine taşıyan da yine Sargon'dur.⁶³

Akadlar'ın kültürüne baktığımız zaman diğer devletlerden de esinlenme yaşadıkları için karışık bir kültürleri vardır. Din, ahlak, felsefe, hukuk kavramları da kültürü oluşturan etmenlerdir. Devletler birbirleriyle etkileşim halinde oldukları için sadece siyasi anlamda değil kültürel açıdan da etkileşimde olmuşlardır.⁶⁴ Akadlar Dönemi'nde yoğun bir ticari hayatın varlığı söz konusudur. Sargon Dönemi'nde tüccarlık mesleğiyle uğraşan insanların olduğu bilinmektedir. Bu tüccarların Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticareti geliştirdikleri düşünülmektedir. Ayrıca Sargon Dönemi'nde organize bir şekilde yürütülen ticari hayat ilk kez bu dönemde başlamıştır. Torunu Naramsin'in aynı anda on yedi kralla savaştığı söylenmektedir. Dedesi Sargon gibi bir kahraman olduğu söylenmektedir. Ve yine dedesi gibi onunla ilgili de çeşitli efsaneler vardır.⁶⁵ Sargon ve Naramsin'in ölümsüzleştirmek adına diktikleri stellerin üzerindeki yazılar katipler tarafından not alınmıştır. Bu yazılarda çeşitli efsaneler, hikayeler, savaşlar ve kahramanlıklardan söz edilmiştir. O döneme kadar hiçbir kral ordusunu çok uzaklara yollamamıştır. Fakat Sargon ve Naramsin ordusunu öylesine uzaklara göndermiştir ki yeri geldiğinde askerlerin bu durumdan korktukları da efsaneler arasında yer almaktadır. Akad kralları hakkındaki bilgiler daha çok steller, tabletler, vazo ve mühürlerin üzerindeki yazılardan öğrenilmiştir.⁶⁶

Hattuşaş arşivinde Şamtamhari metinlerinde yer alan Naramsin'e ait sekiz satırlık bir vesika bulunmaktadır. Vesikada yazılanlar şöyledir:

8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.
9. GUŞUA kralı Anmanailu, Pakki kralı Bumanailu
10. Ulhavi (Ullama) kralı Lupanailu, sonra ... kralı... inmipailu
11. Hatti kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani, kralı Nur- Dagan
12. Amurru kralı Hınvaruvaş, Paraşi kralı Tişenki
13. Armanu kralı Mudakina, Sedir Dağları kralı Işgippu
14. Larak kralı Ur- Larak, Nikku kralı Ur- banda
15. Türki kralı İlşu-Nail, Kuşaura kralı Tişbinki
16. Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum.
17. Hurriler'e karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.
18. O zaman savaşçılara, binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi.

⁶³ Mehmet Şemseddin Günaltay, "Yakın Şark Elam ve Mezopotamya", T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 296.

⁶⁴ Server Tanilli, "Uygurlık Tarihi", Alkım Yayınevi, 29. Baskı, s. 18.

⁶⁵ Turgut Yiğit, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 40, s. 22.

⁶⁶ Kurtuluş Kıymet, "Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar", TAD, Cilt 38, s. 1-3-4.

Söz konusu bu vesika Sargon'un torunu Naramsin'in on yedi krala karşı savaşıp onları yendiğinden söz eder.⁶⁷ Akad Devleti ile ilgili binlerce tabletin varlığından söz edilmektedir. Tabi bunların çoğu bilim adamları, arkeologlar tarafından okunup gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bu devletlerin her anlarını kaydetmelerinden dolayı bugün onlar hakkında birçok bilgiye ulaşım sağlanabilmiştir.⁶⁸

Sargon, elli altı yıllık iktidarlık süresinde birçok sefer yapmış, sınırlarını genişletmiş ve yaptıkları insanüstü kabul edildiğinden bir kahraman olarak adından söz ettirmiştir. Naramsin dönemi ise hanedanlığın yükselişe geçtiği dönem olarak bilinir. Bu dönemin öne çıkan önemli gelişmelerinden biri de kutsallık teriminin bu dönemde de öne çıkmasıdır. Kralın, hem bir savaşçı hem bir vali hem de diğer insanlardan farklı olarak fiziksel özelliklerinden söz edilir. Örneğin boynuzlarının olduğundan, ellerinin büyüklüğünden, boyunun devasa bir şekilde uzunluğundan söz edilmektedir.⁶⁹ Şamtamhari, Mücadele Kralı anlamına gelmektedir. Ve Şamtamhari metinlerinde Akad Devleti'nin yönetiminden, savaşlarından, Sargon'un başarısından söz edilir. Aslında Sargon'un annesinin bir rahibe olduğundan söz edilmektedir. Fakat annesi onu büyütmeyip bir ırmağın akıntısına bırakmıştır. Onu bulan kişi bakımını sağlayıp onu büyütmüştür. Uzun bir süre sonra Akad Devleti'ni kuracak kadar yükselmiştir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Lugalzaggisi'ye karşı üstünlük kazanmasıyla birlikte geniş bir alanda söz sahibi olmuştur. Böylece adını büyük bir oranda duyurabilmiştir. Sargon, Mari ve Ebla kentlerini hakimiyeti altına alarak Elam kentini de kısa süre içinde kendi boyunduruğu altına almayı başarmıştır. Ve ardından Sedir Dağları'na ve Gümüş Ormanları'na kadar ilerlemiştir. Bu kadar başarılı bir yöneticinin iktidarının son demlerinde ise ülkesinin çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Kıtık, isyanlar, ekonomik sorunlar Sargon Dönemi'nin sonunu hazırlamıştır. Sargon'un ölümünün ardından oğulları yönetimi ele almıştır. Oğlu Rimuş'un yaklaşık on yıl gibi bir süre tahtta kalmasından sonra bir suikaste kurban gidildiği bilgiler arasındadır. Ardından başa diğer oğlu Maniştusu geçmiştir. Maniştusu'da bir dönem ülkeyi yönetmeye çalıştıysa da ondan sonra başa oğlu Naramsin geçmiştir. Bu dönemin Akad tarihi açısından çok parlak bir dönem olduğu bilinmektedir.⁷⁰ Sargon'un hayatının fakirlikten zenginliğe yükselişi, seferleri, kahramanlıkları gibi birçok olay efsanelerle doludur. Bu efsanelerin çoğunluğunu ise Sargon ve Naramsin oluşturmaktadır.⁷¹

Naramsin başa geçince ilk olarak Yukarı Mezopotamya'da bulunan Ebla adındaki bölgeye sefer düzenlemiştir. Ebla, Sami kökenli bir kavimdir ve Naramsin burayı yıkmıştır.⁷² Daha sonra günümüzde Diyarbakır il sınırında bulunan Pir Hüseyin'de kendi adına stel diktirmiştir. Bu dönemde ticari faaliyetlerin artmış olması, surların, tapınakların, yönetime ait binaların çokça yapılmış olması bu dönemin ne kadar parlak olduğunun da açık bir göstergesidir. Naramsin'in kendi adına diktirdiği steller, tabletler de bu dönemin siyasi ve

⁶⁷ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Türkiye Tarihi", Çizgi Yayınevi, s. 21-22-23.

⁶⁸ Kürşat Demirci, "Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş", Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2013, s. 2.

⁶⁹ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakınoğu", (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 2. Baskı, Haziran 2010, s. 65-66.

⁷⁰ Cansu Altun, "III. Ur Döneminde Güney Mezopotamya'nın Tarihi Coğrafyası", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017, s. 12-13.

⁷¹ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakınoğu", (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 2. Baskı, Haziran 2010, s. 61.

⁷² Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakınoğu", (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 2. Baskı, Haziran 2010, s. 66.

sosyal hayatı ile ilgili bilgiler vermektedir.⁷³ Tüm bu yapılanlar yani kabartmalar, kil tabletler, diktirilen steller Akad sanatının özgünlüğü hakkında da bilgi vermektedir.⁷⁴

İnsanlık tarihi açısından baktığımız zaman aslında hiçbir uygarlığın homojen bir yapıda olduğunu görememekteyiz. Çünkü her devlet kendinden önceki ya da komşu bir devletten, kentten bir esinlenme yaşamıştır. Bu da bir yerde uygarlıkların aslında birer etkileşimin içinde olduğunun göstergesidir. Akadlar'da Sümerler'den birçok konuda etkilenmiştir. Zaten insanoğlu yaşadığı toplum itibarı ile karşılıklı bir etkileşim halindedir. Bu etkileşim İlkçağ uygarlıklarında da böyle olmuştur, günümüzde de devam etmektedir.⁷⁵

Genel olarak bakıldığında Naramsin dönemi politikası Sargon'un izlerini taşıdığını gösterir. Elam kentine yıllık olarak seferler yapılması da bunun bir örneği sayılır. Elam'ın ardından Zagros Dağları'na düzenlenen sefer sonucunda Lullubiler hakimiyet altına alınmıştır. Fakat Naramsin'e karşı Ebla ve Anadolu bölgelerinde başka kentlerle de koalisyon kurulup isyanlar çıkarılmıştır. Naramsin her ne kadar bu koalisyonu çökertip isyanları bastırırsa da bazı Anadolu kentlerini ele geçirememiştir. Tam da bu durumda dedesinin politikasını takip ederek cezalandırma yoluna girmiştir. Gutiler, Sümerler'de Akad ordusunda yer almışlardır. Zamanla Gutiler'in, Akad'ın sonunu getirecek olan uygarlık olduğu bilinmektedir. Akad askeri gücünü sağlamak için bu uygarlıkları kendi ordusunda barındırmışsa da zamanla iç isyanlar baş göstermiştir.⁷⁶ Fakat krallığın asıl kırılma noktası ise Naramsin'in Nippur'u ve ordaki tapınakları yıkıp yağmalaması ardından Tanrı Enlil'in kapısını kırıp hazineyi yağmalaması artık sona yaklaşıldığının açık bir kanıtı olmuştur. Bunun üzerine Tanrı Enlil'in Naramsin'in yaptığı bu saygısızlığı cezalandırmak için Gutiler'i yolladığı düşünülmektedir. Akad'ın en parlak çağını yaşatan Naramsin'in otuz altı yıllık iktidarı ölümle sonuçlanmıştır.⁷⁷ Nippur'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan kil tabletlerin, rahipler tarafından yazılmadığı aslında bu ağıtlarla dolu olan tabletlerin katiplerin elinde olduğu gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷⁸

Akad Devleti Naramsin Dönemi'nde her ne kadar güçlü ve parlak çağını yaşadıysa da ondan sonra gelecek olanlar için aynı durumu söylemek doğru olmayacaktır. Naramsin dedesi Sargon gibi birçok sefer düzenlemiş ve surlar inşa etmiştir.⁷⁹ Naramsin'in oğlu Şar-kali-şarri'nin başa geçmesiyle Akadlar artık sona doğru yaklaşmışlardır. Çıkan isyanlar ekonomik dengenin sarsılmasına neden olmuştur. Gutiler'in gelişi, başkent Agade'nin yıkılması, Huriler'in tarih sahnesine güçlü bir şekilde çıkmaları ve Amurrular'ın da Kuzey Suriye bölgesinde güçlenmeleri de bu dönemde gerçekleşen olaylar arasındadır.⁸⁰ Gutiler ve Amurrular ile mücadele etmişlerdir. Fakat diğer yandan yaşanan ekonomik olumsuzluklar nedeniyle kıtlık baş göstermiştir. Giderek kötüye giden Akadlar Şar-kali-şarri'nin ölümüyle birlikte dört kralın kendilerini kral ilan etmiştir. Ama onların da durumu toparlayamadığı bir

⁷³ Amelia Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 2. Baskı, Haziran 2010, s. 66-67.

⁷⁴ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 79.

⁷⁵ Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yayınevi, 29. Baskı, s. 19.

⁷⁶ Turgut Yiğit, "Akkadlar Devri'nde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, s. 23.

⁷⁷ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, Eylül 2002, s. 90-91.

⁷⁸ Tuğba Sabuncuoğlu, "Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Denizli 2019, s. 41.

⁷⁹ Kemalettin Köroğlu, "Urartu Devleti'nin Güney Batı Yayılımı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s. 78.

⁸⁰ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 83.

gerçektir. Akad Devleti'ni ayakta tutmak için Şar-kali-şarri Gutiler'in kralı olan Şarlag ile savaşıp onu esir ettiği bilinir. Gutiler, Akad Devleti'nde yaşanan karışıklıkları fırsat bilerek onlara savaş açmışlardır. Başta Akad Devleti'ni ele geçiren Gutiler olmuştur. Fakat bu uzun sürmemiştir. Her ne kadar Akadlar devleti Gutiler'in elinden aldıysa bir süre sonra Gutiler, Akad Devleti'ni ve Sümer kentlerini yağmalayıp talan etmişlerdir. Daha öncede sözünü ettiğimiz gibi bu olayın Naramsin'in Tanrı Enlil'in tapınağını yağmalamasının sonucunda Tanrı Enlil'in kehaneti olarak kayıtlara geçmiştir.⁸¹

3.3. III. Ur Hanedanı Dönemi Kentleri

Ur-Nammu, Sümer uygarlığını diri tutmak ve yaşatmak amacıyla III. Ur Hanedanı'nı kurmuştur. Bu döneme “Yeni Sümer Dönemi”de denilmektedir.⁸² Akadlar'ın MÖ 2150'de yıkılmıştır. Gutiler'in Akad Devleti'ni yıkmasıyla Akad Dönemi son bulmuştur. Yine bu dönemde kısa süreli bir Guti hakimiyeti Mezopotamya'da yaşanmışsa da Ur kentinin yükselişe geçmesiyle beraber Gutiler, Mezopotamya'nın dışına doğru atılmıştır. Ve III. Ur Hanedanlığı kurulmuştur.⁸³

Bu dönem aynı zamanda “Sümer Rönesans Dönemi” olarak da bilinir. Bunun nedeni bu dönemde Sümer kültür ve mededeniyetinin tekrar canlanmaya başlamış olmasıdır. III. Ur Dönemi'nde tapınakların, mabedlerin, stellerin inşasının yanı sıra okulların açıldığı bir dönem olmakla birlikte okullarda temel eğitimin yanı sıra matematik, coğrafya, astronomi ve hukuk gibi derslerin verildiği de bilinmektedir. Ayrıca dönemin kralı ve aynı zamanda kurucusu Ur-Nammu bu dönemde ilk yazılı hukuk metnini ortaya koymuştur.⁸⁴ Bu dönemin arkeolojik verilerine göre elde edilen bilgilerde inşa faaliyetlerinin çok yoğun bir şekilde yapıldığından bahsedilir. Sümerler'de sözünü ettiğimiz ziggurat adlı tapınakların bu dönemde Ur Zigguratu olarak yapıldığı bilinmektedir. Çünkü bunun nedeni Sümer hayatının tekrar canlandığı dönem olmasından kaynaklanmaktadır. Ur Zigguratu her ne kadar Ur-Nammu Dönemi'nde inşa edilmeye başladıysa da Kral Şulgi Dönemi'nde de yapıyla alakalı çalışmaların bitmediği anlaşılmaktadır. Şulgi, Ur-Nammu'dan sonra başa geçen kral olmuştur. Kırk altı yıl gibi süre tahtta kaldığı bilinmektedir. Ur-Nammu'nun da on sekiz yıl tahtta olduğu bilinenler arasındadır.⁸⁵

Ur-Nammu, Sümer kentlerini hakimiyeti altına aldıktan sonra Sümerler'den esinlenerek yaptığı her işi kayıt altına almıştır. Vergiler, borçlar, hayvan alım satımı gibi hemen herşey tabletlere yazılmıştır. Yapılan arkeolojik kazılara göre Ur-Nammu Dönemi'nde çok sayıda tapınak yapıldığı ve Ur-Nammu Dönemi'ne kadar büyük tapınakların olmadığı saptanmıştır. Uruk, Nippur, Eşnunna, Lagaş, Eridu, Kiş ve Larsa'da yine çok sayıda tapınakların yapıldığı bilinmektedir. Ur-Nammu uygulamış olduğu kayıt sistemiyle ekonomik anlamda güçlü bir yapı oluşturmuştur. İnşa faaliyetleri bu dönemde en çok ön plana çıkan konudur. Bütün yönetim sisteminin binalarının etrafını surla çevirmiştir. Vergi kayıt tabletleri, tahsilat tabletleri gibi birçok şeyin kaydı tutularak yolsuzluğun da önüne geçilmiştir.⁸⁶

⁸¹ Turgut Yiğit, “Eski Mezopotamya Tarihi”, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 93-99.

⁸² Ekrem Memiş, “Eskiçağ'da Mezopotamya”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 89.

⁸³ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 34-35.

⁸⁴ Recep Yıldırım, “Önasya Tarih ve Uygarlıkları”, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 32-33.

⁸⁵ Turgut Yiğit, “Eski Mezopotamya Tarihi”, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 105-108.

⁸⁶ Ferhat Çiçek, “Mezopotamya'da İlk Rönesans III. Ur Devri”, Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, Cilt 5, Sayı 11, s. 495-496.

Ur-Nammu'nun yapmış olduğu çalışmalar III. Ur Hanedanı açısından çok önemli bir başlangıç olmuştur. Çünkü bu dönemin kurucusu olarak bir Rönesans çağını başlatan kişi olmuştur. On sekiz yıllık bir taht hayatı yaşamıştır. Ardından Guti ve Elam ile yaptığı savaşlar sonucunda hayatını kaybetmiştir. Vefatından sonra yerine oğlu Şulgi geçmiştir. Şulgi kırk sekiz boyunca tahtta kalmıştır. "Dört bir yanın kralı" ünvanını kullanmıştır. Kırk sekiz yıllık yönetim hayatının yaklaşık yirmi birinci yılında halk tarafından tanrısallaştırıldığı görülmektedir. Bu dönem kayıtlara Ur Dönemi'nin altın çağı olarak geçmiştir. Ur-Nammu'nun kurduğu devleti oğlu Şulgi daha fazla genişletmiş ve ekonomide ise ciddi bir artışın yaşandığı bilinmektedir. Ur-Nammu'nun sınırlarını genişletme politikalarından biri politik evlilik olmuştur. Örneğin oğlu Şulgi bu yöntemle evlenmiştir. Ve Şulgi'de babası Ur-Nammu gibi çocuklarını bu şekilde evlendirerek sınırlarını genişletme yoluna gitmiştir. Babasının döneminde yarım kalan işleri tamamlamıştır. Şulgi'nin bir suikast sonucu öldüğü tahmin edilmektedir. Yerine oğlu Amar-Sin geçerek devleti yaklaşık dokuz yıl idare etmiştir.⁸⁷

Amar-Sin'in hükümdarlık yaptığı dokuz yıl boyunca devletin sınırlarını kuzeyde bulunan Aşur' kadar ilerlettiği bilinmektedir. Amar-Sin'de babasından yarım kalan işleri tamamlamıştır. Ardından onun yerine ise kardeşi Şu-Sin geçmiştir. O da ağabeyi gibi dokuz yıl tahtta kalmıştır. Bu dönemde daha çok saldırıların olduğu ve bu nedenle uzun ve yüksek surların inşa edildiği bilinmektedir. Ur hanedanının beşinci ve son olan hükümdarı ise İbbi-Sin olmuştur. Saldırıların devam ettiği bu dönemde İbbi-Sin'in de ağabeyi gibi surlar yaptırdığı bilinir. Yirmi dört yıl tahtta kalmıştır. Bu dönemin diğer dönemlere göre hiç parlak geçmediği kayıtlara geçmiştir. Elam ve Amurru saldırılarının İbbi-Sin'i çok zorladığı ve bu dönemin acınası bir halde olduğu bilinmektedir. Çünkü halkın açlık-kıtlık ve sefalet içinde yaşadığı bir dönem olmuştur. Bu durumda İbbi-Sin'in hükümdarlığının yavaş yavaş sona doğru yaklaştığının bir sonucu olmuştur. Bu dönemle ilgili bazı mektup yazışmalarının olduğu bilinir. Bunlara göre memurların yolsuzluğundan söz edilmiştir. İbbi-Sin, İşbi-Erra adlı bir görevliyi tahıl alım-satımıyla ilgili bilgi vermesi için görevlendirmiştir. İbbi-Sin'in mektuplardan anlaşıldığı üzere bu görevliye büyük bir güven duyduğu anlaşılmaktadır. Fakat ilerleyen dönemlerde İşbi-Erra'nın krala Nippur ve İsin'in idaresinin kendisine vermesini istemiştir. İbbi-Sin ise görevlisine duyduğu sonsuz güven sonucunda bahsedilen yerlerin idaresini vermiştir. Ancak İşbi-Erra kralına ihanet ederek onun tahtını ele geçirmiştir. İbbi-Sin hükümdarlığının yirmi dördüncü yılında Elam saldırıları sonucunda tahttan indirilmiştir. İşbi-Erra'nın da Sümer'in hakimiyetini eline alarak başkentide İsin yapmıştır. İsin, Sümer kentleri içinde bir yüzyıl boyunca ayakta kalarak en güçlü kent olmayı başarmıştır. İsin kenti bir yüzyılın sonunda Larsa hükümdarı tarafından saldırıya uğratılarak yenilgiye uğramıştır. Her ne kadar Larsa kralı zafer kazandığını düşündüyse de bu çok uzun sürmemiştir. Çünkü Hammurabi tarafından Mari, Eşnunna ve Elam kentlerine saldırı düzenleyerek yenilgiye uğratmıştır. Böylece Sümerler'in sonu Hammurabi tarafından getirilmiştir.⁸⁸ Mezopotamya'dan Sümer egemenliği her ne kadar son bulduysa da Sümerler'in arkalarında bırakmış oldukları kültür ve tarihi eserler Mezopotamya'da kalıcılığını her dönem korumuştur.⁸⁹

⁸⁷ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 107-108.

⁸⁸ Samuel Noah Kramer, "Sümerler", (Çev. Özcan Buze), Kabalıcı Yayınevi, Eylül 2002, s. 99-103.

⁸⁹ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 89.

III. Ur Hanedanı'nın kentlerine bakacak olursak Adab kenti öne çıkar. III. Ur Dönemi'nde Adabîn bir eyalet merkezi olduğu bilinmektedir. Habaluge ve Ur-Aşgi adında iki ensi tarafından yönetildiği bilinmektedir. Bu kentin tanrısı Aşgi'dir, tanrıça ise Ninhursag'dır. Adab kentinin 1850 yılında Wiiliam Kennet Loftus tarafından bulunduğu ve yapılan kazılar sonucunda III. Ur Dönemi'ne ait bazı buluntuların yer aldığı bilinmektedir. Sümer kentlerinden bir diğer olan Eşnunna ise III. Ur Dönemi'nde ciddi bir büyüme göstermiştir. Şulgi tarafından ele geçirilen Eşnunna İbbi-Sin dönemine kadar Ur'un yönetiminde olmuştur. III. Ur Hanedanı yıkıldıktan sonra Eşnunna da bağımsızlığını ilan etmiştir. Aynı zamanda Eşnunna kentinde Şulgi tarafından önemli tapınakların yaptırıldığı da bilinenler arasındadır. Kutsal kentlerden biri olan Gaeş adlı kentte büyük tapınakların olduğu bilinmektedir. Kral Şulgi'nin burayı sık sık ziyaret ettiği ve burası için çok sayıda tapınak inşa ettiği bilinmektedir. Fakat Ur'un yıkılmasıyla birlikte ilerleyen dönemlerde Gaeş'in adı kaynaklarda yer almamıştır. III. Ur Dönemi'nde Girsu kentinin savaşlardaki esirlerin buraya yerleştirildiği ve önemli bir yönetim merkezi olarak konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. III. Ur Dönemi'nde kentin önemli bir konumda olduğu ve ayrıca halkın ise tekstil ürünleriyle ilgilendiği bilinmektedir. Fakat III. Ur Hanedanı'nın son bulmasıyla birlikte bu kentte çöküşe doğru gitmiştir. Önemli kentlerden biri olan İsin'in ise III. Ur Dönemi'nde ensiler tarafından yönetildiği bilinmektedir. İşbi-Erri'nin İsin kentinde bağımsızlığını ilan etmesi de III. Ur Hanedanı'nın sonunu getiren gelişmeler arasında olmuştur. Daha sonra yavaş yavaş güçlenmeye başlayan Eski Babil'in hakimiyetine girmiştir. III. Ur Dönemi'nde Kiş kentiyle ilgili bilgiler sınırlı olsa bile Kiş'in valiler tarafından yönetiminin sağlandığı anlaşılmaktadır.⁹⁰

Genel olarak III. Ur Hanedanlığı'nın Sümer Devleti'nin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Bu dönemde yapılan yenilikler nedeniyle Sümer Rönesans Dönemi'de denilmiştir.⁹¹ Bu dönemde Sümer dilinin çok yoğun bir şekilde kullanıldığı idari metinlerden anlaşılmaktadır. ⁹² III. Ur Hanedanlığı tarafından birçok ziggurat, mabed ve surlar yapılmıştır. Ayrıca Ur-Nammu tarafından ilk yazılı hukuk kuralları da yine bu dönemde yapılmış gelişmeler arasındadır. Hemen herşeyin kaydını tutulduğu bu dönemde inşaat faaliyetleri ile ilgili de tabletler bulunmuştur. Yapmış oldukları inşaat faaliyetlerinin birer sanat eseri olduğunu ve aynı zamanda dönemin ekonomisi hakkında da geniş bilgiler içermektedir.⁹³ Mimariye çok önem veren III. Ur Hanedanı'nın en eski eserinin ise birçok kez yıkılıp tekrar inşa edilen Eridu Tapınağı'dır.⁹⁴ Ayrıca Kral Şulgi'nin iyi bir yönetici olmasının yanında müzik ve edebiyata da büyük bir ilgisinin olduğu bilinir.⁹⁵

⁹⁰ Cansu Altun, "III. Ur Döneminde Güney Mezopotamya'nın Tarihi Coğrafyası", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017, s. 33-45.

⁹¹ Ferhat Çiçek, "Mezopotamya'da İlk Rönesans III. Ur Devri", Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, Cilt 5, Sayı 11, s. 504.

⁹² Amelie Kuhr, "Eskiçağ'da Yakınoğu", (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 2. Baskı, Haziran 2010, s. 77.

⁹³ Recep Yıldırım, "Önasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 33.

⁹⁴ Saffet Bilhan, "Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım", s. 330.

⁹⁵ Samuel Noah Kramer, "Tarih Sümer'de Başlar", (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 340.

3.4. Eski Asur Dönemi Kentleri

III. Ur Hanedanı'nın yıkılmasının ardından Asur güçlü bir siyasi devlet olarak ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Konum olarak bakıldığında ise Dicle Nehri ve Küçük Zap Nehri'nin birleştiği yerin kuzey bölgesinde Dicle Nehri'nin üzerinde kurulmuştur. Dicle'de bulunmaları Asurlar açısından büyük bir avantaj sağlamıştır.⁹⁷ Bu avantajı fırsata çeviren Asurlar geniş bir ticaret ağı oluşturmuşlardır.⁹⁸ Eski Asur Krallığı'nın bulunduğu coğrafya itibarı ile sık sık yağış alması, tarıma elverişli topraklara sahip olması Asur kenti için vazgeçilmez olmuştur. Asur, ilk dönemlerde Akad Krallığı'na bağlı olarak yaşamış bir kendir. Akad Krallığı'nın yıkılmasından sonra Asurlar bir süre bağımsız olarak yaşamışlardır. Daha sonra III. Ur Hanedanı'nın yönetiminde kaldırsa da bu hanedanlığın yıkılmasıyla birlikte Asur tarih sahnesine artık bir kent devleti olarak çıkmıştır. Asur'un adının baş tanrısının adından geldiği bilinmektedir.⁹⁹

Asur tarihinin evrelerine baktığımız zaman üç ana evreden oluştuğunu görmekteyiz. Eski Asur Dönemi, Orta Asur Dönemi ve Yeni Asur Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Asur'un bağımsız bir krallık haline gelmesini sağlayan kişinin Kral Huşuma olduğu bilinir. Bu dönemde Asur siyasi birliğini sağlamada etkili olmuştur. Ayrıca Kültepe'de yapılan araştırmalarda Kral Huşuma'nın Asur'da birçok tapınak ve mimari yapı inşa ettiği öğrenilmiştir.¹⁰⁰ Kültepe metinleri gerek Asur tarihi açısından gerekse Anadolu tarihi ve coğrafyası için son derece yol gösterici bir kaynaktır.¹⁰¹ Asurca yazıldığı bilinen çivi yazılı metinlerin Kültepe'de çıkarılması sayesinde bugün Asur ve Anadolu tarihi ile ilgili birçok bilgi gün yüzüne çıkarılmıştır. Asur'dan Anadolu pazarlarına getirilmek üzere birçok kumaş, süs eşyası, ev eşyası gibi pekçok ürünü tüccarlar satmak için getirmişlerdir. Tüccarlar, Anadolu pazarlarına getirip sattıkları ürünlerden önemli bir gelir elde etmişlerdir. Ve bu dönemin "Asur Ticaret Kolonileri Devri" olarak yaklaşık iki yüz yıl devam ettiği bilinmektedir.¹⁰² Eski Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarların Kültepe Kaniş'e yerleştikleri ve burada yaşanan olayları tabletlere yazdıkları bilinmektedir. Bu yazılanlar arasında bazen ailelerine yazdıkları mektuplar ortaya çıkmıştır. Mektupların içeriğinde yaşanan olumsuz hava şartları, salgın hastalıklar, tüccarlar arasında yaşanan anlaşmazlıklar, isyanlar gibi çeşitli sorunları anlatmışlardır. Usursa-İstar adlı Asurlu bir tüccarın evinde bu yazışmaların belgeler halinde ortaya çıktığı bilinmektedir.¹⁰³

Asurlu tüccarlar Anadolu'da karum ve wabartum adında ticaret merkezleri kurmuşlardır. Yapmış oldukları bu ticaret sayesinde de çok önemli bir ekonomik kazanç sağladıkları bilinmektedir. Kervanlar vasıtasıyla Anadolu'ya birçok ürün getirmişlerdir. Özellikle Anadolu'da çok fazla bulunmayan kalay, kumaş, süs eşyaları, takılar, ev eşyaları gibi birçok ürünü buraya getirip satışını yaparak gelir elde etmişlerdir. Bu sayede yüksek bir

⁹⁶ Hakan Erol, "Eski Asur Şehir Devletinin Ticari Tekelleşme Politikası", TAD, Cilt 34, Sayı 58, Yıl 2015, s. 426.

⁹⁷ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 119.

⁹⁸ Tolga Uslubaş, "Dünya Tarihi", Venedik Yayınları, İstanbul 2016, s. 18.

⁹⁹ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 120.

¹⁰⁰ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", s. 421.

¹⁰¹ Hakan Erol, "Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Sümeroloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 120.

¹⁰² İrfan Albayrak, "Eski Yakındoğu'da Miras Anlayışı", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2021, s. 1.

¹⁰³ Hakan Erol, "Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyan ve Anadolu'daki Diğer İsyanlarla İlgili Kayıtlar", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Anabilim Dalı, Anadolu Arşivleri, Ankara 2017, s. 24.

kar sağladıkları bilinir. Anadolu’da sattıklarından elde edilen gelirle Asur’a altın, gümüş, mücevher olarak geri dönmüşlerdir.¹⁰⁴ Asurlu tüccarlar aldıkları bu özel eşyaları evlerinde özenle muhafaza etmişlerdir. Özellikle yapılan arşiv araştırmalarında tüccarların özel eşyalarını evlerin zemin katlarına saklamadıkları daha çok üst kata yerleştirdikleri öğrenilmiştir. Buradan anlaşılabileceği üzere tüccarların eşyalarına önem verdikleri ve zarar görmemesi için de özenle sakladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca sakladıkları bu odaların adı ise “mahfuz oda”dır.¹⁰⁵

Asur’un adı bazı arşivlerde “Kalat Şergat” olarak geçmektedir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi kentin adı ile baştanrının adı aynıdır. Büyük ihtimalle kent adını baştanrısından almıştır. Eski Asur toplumunda Hurriler, Amurrular, Asurlular hep birlikte yaşamışlardır.¹⁰⁶ Eski Asur Dönemi’ni I. Puzur-Asur’un başlattığı bilinmektedir. Fakat Amurrular’ın bölgede geniş bir alanda yayılım göstermeleriyle birlikte I. Şamşi-Adad Asur Kralı olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de sistemli bir ticaret ağının kurulmuş olmasıdır. Kral Erişum zamanında başlayan bu ticaret ağı Anadolu tarihi açısından Asur Ticaret Kolonileri Dönemi olarak tarihe geçmiştir. Ayrıca Hattuşa, Alishar, Asur, Mari, Nuzi ve Eşnunna’da bu dönemle ilgili arşiv belgelerinin birçoğunun gün yüzüne çıkarıldığı bilinmektedir.¹⁰⁷

Asur’un ticaret ağının başladığı dönem Kral Erişum ile başlayıp İşme-Dagan Dönemini de içine alarak devam eder. Ticaretin en büyük merkezi Kültepe(Kaniş)de bulunmaktadır. Asurlu tüccarlar oluşturdukları bu büyük pazar yeri sayesinde önemli bir kar sağlamışlardır. Asur Devleti tüccarlar tarafından yürütülen bu ticaretten belli bir oranda vergi almıştır. Özellikle kalayın Anadolu’da alıcısı satım oranı yüksek olmuştur. Ticari malların satımı eşeklere yüklenerek Kültepe’ye götürülmüştür. Bu malların ulaşımı gidiş-dönüş olarak yaklaşık iki aylık bir süreyi kapsamaktadır. Tüccarlar açısından önemli bir husus daha vardır. Bu da eşeklerle taşıdıkları bu malların yol güvenliğinin sağlanması olmuştur. Çünkü tüccarlar çoğu kez yağma ve saldırıya maruz kaldıkları için bunların yaşanmaması adına krallarla anlaşma yapmışlardır. Böylece kervan yolunun güvenliğinin sağlanmış olması tüccarlar açısından daha emniyetli olmuştur.¹⁰⁸

Aynı zamanda krallarla yapılan anlaşmalar sonucunda kervan yolu boyunca karakolların olduğu bilinmektedir. Asurlu tüccarlar en çok satışı yapılan ürünleri getirmişlerdir. Ve yerine de altın, gümüş gibi ürünleri alarak geri dönmüşlerdir. Anadolu halkının en çok talep ettikleri ürünlerden biri de kalay olmuştur. Çünkü Anadolu’da bakır oranı yüksek olmasına rağmen kalay yoktu. Zamanla kalay ve bakır karışımından tunç elde etmeyi keşfettikleri için bu talep daha fazla artmıştır. Satışı yapılan ürünler içinde kumaşların da fazla yer tuttuğu bilinmektedir. Hatta arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Asurlu tüccarlar arasında kadınlarında olduğu öğrenilmiştir. Kumaş ürünlerinin satışının yapıldığı pazar yerlerinde kadın satıcıların ürünlerinin bulunduğu ve istek üzerine dikim yaptıkları da bilinmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Sebahattin Bayram-Remzi Kuzuoğlu, “*Takı Takma Adetinin Eski Asur Toplumundaki İzleri*”, s. 1.

¹⁰⁵ İshak Keskin, “*Mezopotamya ve Çevresinde Arşiv Uygulamaları*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Arşivcilik Anabilim Dalı, s. 234.

¹⁰⁶ Kemalettin Köroğlu, “*Eski Mezopotamya Tarihi*”, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 101.

¹⁰⁷ Turgut Yiğit, “*Eski Mezopotamya Tarihi*”, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 122-123.

¹⁰⁸ Kemalettin Köroğlu, “*Eski Mezopotamya Tarihi*”, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 104.

¹⁰⁹ Hüseyin Sever, Türkler, “*Mezopotamya ve Anadolu Medeniyetleri İle İlişkiler*”, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 668-669.

Asur'un ekonomisi sadece tüccarların yaptığı ticaretten ibaret olmamıştır. Aynı zamanda avcılık, tarım, hayvancılıkla da uğraşmışlardır. Asurlar'ın ticaret kolonileri kurmaları zengin bir sınıfın oluşmasını sağlayarak ilerleyen dönemlerde de bir köle sınıfını ortaya çıkarmıştır. Kölelerin bu dönemde ev işlerinde daha çok uğraştığı bilinir. Çünkü tüccarlar Anadolu'ya gittiklerinde arkalarında birilerinin geri kalan işleri yapması gerekiyordu. Bu işlerde kölelere kalmıştır. Aynı zamanda kervanların koruyuculuğu ve katır sürücülüğü gibi işleri de köleler yapmışlardır.¹¹⁰ Acemhöyük'te yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan madeni silahlar, bakırdan yapılmış eşyalar Asur Ticaret Kolonileri Dönemi hakkında birçok bilginin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır.¹¹¹ Asurlular'ın bulundukları coğrafya kıtlığın yaşanmadığı her türlü doğal güzelliğin ve geniş imkanların bulunduğu bir yer olarak ifade edilmiştir.¹¹²

Bu coğrafyada yaşayan insanlar zamanla Anadolu'da koloniler kurarak yaklaşık iki yüz elli yıl boyunca bunu devam ettirmeyi başarmışlardır. Ayrıca yazıyı yine Asurlar'ın Anadolu'ya getirdiğini de bilinenler arasındadır. Kurulan ilk kütüphanede Asurlar tarafından olmuştur. Birçok Asurlu tüccarın Anadolu'ya gittiğinde ordan ayrılmadığı bilinmektedir. Hatta bir kısmının Anadolu kadınlarıyla evlendiği ve bu şekilde hayatlarını da burda devam ettirdikleri söz konusudur. Kolonilerin merkezi Kaniş(Kültepe) kentinde kurulmuştur. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Hattuş ve Alişar kentlerinde de kolonilerin olduğu saptanmıştır. Kalay madeninin noksanlığından dolayı Asur ve Anadolu ticaretinin başladığı bilinir. Asurlar'ın Anadolu'ya kalay getirmeleri şartıyla Anadolu'da kalma hakkı da elde etmişlerdir. Bakır ve kalayın karışımıyla elde edilen tunç madeni ile silahlar ve ev eşyaları yapılmıştır. Kaniş kentinde yalnızca Asurlar değil, aynı zamanda Hattiler, Huriler ve Hititler ile birlikte yaşamışlardır. Asurlar'ın Anadolu'da kendi ölçü birimlerini, takvimlerini, gelenek ve göreneklerini yaşattıkları bilinmektedir. Aynı zamanda birlikte yaşayan bu medeniyetlerin zamanla birbirlerinden etkilendikleri de anlaşılmaktadır. Bu etkileşim zamanla evlilik yoluyla ilerlemiştir. Anadolu ve Asur halkının ticaretle başlayan bu yakınlığının uzun yıllar devam ettiği de görülmektedir.¹¹³

İdari yapılanmaya dikkat edilecek olursa kral ve kraliçenin yönetimde söz sahibi olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda davalara da kralın baktığı bilinir. Kralın sadece hakim görevini görmediği yeri geldiğinde rahip yeri geldiğinde de bir komutan olarak görev aldığı bilinmektedir. Diğer bölümlerde ise güvenlik ya da ekonomi alanlarında memurların görev yaptığı anlaşılmaktadır. Aslında hem Asur'un hem de Anadolu'nun birbirinden çok fazla etkilendikleri bilinmektedir.¹¹⁴

Eski Çağlardan itibaren Anadolu birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır ve yine birçok medeniyetin de ilgi odağı olmayı başarmıştır. Gerek iklimi gerekse doğal zenginlikleri nedeniyle zaman zaman çeşitli saldırılara maruz kaldığı bilinmektedir. Bakıldığında Asurlar'ın da buraya gelmeleri ve burada ticaret yapmaları Anadolu'nun bu duruma elverişli

¹¹⁰ Server Tanilli, "Yüzyılların Gerçeği ve Mirası", Cem Yayınevi, 5. Basım, Aralık 1994, s. 162-163.

¹¹¹ Remzi Kuzuoğlu, "Acemhöyük'ten Eski Asur Dönemi'ne Ait İki Çivi Yazılı Belge", Türk Tarih Kurumu Höyük, Sayı 8, Yıl 2015, s. 1.

¹¹² Stefan Andersson, "Asurlar", (Çev. Erol Sever), Kaynak Yayınları, 2. Basım, Mart 1996, s. 27.

¹¹³ Hasan Ali Şahin, "MÖ II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'nun En Önemli Ticaret Merkezi Olan Kaniş Karumu Levantinizmin İlk Örneği Midir?", Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, s. 2895-2897.

¹¹⁴ Hakan Erol, "Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı", Tarih ve Medeniyetler Tarihi, s. 1306-1307.

bir ortam olmasından kaynaklanmaktadır. Ticaret kervanları Asur'dan Anadolu'ya doğru yola çıktıklarında altı ay gibi bir süre zarfında Anadolu'ya varabilmişlerdir. Asur-Anadolu arasındaki yol güzergahının güvenliği ise Anadolu Beyleri'ne aitti. Çünkü tüccarlar birçok saldırıya maruz kaldıkları için güvenlikleri için krallar ile bir anlaşma yapmışlardır. Yapılan anlaşma sayesinde yol boyunca karakollar kurulmuştur. Böylece güvenlik sorununu ortadan kaldırmışlardır. Puruşhatum, Kuşara, Hahhum gibi Anadolu'daki bu büyük kentlerin bir nevi merkezi krallık görevini üstlendikleri bilinmektedir. Kralların güvenliği sağlaması ve halkın yaşadığı sorunlarla ilgili bir çözüm yolu üretmesi sayesinde ticaret rahat bir şekilde yoluna koyulmuştur. Aslında baktığımız zaman bir lonca sisteminin varlığı söz konusudur. Çünkü bu dönemde ve büyük kentlerde memurluk görevini yapan her kişinin ticari hayatın akışında ve güvenli bir şekilde ilerlemesi için sistemli bir şekilde çalıştıkları bilinmektedir. Diğer yandan da Asurlar ve Anadolu halkının da kendi aralarında alışveriş yaptıkları çözölen arşiv metinlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin hayvan alım satımı, gıda alışverişı, kumaş alımları, ev, arsa gibi birçok konuda ticaret yaptıkları öğrenilmiştir. Fakat daha önce de sözünü ettiğimiz gibi her iki halkın da farklı ölçü-tartı birimleri kullandığından bahsetmiştik. Bu farklılığın ticareti bazı zamanlar zorladığıda bilinmektedir. Bu dönemde Eski Asur kentlerinde evlenenlerin ister Asurlu biriyle ister Anadolu'dan biriyle evlenmesi durumunda herhangi bir sorun olmamıştır. Ayrıca kadınlar eşlerinden boşandıklarında eşit şekilde haklarından yararlandıkları bilinmektedir. Bugün hala bazı toplumlarda yaşanan "beşik kertmesi" olayının o dönemde de var olduğı bilinmektedir.¹¹⁵

Bu dönemin hem Asur hem de Anadolu açısından karlı bir şekilde ilerdiğı anlaşılmaktadır. Özellikle Asur açısından Koloni Dönemi'nde yüksek bir kar oranının yaşandığı bilinir. Çünkü sadece bu dönemde kumaş, süs eşyaları, ayna ve tarak gibi ürünlerin satışından elde ettikleri karın yanında diğör taraftan da Anadolu halkına borç para vermişlerdir. Ve verilen bu para faiziyle geri alınmıştır. İşte bu nedenle Asurlu tüccarların büyük bir kar elde ettikleri bilinmektedir. Bahsettiğimiz bu olayın aslında tefecilik olarak o dönemde bile var olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda tüccar verdiğı borcu alamadığı zaman yapılan sözleşmeye göre ticaret odasına başvurabilmektedir. Borçların taksitli bir şekilde ödeme yöntemi de bulunmaktadır. Taksit tarihi geçtiğinde borç veren kişi ticaret odasına gidip verdiğı borcu alamadığını söylediğinde ticaret odası tarafından borcu karşılanmaktadır.¹¹⁶

Eski Asur tarihinin genel olarak sonlarına geldiğimiz zaman I. Şamşı Adad Dönemi'nin Asur'un en parlak dönemi olduğı bilinmektedir. Fakat ölümüyle birlikte Asur'un bir çöküş sürecine girdiğı bilinir. Ardından yerine oğlu İşme-Dagan geçmiştir. Ancak bir süre sonra Babil'in hakimiyetine girdikleri anlaşılmaktadır.¹¹⁷

¹¹⁵ Hüseyin Sever, "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (MÖ 1970-1750) Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi, Cilt LIX, Sayı 224, Nisan 1995, s. 2-6.

¹¹⁶ Hüseyin Sever, "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (MÖ 1970-1750) Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi, Cilt LIX, Sayı 224, Nisan 1995, s. 1-6.

¹¹⁷ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 124.

3.5. Eski Babil Dönemi Kentleri

Babil'in kelime anlamına bakıldığında "Tanrı'nın Kapısı" anlamına gelmektedir. Bu dönem ile ilgili bilgiler arkeolojik veriler sayesinde ortaya çıkmıştır. Arkeolojik çalışmalar yapılmamış olsaydı bugün Babil ile ilgili bilgilerimiz Tevrat'tan öğrenilenlerle sınırlı kalmış olacaktı.¹¹⁸ Coğrafi anlamda Babil'in konumuna baktığımız zaman Basra Körfezi'nin biraz ilerisinde ve Fırat Nehri'ne çok yakın bir yerde kurulmuştur. Samiler'in Amurru kolundan gelen bir uygarlık oldukları düşünülmektedir.¹¹⁹ Ayrıca bugünkü Irak'ın bir eyaletinin üzerinde olduğu da bilinmektedir. Babil'in Sümerler'in yoğun olarak yaşadığı bir bölgede oldukları bilinmektedir. Ve asıl ünlerini Hammurabi Dönemi'nde yakaladıkları bilinir.¹²⁰

Eski Babil Krallığı'nın kurucularının Amurrular olduğu bilinmektedir. Krallığın Hammurabi Dönemi'ne kadar çok büyük bir yer olmadığı görülmektedir. Fakat altıncı kral olan Hammurabi ile birlikte kentin adı duyulmaya başlanmıştır. Bu dönemde güçlü bir krallık oluşturulmuştur. Eski Babil Krallığı adını uzun yıllar yaşatmayı da başarmıştır.¹²¹ Eski Babil Krallığı, İsin-Larsa Dönemi'nde kurulmuştur. Yaklaşık üç yüz yıl gibi bir süre ayakta kaldıkları bilinmektedir. Hititler'in Babil'i yıkmasıyla tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Hükümdarlık süresinde on bir kralın başa geldiği bilinir. Hammurabi altıncı kral olarak tahta çıkmıştır. Kralları sırasıyla sayacak olursak şöyledir: 1-Sumu-abum, 2- Sumu-la-el, 3- Sabium, 4- Apil-Sin, 5- Sin-Muballit, 6- Hammurabi, 7- Şamşu-İlina, 8- Abi-Eşuh, 9- Ammi-Ditana, 10- Ammi-Saduqa, 11- Şamşu-Ditana şeklindedir.¹²²

Eski Babil Krallığı'nın İsin-Larsa, Eşnunna, Mari kentleriyle sırasıyla güç mücadelesine girdikleri bilinmektedir. Hammurabi'den önce kentin soluk ve silik bir duruşu söz konusu olmuştur. Ancak Hammurabi bu duruşu bozmuştur. Ve tarihe adını altın harflerle yazdırmıştır diyebiliriz. Önceki kralların kenti korumak amacıyla sık sık surlar yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca Hammurabi dönemine kadar kentte çok fazla savaşların ya da bir yaptırımın olduğu söz konusu olmamıştır. Hammurabi'nin hükümdarlığının ilk zamanlarında Asur'un Eski Babil Krallığı üzerinde etkin rol oynadığı görülmektedir. Fakat Asur Kralı Şamşi-Adad'ın ölümüyle birlikte Asur'un etkinliğinin kırıldığı görülmektedir. Hammurabi artık tarih sahnesine yavaş yavaş adım atmaya başlamıştır. Ama bu başlangıç öyle hızlı olmamıştır.¹²³

Eski Babil Krallığı, Hammurabi'nin tahta çıktığı zaman Babil'in ekonomik açıdan durumunun çok iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat Hammurabi'nin gayet akıllı, zeki ve ileri görüşlü bir devlet adamı olmasından dolayı durumu kısa süre içinde toparladığı bilinmektedir. Çünkü kendinden önceki devlet adamlarını ve Asur krallarını dikkatli bir şekilde takip ettiği ve böylece tahta çıktığı zaman nasıl bir politika izeleyeceğini bilerek yola koyulmuştur. Güçlü bir devlet adamı olması ve tanrısallaştırılması da bunun göstergesidir. Hammurabi'ye "Martular'ın Atası" ünvanı verilmiştir. Ünvanı da anlaşılabileceği gibi tanrısallık ögesi ön plandadır.¹²⁴

¹¹⁸ Ekrem Memiş, "Eskiçağ'da Mezopotamya", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 126.

¹¹⁹ Recep Yıldırım, "Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları", Saray Matbaa, İzmir 2011, s. 77.

¹²⁰ Adem Işık, "İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş", Mavi Atlas Dergisi, Sayı 6, Yıl 2018, s. 54.

¹²¹ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 125.

¹²² Ekrem Memiş, "Eskiçağ'da Mezopotamya", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 126-127.

¹²³ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 107-108.

¹²⁴ Ekrem Memiş, "Eskiçağ'da Mezopotamya", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 131.

Babil Dönemi'ni üç başlık altında inceleyebiliriz; Eski Babil Krallığı, Orta Babil Krallığı ve Yeni Babil Krallığı şeklindedir. Eski Babil Krallığı'nda yaklaşık on bir kralın başa geçtiği bilinir. Altıncı kral olan Hammurabi dönemine kadar olan kralların yaptıkları incelendiğinde daha çok güvenlik amacıyla surlar inşa edildiği ve tapınakların yaptırıldığı bilinmektedir. Fakat Hammurabi tahta çıktığında devletin işleyişi ile ilgili bir takım düzenlemeler yaparak hükümdarlığının ikinci yılında devletin kalkınmasını sağlamıştır. Ve Hammurabi savaşlardan uzak durarak özgürlük ve refah ortamı oluşturmaya çalışmıştır. İsin, Larsa ve Mari kentlerini ele geçirmiştir.¹²⁵ Genel anlamda baktığımız zaman Babil siyasi tarihinin en önemli iki krallığından ilki İsin'dir diğeri ise Larsa Krallığı'dır.¹²⁶

Babil, Sümer, Ur gibi kentlerin Mezopotamya'da kurulmuş olan en eski krallıklar olduğu kanısı yüksektir.¹²⁷ Babil kralı Hammurabi'nin kırk üç yıl hükümdarlık yaptığı bilinir. Babil Krallığı denilince akıllara ilk gelen isim Hammurabi olmuştur. Çünkü Babil için yaptıkları onun adını duyurmasında oldukça etkili olmuştur. Özellikle Hammurabi denilince akıllara ilk önce yapmış olduğu yasalar gelmektedir. Ayrıca yasaların en önemli özelliği ise kıssasa kıssas olmasıdır.¹²⁸ Yine bu dönemde yasalar açısından bakıldığında kadınların belli bir konumda oldukları bilinmektedir. Diğer yandan özel kadınlar sınıfının olduğu bilgisi gün yüzüne çıkarılan kil tabletler sonucunda öğrenilmiştir. Eski Babil Dönemi'nde tüccarların Doğu'daki ticaret yollarını çok yoğun bir şekilde kullandıkları bilinmektedir. Bu dönemde hazırlanan yasalar yine bu dönemin şartlarına göre her anlamda yaşanan ve yaşanabilecek sorunların çözümünde kullanılmıştır.¹²⁹

MÖ 1894-1595 tarihleri Eski Babil Krallığı'nın yaşadığı dönemdir. Bu dönemde ekonomik açıdan büyük bir ilerleme yaşandığı görülür. Ayrıca Mezopotamya'nın Babil egemenliği altında birleşmesi de Hammurabi Dönemi'nde olmuştur. Ünvanlarına göre ayrılan bazı yöneticilerin görev yaptığı bilinir. Bu yöneticiler kentlerde Yaşlılar Kurulu'nu denetlemekle yükümlüydüler. Sukallu adında görevlilerin ise vergi toplamak, saray ve ordunun düzeniyle ilgilenmekteydiler. Aslında bu sistemin III.Ur Dönemi'nden itibaren işlediği bilinmektedir. Hammurabi, tahta çıkınca kendilerine özgü yasalar çıkarmışlardır. Ayrıca Hammurabi Kanunları, toplum yapısı, siyasi durumları gibi birçok konu hakkında bizlere bilgi vermektedir. Başlıca geçim kaynaklarını tarım ve hayvancılığın oluşturduğu bilinmektedir. Toplumda bir zanaat grubunun da bulunduğu bilinmektedir. Aralarında kral ve rahiplerinde bulunduğu yüksek faizle tefecilik yapanların olduğu bilgisi de yer almaktadır. Hammurabi bu tefecilik olaylarını her ne kadar sınırlamaya çalıştıysa da maalesef tam olarak bittiği söylenemez. Muskinu ve amelnu adında iki sınıf yer almaktaydı. Her iki sınıfında köleleri bulunmaktadır. Toplumsal bakımdan eşit olmayan bu sınıfların mülkiyet hakkı da bulunmaktadır. Babil İmparatorluğu babaya dayalı yani ataerkil bir toplum yapısına sahiptir. Bir ailede baba hayatını kaybedince yönetim anneye geçmektedir.¹³⁰

¹²⁵ Lütfi Gürkan Gökçek, "Asurlular", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 68.

¹²⁶ Kürşat Bardakçı, "Eski Önasya Devletlerinin Diplomatik İlişkilerinde Elçilik Müessesesi (Akadlardan Perslere Kadar)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2021, s. 47.

¹²⁷ Paul K. Hatt-Albert J. Reiss, "Kentsel Yerleşimlerin Tarihi", (Çev. Ayten Alkan-Bülent Duru), İmge Yayınevi, Ankara 2002, s. 27.

¹²⁸ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 127-128.

¹²⁹ Leonard William King-Henry Reginald Holland Hall, "Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi", (Çev. Arıcan Uysal), İlyay Yayınevi, İzmir 2009, s. 240-250-265.

¹³⁰ Server Tanilli, "Yüzyılların Gerçeği ve Mirası", Cem Yayınevi, Cilt 1, 5. Basım, Aralık 1994, s. 61-68.

Eski Babil Krallığı, Mezopotamya coğrafyasında hala hüküm sürmeye devam ederken Kassitler'in buraya yavaş yavaş gelmeye başladıkları görülür. Kassitler'in Babil kültüründen etkilendikleri bilinmektedir. Ayrıca Babil'in yazı ve dilini kullandıkları da bilinenler arasındadır. Hammurabi Kanunları'nın prolog ve epilog olmalarının yanı sıra 282 maddeden oluştukları ve hemen her konuda belli bir düzen içinde yazıldıkları bilinmektedir. Aynı zamanda Hammurabi'nin ölümünden sonra yerine Şamşu-İluna geçmiştir.¹³¹

Hammurabi'den sonra tahta çıkanların devletle baş edemediğini çıkan ayaklanmaları bastıramadıkları anlaşılmaktadır. Ur, Uruk ve İsin'in Babil'e karşı ayaklandıkları bilinir. Diğer yandan Kassitler'in kente girmeleri de etkili olan başka bir unsurdur.¹³² Genel olarak bakıldığında Babiller'in Sümer ve Akadlar'dan öğrendikleri kültürü terk etmeyip korumuşlardır ve kendilerine özgü geliştirdikleri bir takım ekonomik ve sosyal düzenlemeleri de hayata geçirmişlerdir. Hitit Kralı I. Muşşili tarafından Eski Babil Krallığı'nın ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Fakat Hititler'in bu coğrafyada çok fazla yaşayamadıkları ve gittikleri bilinir. Ancak Hititler'in yerine Kassitler'in geldiği ve buraya çok rahat bir şekilde adapte oldukları bilinmektedir. Ayrıca Kassitler tarafından Orta Babil Krallığı'nın oluşturulduğu bilinir. Orta Babil Krallığı'nın ise Asurlar tarafından yıkıldığı bilinmektedir.¹³³

¹³¹ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 131-135-143.

¹³² Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 111.

¹³³ Recep Yıldırım, "Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları", Saray Matbaa, İzmir 2011, s. 77.

3.6. Yeni Babil Krallığı Kentleri

Babil’de yönetimin başına Nabupolassar geçmiştir. Ancak Nabupolassar, Asur’u büyük bir yıkıma uğratmıştır. Bu nedenle Asurlar’ın Mısır’dan yardım istedikleri ve Mısır’ın ise bu duruma olumlu bir yanıt verdiği anlaşılmıştır. Daha sonra ise Medler’in Asur’a saldırmasıyla Asur yıkıma uğramıştır.¹³⁴ Ardından Yeni Babil Dönemi başlamıştır. Yeni Babil Krallığı, Kaldeliler tarafından kurulmuştur.¹³⁵ Yeni Babil Krallığı, Asur’u ortadan kaldırdıktan sonra topraklarını genişletme yoluna gitmiştir.¹³⁶

Babiller, Medler ile bir anlaşma yapmıştır. Böylece olası bir Asur tehlikesine karşı birlikte hareket etme yolunu seçmişlerdir. Ve Asur’un başkenti olan Ninova’yı kuşatıp bu kenti ele geçirmişlerdir. Asurlar, Mısır’dan destek alıp Harran coğrafyasında varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Ancak bölge Babil egemenliğine girmiştir. Bu nedenle de Asur’a dair herhangi bir kalıntı bırakmamışlardır. Ardından ise Nabukadnezar tahta çıkmıştır. Bir süre sonra Nabukadnezar, Kargamış kentine sefer düzenlemiş ve burayı ele geçirmiştir. Nabukadnezar, Kudüs’de çıkan ayaklanmalardan sonra bu bölgeyi kuşatmıştır. Kenti abluka altına almıştır. Yaklaşık bir yıllık kuşatmanın ardından kenti ele geçirmiştir. Medler ile kurulan bu yakınlıktan sonra Nabukadnezar, Med Kralı’nın kızıyla evlenmiştir. Böylece akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Ancak Nabukadnezar, eşinin Babil’de mutlu olmadığını fark etmiştir. Nabukadnezar, eşinin yaşamış olduğu bölgede bol yeşillik ve çiçeklerin olduğunu belirtmesinin ardından Nabukadnezar, Babil’e asma bahçeler yaptırmıştır. Böylece Babil’in Asma Bahçeleri, bu dönemden sonra ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Tanrı Marduk’a atfen Marduk Tapınağı’nı da Nabukadnezar yaptırmıştır. Ayrıca Babil şehrinin etrafını da tamamen surlarla çevirmiştir. Nabukadnezar öldükten sonra ise yerine oğlu Amel-Marduk geçmiştir.¹³⁷ Ancak daha sonra Nabukadnezar’ın damadı Amel-Marduk’u öldürüp tahta çıkmıştır. Bu şekilde yaşanan sık taht değişiklikleri Babil açısından yıpratıcı olmuştur.¹³⁸ Genel anlamda Babil krallarının nasıl öldüğüne ilişkin çok detaylı bilgi bulunmamakla birlikte birçoğunun dönemin salgın hastalıklarından hayatlarını kaybetmişlerdir. Çivi yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Asurlar ile yaşanan savaşlarda salgın bir hastalığın yaşandığı belirtilmiştir. Bazen de kralların ölümünün ruhsal rahatsızlıklar sonucu olduğu söylenmiştir.¹³⁹

Asur ve Babil’in daha önce de sözünü ettiğimiz gibi sınırlarını genişletmek için bazı bölgelere seferler düzenlemişlerdir. Özellikle ekonomik ve ticari açıdan önemli olan bölgelere yoğunlaşmışlardır. Bu bölgelerden biri de Suriye ve Filistin bölgesidir. Ayrıca bu dönemde Babil’de birçok sürgün olayları yaşanmıştır. Sürgün edilen insanlara dikkat ettiğimiz zaman ise bunların toplumu oluşturan ya zengin kesimin ya da esnaf-zanaatkar grubundan oluştuğu görülmüştür. Fakir insanların sürgün edilmesi söz konusu olmamıştır. Bunun nedeni ise ekonomiden kaynaklanmaktadır. Zengin kesimin sürgün edilme nedenlerinden biride ele

¹³⁴ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 159.

¹³⁵ Adem Işık, "İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş", Mavi Atlas, Cilt 6, Sayı 2, s. 54.

¹³⁶ Tolga Uslubaş, "Dünya Tarihi", Venedik Yayınları, İstanbul 2016, s. 20.

¹³⁷ Süleyman Özkan-Demet Kara, "Hatay Kırıkhan’da Bulunan Yeni Babil Devri Kaya Kabartması ve Yazıtı", Ankara 2017, s. 208.

¹³⁸ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 162.

¹³⁹ Gökhan Kağnıcı, "Tıbbi Bilginin İdeolojik Kullanımı Üzerine Okumalar: Yeni Babil Kroniklerinde Hastalıklar ve Babil Tarih Yazıcılığı", Tarih Dergisi, Sayı 69, İstanbul 2019, s. 7-8-20.

geçirilen yerlerin ekonomik açıdan çökertilmesi ve Babil ülkesine karşı olası bir isyan ya da ayaklanma durumunda maddi olarak güçlerini ellerinden alma düşüncesi olmuştur.¹⁴⁰

Asur Kralı III. Tiglat-Pilaser Dönemi'nde Babil ile yakınlık kurulmuş ve bazı anlaşmalar yapılmıştır. Fakat Kral Sanherip, Babil üzerine ordu yollayıp ülkeyi yakıp yıkmaya başlamıştır. Bu nedenle Babil adeta yok olmuştur. Ancak Sanherip'in yerine oğlunun tahta çıkmasıyla durum değişmiştir. Çünkü oğlu babasının aksine Babil'in yeniden ayağa kalkması için el uzatmıştır. Ve oğlunu da Babil'e tayin etmiştir. Ancak sonrasında taht değişiklikleri ile Asur giderek zayıflamıştır. Artık bölgede yükselen gücün Babil olduğu görülmüştür.¹⁴¹ Çünkü Asur'da yaşanan ciddi toprak kayıpları artık onu yıkıma sürüklemiştir.¹⁴²

Yeni Babil Dönemi ile ilgili yapılan arkeolojik kazılarda Nabukadnezar'ın askeri başarıları ile ilgili herhangi bir yazıya rastlanmamıştır. II. Nabukadnezar'ın yaptırmış olduğu saray ve tapınaklar Babil ülkesiyle ilgili bilgiler vermiştir. İhtar Kapısı'nın duvarlarına çizilmiş resimler veya hayvan figürleri bu dönemin ihtişamının göstergesi olmuştur.¹⁴³

Yeni Babil Dönemi, Asur'un çöküş süreciyle başlayıp Persler'in işgaline kadar olan dönem aralığında olmuştur. Dönemin ünlü kralı hatta bazı kayıtlarda ilk kralı olarak da geçen Nabukadnezar olmuştur. Tahta çıktığı dönemden itibaren ülkenin dört bir yanında varlığını hissettirerek çalışmalarda bulunmuştur. Askeri, ekonomik ve inşaa faaliyetlerine çok önem vermiştir. Seferler sonucunda elde ettiği ganimetlerle Yeni Babil Krallığı'nı ihtişamlı bir döneme taşımıştır. Kente kazandırmış olduğu birçok yapıt vardır.¹⁴⁴

İnsanoğlu, kentleri kurmadan evvel yerleşik hayata geçmiştir. Daha sonra ise kentleri kurmuşlardır. İlk kentler ise Mezopotamya coğrafyasında kurulmuştur. Babil'de Mezopotamya coğrafyasında kurulmuş olan bir imparatorluk olarak yer almıştır.¹⁴⁵ Mezopotamya'nın en önemli kentlerinden biri olan Babil, günümüzde Irak'ın El- Hilla kasabasında bulunmaktadır. Çivi yazılı metinlerden anlaşılanlara göre Babil kentinin Uraş, Zabaka, Marduk, Enlil, İhtar, Samaş, Adad ve Sin adında sekiz tane bölümünün olduğu öğrenilmiştir. Kral Nabukadnezar, MÖ 586 yılında Kudüs'ü ele geçirmiş ve Yahudiler'i sürgün etmiştir. Sippar'ın ise tanrı kenti olduğu öğrenilmiştir. Ayrıca Sippar'ın bir dönem de başkentlik yaptığı anlaşılmıştır.¹⁴⁶ Sippar'dan Opis'e kadar olan bölge oluşabilecek tehlikelere karşı yüksek duvarlar ile örülmüştür.¹⁴⁷

Hammurabi Dönemi'ne kadar Babil'in çok güçlü bir devlet olmadığı öğrenilmiştir. Ardından Hammurabi'nin yönetimin başına geçmesiyle Larsa kentine sefer düzenlenmiş ve

¹⁴⁰ Osman Köse, "Tarihten İzler (İlkçağlardan Modern Döneme)", Berikan Yayınevi, s. 33-34.

¹⁴¹ Ali Osman Kurt, "Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 7.

¹⁴² Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, "Asurlular (Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı), Yapı Kredi Yayınları, s. 8.

¹⁴³ Leonard William King-Henry Reginald Holland Hall, "Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi", (Çev. Arıcan Uysal), İlya Yayınevi, İzmir 2009, s. 378.

¹⁴⁴ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 200-201.

¹⁴⁵ Hakan Keleş, "Babil Hukuk Kuralları ve Yahudilik", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 8, s. 804.

¹⁴⁶ Adem Işık, "İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş", Mavi Atlas, Cilt 6, Sayı 2, s. 54-55.

¹⁴⁷ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 201.

ele geçirilmiştir.¹⁴⁸ Ayrıca bu dönemde Sippar, Dilbat, Kiş ve Borsippa’da Yeni Babil Krallığı’nın hakimiyeti altında olan şehirler olmuşlardır.¹⁴⁹

Babil’in en büyük tanrısı Tanrı Marduk olmuştur. Marduk adına ilkbahar döneminde yılbaşı kutlamaları yapılmıştır. Ayrıca ekonominin temelini tarıma dayanmıştır.¹⁵⁰ Fakat Babil’de sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Ve bu dönemde Persler hakimiyet alanlarını genişletmeye başlamışlardır. Pers Kralı Kyros Medler’in desteğini de alarak Babil’i egemenliği altına almıştır. Ayrıca Pers ordusunun Babil’de büyük bir yıkım yaratmadığı görülmüştür.¹⁵¹

3.7. Arami Kentleri

Arami kelimesinin nerden geldiğine bakacak olursak, “Aram” kelimesinin Süryanice’den geldiği ve “Orom” şeklinde okunduğu bilinmektedir. Bazı yazarlar “Arami” değil de “Armoye” şeklinde telaffuz etmiştir. Armoye, Hristiyanlık dinini kabul etmeyen Süryaniler’e verilen bir isim olmuştur. Süryaniler’in kökeninin Aramiler olduğu düşünülmüştür.¹⁵² Aramiler’in tam olarak ne zaman ortaya çıktıkları dönem net değildir. Ancak bir kabile liderinin yönetimi altında küçük gruplar halinde yaşayan bir topluluk şeklinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.¹⁵³ MÖ 10. yy’da Asurlar, daha önceden kendi kontrolünde olan toprakları tekrar kontrollerine almaya çalışırken o bölgede bir hayat kuran Aramiler ile karşılaşmışlardır. Göçebe bir topluluk olmalarından dolayı şehrin etrafını surlarla örmüşlerdir.¹⁵⁴

Aramiler’in MÖ II. bin yıldan itibaren Suriye’nin kuzey bölgelerinde yaşayan göçebe bir topluluk oldukları anlaşılmıştır. Ahlamu, kelimesinin Eski Babil metinlerinde Aramiler için kullanıldığı tahmin edilmiştir. Aramiler’i yöneten kabile liderlerine verilen isim “nasikani” olarak geçmektedir. Orta Fırat Bölgesi’ne gelerek burada artık göçebe hayatı bırakarak yerleşik hayata geçen Aramiler bir süre de Asur’un egemenliğinde yaşamışlardır. Asıl yaşam alanları ise Suriye’nin merkez bölümünde olmuştur. Arami kelimesinin ilk olarak geçtiği yerin Akad kralı Naramsin’e ait bir tablette “Arame” şeklinde geçtiği bilinmektedir. Mari metinlerinden elde edilen bilgilere göre Amurrular’ın uzun bir süre Aramiler üzerinde hakimiyet kurdukları öğrenilmiştir. Bazı kaynaklara göre Aramiler’in aslında Amurrular’ın bir kolu olarak faaliyet gösterdikleri düşünülmüştür. Asur yıllıklarında Arami adının ilk olarak geçtiği dönem I. Tiglat-Pilaser Dönemi’ne ait çivi yazılı kaynaklarda yer aldığı görülmüştür. Fırat ve Dicle Nehirleri’ni takip ederek ilerleyen Aramiler, Bet-Zamani adı verilen Diyarbakır bölgesine kadar gelmişlerdir. Aramiler’in Bet-Zamani, Bet-Aşalli, Qipanu, Nisibis, Bet-Bahiani gibi küçük krallıklar oluşturdukları ve bunların Yeni Asur İmparatorluğu’nun içinde kaldığı anlaşılmıştır. En önemli yayılım alanlarının ise Bet-Zamani, Bet-Bahiyani, Bet-Halupe ve Bet-Adini Krallıkları’nın bulunduğu yerler olduğu tespit

¹⁴⁸ Ulaş Töre Sivrioğlu- Muzaffer Ercan Yılmaz, “İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, s. 184-185.

¹⁴⁹ Amelie Kuhrt, “Eski Çağ’da Yakındoğu”, (Çev. Dilek Şendil), Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, s. 141.

¹⁵⁰ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 67.

¹⁵¹ Turgut Yiğit, “Eski Mezopotamya Tarihi”, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 164-167-169.

¹⁵² Melki Ürek, “Süryaniler’in Tarihi ve Sosyolojik Yapısı”, İnanç-Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, Mayıs-Ağustos 2013, s. 101.

¹⁵³ Turgut Yiğit, “Eski Mezopotamya Tarihi”, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 171.

¹⁵⁴ Miklos Kerekes, “Anadolu’daki Yeni Asur Eyalet Sistemi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 156.

edilmiştir. Aramiler gittikleri bölgelere kendi isimlerini vermişlerdir. Ayrıca Asur'a yakın bölgede olan Arami Krallığı'ndan Bet-Bahiyani'nin başkentinin Guzana kenti olduğu öğrenilmiştir. Bet-Zamani'nin başkentinin de Diyarbakır olduğu anlaşılmıştır. Til-Barsip ve Hadatu, Bet-Adidi'nin en önemli iki kenti olmuştur.¹⁵⁵

Aramiler'in Sami kökenli bir kavim oldukları anlaşılmıştır. Ayrıca göçebe bir topluluk oldukları halde kültürel anlamda hayatlarında bir değişiklik görülmemiştir. Bu durum Arami toplumu açısından önemli bir olgu olmuştur. Yine bu dönemde Luvi toplumunun Aramiler'in idaresinde yaşayan bir topluluk olduğu anlaşılmıştır. Luviler, her ne kadar bir azınlık olarak görülmüşse de kültürel bağlamda baskın oldukları anlaşılmıştır.¹⁵⁶ Mezopotamya coğrafyası yaşama elverişli iklimi, bereketli toprakları nedeniyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Arabistan'da yaşadıkları bilinen Aramiler'in olumsuz coğrafi sebepler yüzünden daha iyi bir yer aramak için yola çıkmışlardır. Mezopotamya'ya geldiklerinde bu coğrafyanın tam da aradıkları bir yer olduğunu düşünüp buraya göç etmişlerdir. Sinear tabletlerinde Aramiler için "Dağlılar" adı verildiği görülmüştür. Arabistan çöllerinden yola çıkan bu topluluk Mezopotamya'ya göç etmiştir. Diğer yandan Keldaniler'in ise dağlılar anlamı taşıyan Arami kelimesini kullandıkları anlaşılmıştır.¹⁵⁷

Aramiler'in kurmuş oldukları krallıklardan olan Bit-Zamani, Diyarbakır'da kurulmuştur. Ayrıca Bit-Brutaş'ın Kayseri yakınlarında, Bit-Gabbari Gaziantep'de, Bit-Adini Suriye çevresinde kurmuş oldukları küçük kentlerdir. 11. yüzyılda Aramiler, Suriye'nin neredeyse tamamında kent devletleri kurmuştur. Ancak bunlar arasında siyasi bakımdan herhangi bir birliktelik görülmemiştir. Ayrıca Aramiler tarafından kurulan devletler daha çok kent devleti şeklinde olmuştur. Örneğin Hamat Krallığı'nda bunlardan biridir. Diğer bir kent devleti ise Sam'al'dır. Sam'al, Aramiler'in kültürel anlamda en fazla yayılım gösterdikleri kent olmuştur.¹⁵⁸ Bit-Gabbari'nin Gaziantep'de, Nisibis'in Nusaybin'de, Suriye'de Bit-Agusi gibi küçük kentler Aramiler'in Güneydoğu'da kurmuş oldukları kentlerdir.¹⁵⁹ Mardin-Nusaybin civarında Nisibis adında Arami kenti kurulmuştur. Yine Mardin'e yakın yer olan Diyarbakır'da Bit-Zamani kenti kurulmuştur. Halep civarında Bit-Agusi adında Arami kenti bulunmuştur ve Geç Hitit kökenli bir Arami Devlet'i olduğu öğretilmiştir. Diğer bir kent ise Bit-Adini'dir. Başkentinin Til-Barsip olduğu öğrenilmiştir. Arami'nin başka bir önemli kenti de Aram-Zobah'dır. Suriye bölgesinde yer alan bu kentin güçlü bir Arami Devlet'i olduğu öğrenilmiştir.¹⁶⁰

Aramiler, ortaya çıktıkları dönemden itibaren ortak bir siyasi güç ya da ortak bir kültür oluşturamamışlardır. Yeni Asur Dönemi'nde halkın çoğunluğunun Aramiler'den oluştuğu anlaşılmıştır. Bunun nedeni de tarım alanlarında çalıştıracak işçilerin olması, yeni kentler kurmak ve orduda asker bulundurabilmek için Aramiler'in nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu anlaşılmıştır. Kısa süre içinde Asur ve Arami halkının kaynaştığı görülmüştür. Aslında

¹⁵⁵ Nurgül Yıldırım, "Demir Çağı'nda Anadolu'daki Aramiler'in Politik Coğrafyası", Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi, s. 123-124-125.

¹⁵⁶ Nurgül Yıldırım, "Demir Çağı Kent Devletleri Dönemi'nde Sam'al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvice ve Sam'alca Kayıtlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Cappadocia Journal Of History And Social Scienses, Cilt 10, Nisan 2018, s. 165.

¹⁵⁷ Hacı Çoban, "Arami Göçleri", Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi XXIX, Bahar 2011, s. 92.

¹⁵⁸ Cemil Bülbül, "Aramiler", Tarih Okulu Dergisi, Sayı XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 407-408.

¹⁵⁹ B. J. Parker, "The Mechanics Of Empire", The Northern Frontier Of Assyria As A Case Study In Imperial Dynamics, Helsinki 2001, s. 230.

¹⁶⁰ Cemil Bülbül, "Aramiler", Tarih Okulu Dergisi, Sayı XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 407-413.

Aramiler'in adaptasyon açısından girdikleri ortama hızlı bir şekilde uyum sağlamaları onlar açısından etkili olmuştur. Asur toplumunda Arami nüfusunun çoğunlukta olması sebebiyle Aramice konuşanların oranı da daha fazla olmuştur. Bu nedenle Asur toplumu da yavaş yavaş Aramileşmeye başlamıştır. Aramiler, Asur saray ve tapınaklarında görev almışlardır. Sayılarının fazla olması nedeniyle yönetimde kullanılan ikinci bir dil olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁶¹ Genel olarak Mezopotamya coğrafyasında üç Sami Göçü'nün yaşandığı bilinir. Bunlardan ilki Akad diğeri Amurru ve en sonuncusu da Arami göçleri olmuştur.¹⁶²

Dağınık bir şekilde yaşayan Aramiler'in Dicle'den Levant'a kadar birçok alanda yerleşim sürdükleri görülmüştür. Ayrıca bir başketi merkez alan birçok kent devletleri kurmuşlardır. Şam, Hamat, Bit- Agusi, Bit- Adini, Sam'al, Bit- Bahiani, Bit- Zamani ve Nasibina'da bu kent devletlerinden olmuşlardır. Bahsettiğimiz bu kent devletlerinin isimlerinin çoğunlukla atalarından ya da krallarından geldikleri düşünülmüştür. Özellikle Eski Ahit kayıtlarında yer alan bilgiye göre Aramiler'in en güçlü devletlerinin Şam ve Zobah olduğu öğrenilmiştir. Aramiler'in yerleşimi parçalar halinde olduğundan dolayı onlarla ilgili bulguları bir araya getirmek kolay olmamıştır. Ancak elde edilen bilgilere göre yaklaşık üç yüz yıl boyunca Aramiler'in Yakındoğu coğrafyasında varlık gösterdikleri anlaşılmıştır.¹⁶³

Genel olarak bakıldığında Ege Göçleri'nin yaratmış olduğu karışıklıklar sonucunda Aramiler Mezopotamya'ya göç etmeye başlamışlardır. Neredeyse Mezopotamya'nın tamamına yayılmışlardır. MÖ 11. ve 10. yüzyıl arasında çok yoğun bir şekilde Arami göçü yaşanmıştır. Aslında bu döneme Arami asrı demek çok yanlış olmayacaktır.¹⁶⁴ Mezopotamya'ya geldiklerinde Aramiler'in halka karşı bir takım saldırgan davranışlarının olduğu anlaşılmıştır. Asur'a saldırıp kenti yağmalamışlardır. Ve buraya yerleşip kısa süre içinde adapte oldukları anlaşılmıştır. II. Asurnasirpal Dönemi, Asur ve Arami mücadelesinin en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. Bu dönemde Asur'un güçlü olması nedeniyle Aramiler'in çok fazla direnmediği ve yavaş yavaş Asur'un egemenliği altına girdikleri anlaşılmıştır. III. Tigalat-Pilaser Dönemi'nde ise artık Aramiler'in siyasi yaşantılarının giderek yok olduğu dönem olmuştur. Sanherib Dönemi'nde ise Aramiler'e son verilmiştir.¹⁶⁵

Eskiçağ Tarihi boyunca insanlar bulundukları bölgenin olumsuz coğrafi şartlarından dolayı çözüm yolları aramışlardır. Onlar açısından en kolay diyebilecekleri yol hiç kuşkusuz yeni bir yere göç etmek olmuştur. Bu zorunlu göçe maruz kalan toplumlardan biri de Aramiler olmuştur.¹⁶⁶ Aramiler birçok kent kurmalarına rağmen siyasi ve kültürel anlamda birlik kuramamışlardır. Aramiler ile ilgili bilgiler Asur tabletlerinden öğrenilmiştir. Çünkü Aramiler kendileri hakkındaki bilgileri papirüs üzerine yazdıklarından dolayı kalıcı olmamıştır. Ancak taşların üzerine yazdıkları yazılar varlığını koruyabilmiştir. Ayrıca Arami dilinin Asur, Babil, Hitit medeniyetlerinde de uzun bir süre konuşulduğu öğrenilmiştir.¹⁶⁷

¹⁶¹ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 144-146.

¹⁶² Cemil Bülbul, "Aramiler", Tarih Okulu Dergisi, Sayı XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 406.

¹⁶³ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), Cilt 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 16-24-25.

¹⁶⁴ Cemil Bülbul, "Aramiler", Tarih Okulu Dergisi, Sayı XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 407.

¹⁶⁵ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 173.

¹⁶⁶ Ercüment Yıldırım-Okay Pekşen, "Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğu'suna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler", Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 13, Aralık 2013, s. 31-32.

¹⁶⁷ Hacı Çoban, "Arami Göçleri", Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi XXIX, Bahar 2011, s. 100-101.

3.8. Orta Asur Krallığı Kentleri

Asur İmparatorluğu'nun siyasi tarihine baktığımız zaman Asur'un belli dönemlerde her ne kadar güç dengeleri değişmiş olsa da yaklaşık iki bin yıllık bir tarihe sahip olduğu anlaşılmıştır. I. Şamşi Adad Dönemi, Eski Asur Krallığı'nın yükselişe geçtiği dönem olmuştur. MİÖ 1500'lü yıllarda Asur, Hurri-Mitanni Devleti'nin hakimiyeti altında olmuştur. Ancak Hititler'in, Mitanni Devleti'ne karşı yağma ve saldırıları bu devleti yıpratmıştır. Durum böyle olunca Asurlar tekrar ön plana çıkmayı başarmıştır. Ve bunu başaran kral ise Asur-Uballit olmuştur. Asur-Uballit'in kentte düzeni sağlayıp denetimi altına aldıktan sonra Mitanni Devleti'ne bağlı olan Nuzi ve Arapha adlı kentleri de hakimiyeti altına aldığı anlaşılmıştır. Orta Asur Krallığı'nın I. Adad-Nirari Dönemi'nden sonra bölgenin en güçlü krallığı olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁸ Genel olarak Asur tarihi üç bölüm altında ele alınmıştır. Eski Asur, Orta Asur ve Yeni Asur Krallığı şeklinde ayrılmıştır.¹⁶⁹

Orta Asur Dönemi'nde Asur'un kent devletiyle sınırlı kalmadığı ve bu dönemde birçok değişikliğin yaşandığı görülmüştür. Özellikle bu dönemde Asur- Uballit'in Kuzey Irak'ı denetimi altına aldığı ve bu bölgeyi Orta Asur Devleti'ne kattığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde yeni kentlerin inşa edildiği anlaşılmıştır. Kurulan yeni kentler ise Kar-Tukulti- Ninurta ve Apku adlı kentler olmuştur. Ayrıca bazı kentlerinde tekrar onarımdan geçirilmiş ve yenilenmiş olması dikkat çekici olmuştur. Ninova, yenilenmiş bir kent olarak tekrar Orta Asur Dönemi'ne girmiştir. Bu dönemde Kalhu adında bir kentin daha kurulduğu öğrenilmiştir. Kalhu kentini I. Şalmaneser'in kurduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁰ Orta Asur Dönemi, Asur- Uballit Dönemi'nden I. Tiglat- Pileser Dönemi'ne kadar olan zaman dilimine kadar kralların çıkarmış oldukları fermanlar sayesinde bu dönemle ilgili bilgi edinilmiştir.¹⁷¹

Orta Asur Krallığı, MÖ 14. yüzyılda I. Asur-Uballit'in önderliğinde yükselişe geçmiştir. Mitanni Devleti'nin hakimiyetinden kurtulan Asurlular, bu döneme Orta Asur Krallığı adını vermiştir. Bu dönem I. Asur-Uballit'in krallığı ile başlamıştır. Mitanni Devleti'nin topraklarını kendi hakimiyet alanına alan I.Asur-Uballit, bölgenin önemli gücü haline gelmiştir. Böylece Asur'un tekrar eski gücünü kazandığı anlaşılmıştır. Amarna arşiv belgelerinde yer alan mektuplardan anlaşıldığı üzere Asur'un ezeli rakibi olan Babil'in Mısır ile olan siyasi ilişkilerini ilerlettiği ve Mısır'a bir mektup yazarak Asur ile herhangi bir anlamda ilişki kurmaması yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Ancak Babil Kralı'nın oğlu ve I. Asur-Uballit'in kızının evlenmesinin siyasi bir evlilik olduğu görülmüştür. Asur'un bu şekilde Babil ile karşı karşıya gelmek istemediği anlaşılmıştır. Asur-Uballit'den sonra tahta torunu Karahardaş geçmiştir. Fakat torununun kısa süre içinde öldürülmesi üzerine Babil'e saldırı düzenleyerek ele geçirmişlerdir. İlerleyen zamanlarda da Asur ve Babil mücadelesinin son bulmadığı anlaşılmıştır.¹⁷² Karahardaş'ın ölümünden sonra Asur tahtına Enlil-Nirari geçmiştir. Ancak bu süre zarfında çok sık taht değişiklikleri yaşanmıştır ve bu durumda yıpratıcı olmuştur.¹⁷³ Asur- Uballit; Ninova, Kilizi ve Arbela adlı kentleri bu dönemde ele

¹⁶⁸ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 131-132.

¹⁶⁹ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 1-2, s. 421.

¹⁷⁰ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 475.

¹⁷¹ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 477.

¹⁷² Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 175-176-177.

geçirmiştir. Bu kentlerin en önemli ortak özelliği tahıl açısından önemli birer kent olmalarıdır. Ayrıca Mitanni'nin doğusunda yer alan bazı alanları da ele geçirmiştir.¹⁷⁴ Özellikle Arrapha ve Nuzi kentlerinin de yine bu dönemde ele geçirilen kentlerden olduğu anlaşılmıştır.¹⁷⁵

Eskiçağ Tarihi ile ilgili bilgilerin çoğunluğu ele geçirilen tabletlerin aydınlatılması ile öğrenilmiştir. Asur ile ilgili bilgilerde Asurca yazılmış olan tabletlerden öğrenilmiştir.¹⁷⁶ Asurlar'ın genel olarak tarihine bakıldığında döneminin güçlü ve savaşçı ruhuna sahip en gözde devleti olduğu görülmüştür. Birçok bölgeye sefer düzenlemişlerdir. Başlarda küçük bir kent olarak var olmuşlarsa da zaman içinde bir imparatorluk devleti olacak kadar gelişmişlerdir. Asurlar'ın kendi yaşadıkları coğrafyadan çok daha uzak bölgelere birçok kez sefer düzenledikleri olmuştur. Yapılan bu askeri seferlerin nedenlerine bakıldığında daha çok ekonomik olduğu anlaşılmıştır. Babil, Hitit gibi krallıkların zamanla siyasi üstünlüklerini kaybetmeleri Asur açısından önemli bir fırsat olmuştur. Böylece bu siyasi boşluktan faydalanarak Eski Önasya coğrafyasının egemen devleti olmuşlardır. Asurlar için "Doğu'nun Romalıları" tabiri kullanılmıştır.¹⁷⁷

Asurlar, benimsedikleri emperyalist politikanın yanında yayılmacı bir politikada takip etmişlerdir. Özellikle Orta Asur Dönemi'nden sonra Asur'un Akdeniz ticaretine hakim olmak istediği anlaşılmıştır. Yeni Asur Dönemi'nde ise kralların özellikle Mısır'a yönelik seferleri olmuştur. Ayrıca Suriye ve Filistin üzerine de birçok kez askeri seferler düzenlemişlerdir.¹⁷⁸ Asurlar ile ilgili bilgiler ele geçirilen tabletlerin sayıca fazla olması ve çözülmesi sayesinde aydınlatılmıştır. Sadece siyasi tarihleri ile ilgili değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel konularda da bilgiler açığa çıkarılmıştır. Özellikle Kültepe Tabletleri bu konuda yol gösterici olmuştur. Çünkü yazılı tarihin en erken belgelerini Kültepe Tabletleri oluşturmuştur.¹⁷⁹ Orta Asur Devleti ile ilgili en önemli bulgular ise Kuzeydoğu Suriye'de ele geçirilmiştir.¹⁸⁰

I. Tiglat-Pilaser'in ise bu dönemin son güçlü kralı olduğu öğrenilmiştir. I. Tiglat-Pilaser, tahta çıktığı zaman önemli mücadeleler yaşanmıştır. Öncelikle Aramiler ile mücadeleye girmiştir. Daha sonra Urartu ve Muski Krallıkları ile mücadele etmiştir. Ele geçirilen çivi yazılı tabletlerde I. Tiglat-Pilaser, Muskiler'i nasıl mağlup ettiğinden bahsetmiştir. Söz konusu tabletlerde yer alan bilgilere göre Muskiler'in yirmi bin kişilik ordusunu yendiğini ve beş Muski Kralı'nı da esir aldığından söz etmiştir. Muskiler ile ilgili Asur kaynaklarında ilk kez bu şekilde bahsedilmiştir. Yazıttan da anlaşılabileceği üzere Asur'un

¹⁷³ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 1-2, s. 423.

¹⁷⁴ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 458-459.

¹⁷⁵ Yusuf Kılıç- Cemal Yılmaz, "Amarna Çağı ve Asur'un Yükselişi (Orta Asur Dönemi)", s. 160.

¹⁷⁶ Salih Çeçen-L. Gürkan Gökçek-Koray Toptaş, "1949 Yılı Kültepe Kazısından Asurlu Tüccarlara Ait Bir Grup Tablet", Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 13/4, Ağustos 2021, s. 1080.

¹⁷⁷ Cemre Aslan-Okay Pekşen, "Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Batı Seferleri'nin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", Near East Historical Review 11/1, Araştırma Makalesi, Ocak 2021, s. 2.

¹⁷⁸ Mustafa Esen, "Yeni Asur Devleti'nin Mısır Politikası", Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi 1/1, Mart 2019, s. 80.

¹⁷⁹ Salih Çeçen-L. Gürkan Gökçek, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Yerel Sarayların Tüccarların Mallarına El Koyması Durumu ve Yerel Yetkili Usanalum", Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi 3/2, Eylül 2021, s. 536.

¹⁸⁰ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 457.

Muski'yi mağlup ederek krallarını da esir aldığı anlaşılmıştır. Bu dönemde Asur'un Aramiler ile çok fazla mücadele etmesi diğer krallıkları ihmal etmesine neden olmuştur. Asur, Aramiler ile meşgul iken Urartu bunu fırsat bilerek gücünü arttırmıştır. Ve II. Asurnasirpal Dönemi Urartu'nun gücünün en yüksek olduğu dönem olmuştur. Ayrıca bu dönemde Urartular, bir devlet kurarak ilerleyen zamanlarda Asur'un en önemli rakipleri arasında yerini almıştır. Muskiler'in, Yeni Asur Dönemi'nde de varlıkları devam etmiştir. Fakat I. Tiglat-Pilaser Dönemi'nden sonra Asur'un gücünün zayıfladığı görülmüştür.¹⁸¹ Çünkü bu dönemde yaşanan Deniz Kavimleri Göçü, Asur açısından son derece olumsuz olmuştur. Orta Asur Dönemi'nin son güçlü kralı olan I. Tiglat- Pileser, yapmış olduğu önemli mücadelelerden sonra kendi tabiriyle “ Asur halkı refah içerisinde yaşayabilmiştir” demiştir. Asur bu dönemde Doğu Akdeniz'e kadar sınırlarını genişletmiştir. Ayrıca Levant bölgesinde bulunan Biblos ve Sidon kentlerini de vergiye bağlamıştır.¹⁸²

Orta Asur Dönemi, kral yazıtlarında güçlü ve lider hayvanların heykellerinin saray ve tapınakların giriş bölümüne dikildiğinden bahsedilmiştir. Özellikle ilk kez bu dönemde hayvanların güçlerinin, krallara benzetildiği ve bu durumun edebi olarak kullanıldığı bir dönem olmuştur. Ayrıca bu dönemin krallarının çok farklı türlerde vahşi hayvanları avladıklarından bahsedilmiştir. Orta Asur Dönemi'nin son zamanlarına gelindiğinde ise hayvanların artık siyasallaştırılmış canlılar olarak görüldüğü anlaşılmıştır.¹⁸³

Asur tarihine baktığımız zaman belli dönemlerde düşüşe geçtiği görülmüştür. Ancak her seferinde tekrar ayağa kalkarak eskisinden daha güçlü olmuştur. Bunun en önemli nedeni kuşkusuz kurmuş olduğu ordudur. Özellikle Asur ordusu, Orta Asur Dönemi'nde en güçlü orduya sahip olan krallık olmuştur. Askeri güce sahip olduğu kadar maddi güce de sahip olduğu anlaşılmıştır. Asur ordusunun kaleleri fethedebilecek kadar çok fazla askeri teçhizata ve ganimetlere sahip olduğu anlaşılmıştır. İlk düzenli ordu birlikleri Orta Asur Dönemi'nde çıkmıştır. Asur-Uballit'in, Asur topraklarını Mitanniler'den alması Asur açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Artık Orta Asur Krallığı, dönemin yükselen gücü haline gelmiştir. Ayrıca Mısır ile önemli siyasi ilişkiler geliştirilmiştir. Diğer yandan ortaya çıkan Aramiler'e karşı da büyük mücadeleler vermişlerdir. Bu dönemde kralların tutmuş oldukları yıllıklar Asur tarihi ile ilgili bilgi edinilmesi konusunda son derece önemli olmuştur.¹⁸⁴

Asur'un, Asur- Uballit'in liderliği ile birlikte bir yükselme dönemi yaşamış olması Amarna arşivlerine de konu olmuştur. Ancak Asur- Uballit'in ölümüyle birlikte belli dönemlerde duraklamalar yaşanmıştır. Ancak başa geçen liderlerin güçlü politikaları sayesinde önemli başarılar elde edilmiştir. Örneğin I. Adad- Nirari Dönemi'nde önemli işlere girildiği anlaşılmıştır. Mitanni ile yapılan mücadeleler sonucunda Mitanni'nin başkenti Vaşukani ele geçirilmiştir. Bu dönemde Asur'un Yakındoğu'nun önemli bir gücü haline geldiği anlaşılmıştır.¹⁸⁵

¹⁸¹ Suzan Akkuş Mutlu, “ Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Asur ve Muskiler'in Anadolu'ya Hükmetme Çabaları”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı 51, Eylül-Ekim 2015, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, s. 539-540.

¹⁸² Yusuf Kılıç- Cemal Yılmaz, “ Amarna Çağı ve Asur'un Yükselişi (Orta Asur Dönemi), s. 185-186.

¹⁸³ Gökhan Kağnıcı, “ Asur Kral Yazıtlarında Hayvanlar: Siyasi ve Edebi Kayıt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, History Studies International Journal Of History, Cilt 12, Sayı 6, Aralık 2020, s. 2898-2899.

¹⁸⁴ L. Gürkan Gökçek-Faruk Akyüz, “ Asur Ordusu”, s. 43-44-45-46.

¹⁸⁵ Yusuf Kılıç- Cemal Yılmaz, “ Amarna Çağı ve Asur'un Yükselişi (Orta Asur Dönemi)”, s. 189.

Önasya tarihine baktığımız zaman Asur'un bu dönemde yapmış olduğu tapınaklar ön plana çıkmıştır. Özellikle yapmış oldukları tapınaklarda yer alan yazıtların o dönemin tarihiyle alakalı önemli bilgiler içerdiği anlaşılmıştır.¹⁸⁶ Bu dönemin Demir Çağı'na denk gelmesi ve Ege Göçleri nedeniyle Anadolu'da kurulan Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla ardında kalan bakiyelerinin de küçük kent devletleri kurmalarına neden olmuştur. Güneydoğu Anadolu'da Melid, Gurgum, Kargamış, Que, Hilakku ve Tabal gibi küçük kentlerin kurulduğu görülmüştür. Zamanla Asur Devleti bu küçük kentleri ele geçirip kendi hakimiyet alanına almıştır.¹⁸⁷ Krallar aynı zamanda bir din adamı olarak da görev almışlardır. Kentin tapınaklarının yapımından da yine kral sorumlu olmuştur. Tapınaklar aslan ya da boğa heykelleriyle süslenmiştir. Ayrıca tapınak duvarlarına yapılan bu figürlerin bir ritüel olduğu anlaşılmıştır. Kralın vahşi hayvan figürlerini tapınak duvarlarına asması düşmanlarına karşı saldığı korkunun bir işareti olmuştur.¹⁸⁸

Ege Göçleri'nden sonra MÖ 12. yüzyılın başında Mezopotamya coğrafyasında Mitanni ve III. Babil ve Anadolu'da ise Hititler'in yıkılmasıyla Anadolu kent devletlerinin Asur ile çok güçlü mücadeleler yaşadıkları anlaşılmıştır. MÖ 610 yılında ise Asur ortadan kaldırılmıştır.¹⁸⁹ Asur ve Babil'in yıkılmasıyla Mezopotamya'da Persler'in dönemine yavaş yavaş geçildiğinin de bir göstergesi olmuştur.¹⁹⁰ Bu dönemde artan hava sıcaklıkları, kıtlık gibi unsurlarda Asur'un ekonomik açıdan gerileme nedenlerinden bazıları olmuştur. Ayrıca Aramiler'in gelişi ve I. Tiglat-Pilaser'in öldürülmesi de Orta Asur Dönemi'nin sonunu hazırlamıştır.¹⁹¹ Asur'un bu kötü gidişattan kurtulabilmesi ancak Yeni Asur Dönemi'nin güçlü kralları sayesinde olmuş olacaktır.¹⁹²

¹⁸⁶ Christian Eder, "Asur Zaman Aralığı ve Önasya'nın Kesin Kronolojisi", (Çev. Atila Türker), Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt XXIV, Sayı I, Temmuz 2009, s. 197.

¹⁸⁷ H. Hande Duymuş, "Asur Kaynaklarına Göre Demir Çağı'nda Tabal Krallığı", ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Haziran 2011, s. 35-36.

¹⁸⁸ Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Törenler", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 83.

¹⁸⁹ Ekrem Memiş, "Eskiçağ'da Irak-Anadolu İlişkileri (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri, Elazığ 2009, s. 107-108.

¹⁹⁰ Suzan Akkuş Mutlu, "İskit, Asur ve Persler'in Siyasi ve Kültürel Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme", Asia Minor Studies, Cilt 7, Sayı 2, s. 245.

¹⁹¹ Miklos Kerekes, "Anadolu'daki Yeni Asur Eyalet Sistemi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 27-28.

¹⁹² Yusuf Kılıç- Cemal Yılmaz, "Amarna Çağı ve Asur'un Yükselişi (Orta Asur Dönemi)", s. 190.

3.9. Yeni Asur Kentleri

Asur, Mezopotamya coğrafyasında ilk zamanlarda küçük bir kent devleti iken zamanla büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Genel olarak Asur tarihi Eski Asur Dönemi, Orta Asur Dönemi ve Yeni Asur Dönemi olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Yeni Asur Dönemi'nde Asur'un yapmış olduğu askeri seferler sonucunda çok güçlü bir devlet kurduğu anlaşılmıştır. Asur tarihine bakıldığında daha çok askeri amaçlı sömürgecilik faaliyetleri yürüten ve bunu bir politika olarak takip eden bir devlet olduğu görülmüştür. Asur Kralları'nın güçlerini Tanrı Asur'dan aldıkları ve bu şekilde iktidarlarını dini temele dayandırarak güçlerinin sorgulanmasının da önüne geçilmiştir. Yeni Asur Kralları bu dönemde imparatorluğun sınırlarını genişleterek güçlü bir devlet oluşturmayı amaçlamışlardır. Emperyalist bir politika anlayışı benimseyen Asur'un en önemli politikalarından biri de hammadde kaynaklarını ele geçirmek olmuştur. Altın, gümüş, demir, at, kereste gibi ürünler Asur'un bu dönemde ihtiyacının en fazla ve temin edilmesi de zor olan ürünleri olmuştur. Bu nedenle de bu ürünlerin teminini başka kentlere yaptığı askeri seferler sonucunda elde etmiştir.¹⁹³

Yeni Asur Dönemi MÖ 1050 ve MÖ 722 yılları arasını kapsayan dönemdir.¹⁹⁴ Yeni Asur Dönemi, yaklaşık üç yüz yıllık bir zaman dilimini kapsamıştır. Orta Asur Dönemi'nin sonlarına doğru her ne kadar bir çöküş yaşamış olsalarda tekrar yükselişe geçmeyi başarmışlardır. Genel olarak Asur tarihi ile ilgili bilgiler, Asurlar'dan ele geçirilen belgelerin aydınlatılmasıyla öğrenilmiştir. Yeni Asur Dönemi'nde elde edilen topraklarla birlikte imparatorluğun sınırlarıda genişlemiştir. Bu nedenle Yeni Asur Dönemi'nde sınırlar Basra Körfezi'nden Kommagene bölgesine kadar genişlemiştir.¹⁹⁵

Bu dönemde II. Asurnasirpal, Asur'un doğusunda bulunan dağlık alanlara yaptığı seferden sonra aynı yıl Ninive'den ayrılıp Atkun, Ushu ve Pilazi adlı kentleri ele geçirmiştir. Ayrıca bu dönemde Hititler tarih sahnesinden çekilmiştir. Hitit hadedanına mensup prensler daha güvenli bölgelere çekilerek Geç Hitit Krallıkları'nı kurmuştur.¹⁹⁶

Asur'a komşu olan devletler Asur'un üstünlüğünü bir süre sonra kabullenmek zorunda kalmışlardır. Orta Asur Dönemi krallarının kurmuş oldukları Kuzey Irak sınırlarının da dahil olduğu Ninova, Arbela, Kalhu ve Kilizi gibi kentler Asur İmparatorluğu son buluncaya kadar Asur'un egemenliğinde olmuştur. Yeni Asur Dönemi, kendinden önceki krallarında savaş açtığı yerlere askeri seferler düzenlemiştir. Örneğin Orta Asur Dönemi krallarının askeri sefer yaptığı bölgelere Yeni Asur Dönemi kralları da sefer yapmıştır. Böylece Yeni Asur Dönemi krallarının atalarının yaptıklarını takip ettikleri ve onların yolundan gittikleri anlaşılmıştır.¹⁹⁷

¹⁹³ Cemre Aslan-Okay Pekşen, "Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", Near East Historical Review, Cilt 11, Sayı 1, Ocak 2021, s. 2.

¹⁹⁴ Ekrem Memiş, "Eskiçağ'da Mezopotamya(En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ocak 2015, s. 226.

¹⁹⁵ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), 2. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 123-124.

¹⁹⁶ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 1-2, s. 424-425.

¹⁹⁷ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), 2. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 124-130-131.

Mezopotamya’da Yeni Asur Devleti’nin yükselmesi, kralların coğrafi sebeplerden dolayı yönünü Geç Hitit Devletleri’ne çevirmelerine neden olmuştur. Melid, Gurgum, Kummuh, Que, Tabal ve Pattin gibi kentlere askeri seferler düzenlenmiştir. Sözüünü ettiğimiz bu Geç Hitit Devletleri, Asur krallarının takip ettikleri emperyalist ve asimile politikaları sonucunda bu devletleri Asurlaşturmaya çalışmışlardır. Ve bu devletlere üstünlüklerini kabul ettirerek onları haraç vermeye zorlamışlardır.¹⁹⁸ Bu devletlerin Asur’a ödedikleri haraç ve vergilere bakıldığında daha çok altın,gümüş, demir, bronz, kalay, at, sığır, koyun gibi ürünler olmuştur.¹⁹⁹

Hitit Devleti’nin yıkılmasından sonra Anadolu’da Geç Hitit Devlet’leri ortaya çıkmıştır. Deniz Kavimleri Göçü’nün ardından Hititler’in yıkılışıda Anadolu’da güç dengelerinin sık sık değiştiğini göstermiştir. Sözüünü ettiğimiz Geç Hitit Devletler’i bir süre sonra Asur’un egemenliğini kabul etmişlerdir. Böylece Asur’a haraç ve vergi ödemişlerdir.²⁰⁰ Mısır, Suriye, Filistin’de Asur’un hakimiyetinde olan ülkeler olmuştur.²⁰¹ Ayrıca Yeni Asur Dönemi’nde Asur’un hakimiyeti altında olan kentler şöyledir; Tabal, Kummuh, Melid, Que, Hilakku, Karkamış, Sam’al, Amedi, Tuşhan, Guzana, Harran ve Nasibina adlı kentler yer almıştır.²⁰²

Orta Asur Dönemi’nde kaybedilen topraklar üzerine yoğunlaşılın Yeni Asur Dönemi’nde II. Adad-Nirari, Guzana, Hanigalbat gibi yerleri ele geçirmiştir. Böylece imparatorluğun sınırlarını genişletmişlerdir. Yapılan askeri seferlerle birlikte imparatorluk sınırları her geçen gün genişlemiş ve güçlenmiştir. Bu dönemde II. Asurnasirpal, yirmi beş yıllık iktidarı boyunca on dört askeri sefer yapmıştır. II. Asurnasirpal’ın yaptığı askeri seferlerin sonucuna bakıldığında amacının daha çok kent ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca II. Asurnasirpal’ın üç kez Yukarı Dicle Bölgesi’ne sefer düzenlediği ve yapılan ilk seferde Tuşhan kentinde bir eyalet merkezi kurduğu öğrenilmiştir. Daha sonra ise Anadolu’ya ilerleyen yollar üzerinde güçlü bir merkez kurarak Amedi kentinde egemenliğine almıştır.²⁰³ Kral yıllıkları sayesinde Amedi kentinin Yeni Asur kralları tarafından birçok kez sefer düzenlenmiş bir kent olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu bu seferler kralların yıllıklarında yer almıştır.²⁰⁴

Genel olarak bakıldığında Asur Devleti’nin imparatorluk dönemi MÖ 700-620 yılları arasında olmuştur.²⁰⁵ II. Adad-Nirari Dönemi’nde yapılan askeri seferlerin sonucunda dayatılan haraç sistemiyle ordunun ihtiyaçları giderilmiştir.²⁰⁶ II. Adad-Nirari Dönemi’nde

¹⁹⁸ Kamil Doğanç, " Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasi İlişkileri", Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları, Çizgi Kitabevi, Aralık 2018, s. 13.

¹⁹⁹ Kamil Doğanç, " Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasi İlişkileri", Sosyal ve Beşeri ve Bilimler Çalışmaları, Çizgi Kitabevi, Aralık 2018, s. 7-8.

²⁰⁰ Suzan Akkuş Mutlu, " Kummuh Ülkesi’nin Asur Devleti Açısından Önemi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 2, Sayı 7, Aralık 2015, s. 1-3.

²⁰¹ Recep Yıldırım, " Önyasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 40.

²⁰² Miklos Kerekes, " Anadolu’daki Yeni Asur Eyalet Sistemi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 9-10-11.

²⁰³ Kemalettin Köroğlu, " Eski Mezopotamya Tarihi(Başlangıcından Perslere Kadar)", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 154-157.

²⁰⁴ Nurgül Yıldırım, " Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amedi Şehri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 2, s. 1.

²⁰⁵ Recep Yıldırım, " Önyasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 40.

²⁰⁶ Amelie Kuhrt, " Eskiçağ’da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), 2. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 135-136.

Nisibina, Huzişina ve Guzana ele geçirilmiştir.²⁰⁷ Diğer yandan Babil ile olan ilişkilerin bozulması üzerine Dur-Kurigalzu ve Sippar'ı da Asur kendi hakimiyeti altına almıştır.²⁰⁸ II. Tukulti- Ninurta'nın babasının yerine geçmesiyle Aramiler tarafından kurulmuş olan Bit-Zamani Krallığı üzerine sefer düzenlenmiş ve Asur'a bağlanmıştır.²⁰⁹

Akdeniz ticareti, Asurlar açısından son derece önemli olmuştur. Aynı zamanda bu ticaretin el değiştirmemesi için çabaladıkları da anlaşılmıştır. Fakat bu konuda Urartular'ın Asur'un önünde bir engel oluşturdukları da bilinen bir gerçek olmuştur. Akdeniz ticaretini ellerinde tutmanın en önemli yollarından biri de Kummuh ülkesini kendi egemenlikleri altına alma düşüncesi olmuştur. II. Adad-Nirari de bu şekilde düşünerek bir yol haritası oluşturmuştur. Planlı bir şekilde oluşturulan yol haritası üzerinden Kummuh'a giden II. Adad-Nirari, Kummuh ülkesine sefer düzenleyerek ülkeyi ele geçirmiştir. II. Adad-Nirari, yaklaşık olarak dört sefer düzenledikten sonra ülkeyi ele geçirmiştir. Ardından II. Asurnasirpal'in tahta çıkmasıyla Kummuh üzerine tekrar seferler düzenlenmiştir. Ancak II. Asurnasirpal'in saltanatının on sekizinci yılında Kummuh ülkesi kesin olarak Asur'a bağlanmıştır. Asur'un, maden ihtiyacı Kummuh'dan karşılanmıştır. Kummuh'un hakimiyetini ele geçiren Asur, ekonomik anlamda rahatlamıştır. Çünkü Kummuh'un altın, gümüş gibi madenler bakımından zengin olması ve bu kaynağın da Asur'a geçmesi ekonomik anlamda son derece önemli bir gelişme olmuştur. Kummuh, yaklaşık olarak yüz yıl gibi bir süre boyunca Asur'un hakimiyetinde olmuştur.²¹⁰

II. Asurnasirpal'in halefi olan III. Şalmaneser tahta çıktığı zaman atalarının yaptığı gibi öncelikle Asur'un çıkarlarını korumak ve sınırlarını genişletmeyi hedeflemiştir. Daha sonra ise Geç Hitit Devletleri'nin küçük siyasal oluşumları Asur'a karşı güç birliği yapmışlardır. Ancak III. Şalmaneser, onlarla mücadele ederek onları mağlup etmeyi başarmıştır. Ardından vergiye bağlamıştır. III. Şalmaneser'in krallığının son zamanlarında yaşandığı ve hastalandığı için seferlere çıkamamıştır. Bu nedenle Asur'un giderek sınırlarının gerilediği görülmüştür. İsyanlar baş göstermeye başlamış, hatta kontrolden çıkmıştır. Bu dönemden sonra sık sık taht değişiklikleri yaşanmıştır. III. Tiglat-Pilaser'in tahta çıkmasıyla birlikte Asur tekrar bir yükseliş dönemine girmiştir.²¹¹

III. Tiglat-Pilaser, tahta çıktığı zaman yaşanan isyanları bastırmıştır. Ve sınırları da genişletmiştir. Daha sonra kendisini III. Tiglat-Pilaser'in oğlu olduğunu iddia edip tahta II. Sargon çıkmıştır.²¹² Aynı zamanda bu dönem kayıtlarda "Sargonidler Devri" olarak yer almıştır. Bu dönemde yaşanan imar faaliyetleri de bu dönemin zenginlik ve ihtişamının göstergesi olmuştur. Daha sonra II. Sargon, Şam ve Arpad kentlerini Asur'a bağlamıştır.²¹³ Bu dönemde İsrail, Yuda Devletleri ve Mısır'da ele geçirilmiştir²¹⁴ Ayrıca II. Sargon, Que üzerine sefer düzenleyerek kenti Asur'a bağlamıştır. Böylece Asur'un maden ihtiyacının

²⁰⁷ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 187.

²⁰⁸ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 155-156.

²⁰⁹ Cemre Aslan- Okay Pekşen, "Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları Ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", Near East Historical Review, Cilt 11, Sayı 1, Ocak 2021, s. 3.

²¹⁰ Suzan Akkuş Mutlu, "Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 2, Sayı 7, Aralık 2015, s. 100-101-102-105.

²¹¹ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 190-194.

²¹² Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 164-167.

²¹³ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 199-200.

²¹⁴ Recep Yıldırım, "Önasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 40.

karşılanması sağlanmıştır.²¹⁵ Diğer yandan Bit- Purutaş ve Hilakku'da II. Sargon tarafından Asur'a bağlanan kentler olmuştur.²¹⁶

Asur'un bu dönemde takip ettiği yayılcı politika, kuzey bölgelerinde yer alan beylikler üzerinde hakimiyet kurmak ve bu beyliklerin sahip olduğu hammadde kaynaklarına ulaşmak olmuştur. Ayrıca en önemli noktalardan biri de Asur'un uygulamış olduğu sert politikalardır. Bu sert politika yüzünden Asur'a karşı koalisyonlar kurulmuştur. Özellikle III. Tiglat-Pilaser Dönemi'nde oluşturulan koalisyonların içinde Urartu, Melid, Arpad, Gurgum ve Tabal Krallıkları yer almıştır. Bu durumu Asur lehine çeviren III. Tiglat-Pilaser olmuştur. Bu koalisyon krallıklarını mağlup ederek Asur'un tekrar ön plana çıkmasını sağlamıştır.²¹⁷

Ayrıca bu dönemin en önemli konularından biri de Asur krallarının inşa etmiş oldukları başkentlerin savunma yapılarıdır. Savunma yapısı açısından surlar, hendekler yaptırarak güvenliği sağlamayı amaçlamışlardır. Nimrud, Korsabad ve Ninive kentlerinde birden fazla kente giriş kapısı inşa edilmiştir. Ayrıca kentlerin etrafı görkemli surlarla örülmüştür. Surların korunaklı olması açısından son derece yüksek bir şekilde inşa edilmiş ve aynı zamanda psikolojik olarak surların yükseliğinin düşmana korku saldığı düşünülmüştür. Aynı zamanda savunmayı garanti altına almak için surların dışına hendekler yapılmıştır.²¹⁸

Bu dönemin son kralı Asurbanipal olmuştur. Bu dönemde bilim, sanat, kültür ve mimari faaliyetlerin ön planda olduğu bir dönem olmuştur. Ancak yaşanan bu ihtişamın ardından imparatorluğun bir çöküşe sürüklendiği görülmüştür. Bir süre sonra Elamlar'ı ortadan kaldıran Asurlar bu sefer de Medler ile mücadeleye girmişlerdir. Bu nedenle Medler'in Asurlar'a karşı uyguladıkları sert tutumlar nedeniyle Asurlar'ın bu duruma daha fazla dayanamadığı anlaşılmıştır.²¹⁹

²¹⁵ Cemre Aslan- Okay Pekşen, "Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları Ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler", Near East Historical Review, Cilt 11, Sayı 1, Ocak 2021, s. 7.

²¹⁶ Zafer Korkmaz, "Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm ve Mesafe-Değişim Oranı Teorilerinin Uyarlama Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal- Yeni Asur İlişkisi", Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Yıl 2021, s. 286.

²¹⁷ Sırrı Tiryaki, "Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Politik Güçler", Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Yıl 5, Bahar 2015, s. 137.

²¹⁸ Ebru Mandacı- Cebail Yeşilçay, "Geç Dönem Asur Başkentlerinin Savunma Yapıları (MÖ 1000-612)", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, s. 639-640.

²¹⁹ Recep Yıldırım, "Önasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 40.

4. MEZOPOTAMYA'DA KENT SAVUNMALARI

İnsanoğlu hayatını sürdürdüğü evini, içinde bulundukları kentleri çok fazla irdelemeden sürekli var olduğunu düşündüyse de durum öyle olmamıştır. İnsanoğlu, ilk zamanlar mağaralarda yüzyıllarca yaşadktan sonra köylere ondan sonra ise kurdukları kentlerde yaşamaya başlamıştır.²²⁰ Kent kavramının ortaya çıkış tarihi çok eski olmakla birlikte ayrıca kent ve devlet oluşumuna dair ilk örnek ise Mezopotamya'da olmuştur.²²¹ Mezopotamya coğrafyası en sade haliyle modern hayatın ve uygarlığın ilk tohumlarının atıldığı yer olmuştur. Dicle ve Fırat Nehirleri ise bu uygarlığın doğuşuna zemin hazırlayan ve Mezopotamya'nın oluşmasını sağlayan önemli iki nehir olmuştur.²²²

Güney Mezopotamya'da farklı alanlarda insanların dağınık bir şekilde yaşadığı anlaşılmıştır. Ayrıca ilk kentlerin MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında ortaya çıkmasıyla birlikte artık bir kent olgusunun ortaya çıktığı görülmüştür. Bu dönemde Mezopotamya'da kentler birer kent devleti konumunda olmuşlardır. Ancak Akadlar'ın bu dönemde yönetimi tek çatı altında topladığı anlaşılmıştır.²²³

Sümerler'in köy hayatını kent hayatına çevirerek kent hayatına girişin ilk basamağını oluşturdukları anlaşılmıştır.²²⁴ Kent ve uygarlık arasında yakın bir bağlantı olduğu düşünülmektedir.²²⁵ Aynı zamanda kent ve kültür arasında da yine bir bağlantının varlığı söz konusudur. Kentlerin tarihin ve uygarlığın izlerini taşıdığı bilinmektedir. İlk kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış kentlerin geleceğın de yol göstericisi oldukları kaçınılmaz olmuştur. Bir toplumun yaşayışını, ekonomisini, kültür ve sanatını, mimari yapısını da yine kentlerine bakarak öğrenebilmekteyiz.²²⁶

Mezopotamya coğrafyası, insanlığın ilk kentlerinin ve ilk devletlerinin ortaya çıktığı bölgedir. Bu coğrafya, uygarlığın beşiğı olarak da adlandırılmaktadır. İki nehir arasında yer alan bu bölge ilk kentlerin oluştuğı alandır.²²⁷ Eski Çağ insanları, iklim şartlarının elverişli olduğu bölgelerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu bölgede yaz mevsiminin uzun sürmesi nedeniyle insanlar buraya yerleşmeyi uygun görmüştür. Ayrıca yapılan arkeolojik araştırmalar başlarda Kuzey Mezopotamya'da bir yaşıntının var olduğundan söz edilmiştir. Ancak daha sonra ise Güney Mezopotamya'da yapılan maden keşfinden sonra buraya insanların yerleşmeye başladığından bahsedilmektedir. Sümer kentlerinin de nehir kenarlarına yani sulak alanlara yakın bölgelere yerleştikleri anlaşılmaktadır. Ur, Eridu, Larsa, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak, İsin ve Nippur kentlerinin de nehir yatağının yanında sıralı bir şekilde konumlandırıldıkları anlaşılmıştır. Eski Çağ insanların sulak bölgeleri yaşam alanı olarak

²²⁰ Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Basım, İstanbul, s. 1.

²²¹ Yusuf Kılıç-Elvan Eser, "Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, Haziran 2019, s. 519.

²²² Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 11.

²²³ Nihan Naiboğlu, "Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Güz 2019, s. 211-212.

²²⁴ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 21.

²²⁵ Ruşen Keleş, "Kent ve Kültür Üzerine", Mülkiye Dergisi, Cilt XXIX, Sayı 246, s. 10.

²²⁶ Nihan Kurt, "Kent Hizmetlerinin Geleceğinde Kentsel Sorumluluklar ve Kent Kültürünün Geliştirilmesi Stratejileri", Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, Yıl 2011, s. 265-266.

²²⁷ Murat Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, Yıl 2014, s. 111-112.

seçmelerinin nedeni buralarda hayatın daha rahat ve kolay ilerlediğini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır.²²⁸

Uygarlığın beşiği denilen Mezopotamya, hayatlarını kolaylaştırmak adına çömlekçi çarkı, saban gibi birçok ürünü hayata kazandıran bir toplum olmuşlardır. Mimari yapıda kullanılan en önemli yapı malzemesi kerpiç olmuştur. Neredeyse çöl iklimine benzeyen Mezopotamya, yaz mevsiminde sıcaklıkların çok yüksek derecelere çıktığı bir bölgedir.²²⁹ Yapılan arkeolojik araştırmalar, bu dönemde anıtsal mimarinin de yapıldığını göstermiştir. Tapınakların inşa ediliyor olması bu dönemin her alanında dinin ön planda olduğunu göstergesidir.²³⁰ Kerpiç kullanımının inşa faaliyetlerinde en önemli madde olduğu bilinmektedir. Mezopotamya’da evlere dam yerine daha çok kubbe şeklinde kerpiçten bir örtü örtülüp yapılmıştır. Artan nüfusla birlikte temel ihtiyaç malzemelerinin birçoğunu da çevredeki bölgelerden ticaret yoluyla karşılamışlardır. Kentleşme oranının Mezopotamya’da yüksek olması ticari hayat açısından da etkili bir faktör olmuştur.²³¹ Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Mezopotamya’da inşa faaliyetlerine ait duvarlar, tuğlalar, silahlar, tapınaklara ait bazı malzemeler, savaş araç-gereçleri gibi birçok nesne ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu nesnelerin Mezopotamya’nın tarihi, kültürü ve ekonomisiyle alakalı da önemli bilgiler taşıdığı anlaşılmaktadır.²³²

Mezopotamya’da yaşayan toplumların verimli bir arazide yaşamış ve bu arazinin en büyük avantajlarından biri de tarıma elverişli ve bereketli bir toprak olmasıdır. Bölgenin ilk sakinlerinden olan Sümerler, bu bereketli topraklarda tarımı ve tarımsal faaliyetleri geliştirerek diğer kentlerinde bu bilgilerden faydalanmasını sağlamışlardır. Uruk’da yapılan araştırmalarda tarımsal üretimle ilgili yapılan satışlar ve arazi satışlarıyla ilgili bilgilerin kil tabletlere kaydedildiği bilinmektedir. Ayrıca Girsu, Umma, Nippur, Puzriş-Dagan gibi kentlerde ise yapılan araştırmalarda ele geçirilen belgelerin daha çok ayrıntılı olduğu anlaşılmıştır. Yapılan listelerle devletin gelir ve giderleri kayıt altına alınmıştır. Diğer yandan tarlalarda çalışanların, odun kesenlerin, kanal açanların kısacası çalışanların hepsine ödenen ücretin de kayıt altına alındığı bilinmektedir.²³³

İlkçağlar’dan itibaren insanlar kendilerini düşmanlara karşı, yabani hayvanlara karşı sürekli bir koruma içgüdüsüne sahip olmuştur. Avlanmak için ava çıktıklarında bile kendilerini kamufle etmek ve düşmanlarına karşı kendilerini güvende tutmak için bile birçok yöntem geliştirdikleri bunun en önemli örneği olmuştur.²³⁴

Mezopotamya’da kentleşme olgusunun ortaya çıktığı dönem Obeyd Dönemi kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu dönemde Mezopotamya’nın hem kuzey hem de güney bölgelerinde yerleşimlerin olduğu öğrenilmiştir. Ancak Yakın Doğu coğrafyasına bakıldığında ise burada kent denilebilecek ilk yerleşimler ise MÖ 4. bin yılın sonlarında

²²⁸ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 24-25.

²²⁹ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 13-14.

²³⁰ Nihan Naiboğlu, "Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Güz 2019, s. 222.

²³¹ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 19-20.

²³² Yeşim Dilek-Hasan Bahar, "Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 6, Sayı 3, Eylül 2019, s. 1348.

²³³ Mustafa Metli-Muammer Ulutürk, "Ekmek Penceresinden Mezopotamya Medeniyetinin Kültürel ve Dini Hayatına Bakış", Medeniyet ve Toplum Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, Yıl 2020, s. 77-82.

²³⁴ Yeşim Dilek, "Eski Mezopotamya ve Eski Mısır’da Mavi Renk Kullanımının Sembolik Anlamları", Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, Mart 2022, s. 166.

Geç Uruk Dönemi'ne tarihlendirildiği görülmüştür. Uruk kentinin de bulunduğu diğer kent devletleri de Güney Mezopotamya'da kurulmuşlardır. Ayrıca ilk kez bu dönemde yazı, sanatsal eserler, büyük mimari yapılarda bu dönemin ürünleri olmuştur. Sümerler'de birden fazla kent devletinin kurulduğu bilinmektedir. Ayrıca Akadlar, Sümer kent devletlerini tek bir yönetimin altında toplamıştır. Güney Mezopotamya'da kentleşmeyle başlayan dönem zamanla devletleşmeye dönüşmüştür. Er Hanedanlık I Dönemi'nde ise çok uzun ve yüksek surların inşa edildiği bilinmektedir. Güney Mezopotamya coğrafyası hayat şartlarının zor olması ve hava şartlarının da çok sıcak olması nedeniyle insanlar suyu kontrol altına alarak hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bölge halkını kentleşmeye iten en önemli nedenlerden biri de su ihtiyacı olmuştur. Böylece topluluklar bir araya gelerek kanallar kazıp su setleri oluşturmuştur. Bunun sonucunda ise tarımda bir gelişme kaydedilmiştir. Ve zamanla elde edilen gıda ürünleri sayesinde bölge halkının geçim sıkıntısı en aza düşürülmüştür. MÖ 4. bin yılın sonlarına bakıldığında ilk kentlere dair en önemli bilgilerin Uruk'da olduğu anlaşılmaktadır. Uruk, Güney Mezopotamya'nın en büyük kentidir. Ayrıca Uruk'da bulunan Eanna ve Anu kutsal alanlarının çevresinin tamamen duvarlarla örüldüğü anlaşılmıştır. Ve Uruk kentinin de 9,5 km uzunluğunda surlarla çevrelendiği öğrenilmiştir. Kentleşme sürecine dair önemli bilgiler sunan diğer kentler ise Ur, Kiş, Nippur, Obeyd, Tell-Asmar, Hafaci, Tell-Agrab ve Tepe Gavra adlı kentlerdir.²³⁵

4.1. Kentler ve Savunma Mimarisi

Mezopotamya coğrafyası, çok geniş sınırlara sahip olmakla birlikte içerisinde Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi medeniyetlere de ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Mezopotamya'nın tarihi boyunca birçok gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmeler arasında yazı, din, kentleşme ve devlet kavramları etkili olmuştur. Bu dönemde Mezopotamya'da çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yapı kemeri gibi icatlar Mezopotamya halkı tarafından geliştirilen unsurlar olmuştur. Geliştirilen bu icatların hayatlarında kolaylık sağladığı anlaşılmıştır. Zamanla bu icatlara yenilerinin eklendiği görülmüştür.²³⁶

Genel olarak Eski Çağ Tarihi'ne baktığımız zaman arkeolojik araştırmalar yapılmadan bilgileri öğrenme imkanı pek mümkün değildir. Bu nedenle yazıtlar incelenirken epigrafiden, sikkeler incelenirken nümizmatikten faydalanılmaktadır. Bütün bunlar dikkate alındığında Eski Çağ'da bir araştırma yapılacağı zaman hemen hemen bütün bilim dalları ile çalışıldığı anlaşılmaktadır. Mezopotamya'da zaman içinde insanların bakır, kurşun gibi madenleri kullandıkları ve bir süre sonra da bu madenleri yontarak şekil verdikleri anlaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde insanların doğada saf bir şekilde toprağa karışmış halde buldukları madenleri ateşin üzerinde eritmeleri ve bu madenlere şekil vermeleri önemli bir olgu olmuştur. Çünkü insanoğlu bu dönemde savunmasız bir şekilde doğada yer almıştır. Yırtıcı hayvanlar ya da herhangi bir düşman saldırısına karşı hazırlıklı olmaya çalıştıkları görülmüştür. Bundan dolayı insanlar zamanla ok yapımını ve silah yapımını da öğrenmiştir.²³⁷

Mezopotamya'da yer alan en önemli etmenler arasında bataklıklar bulunmaktadır. Diğer yandan damları örten kamış ve sazlıkların yer aldığı bilinir. Kamışlar hasır sepetlerin yapımında da kullanılmıştır.²³⁸ Savunma mimarisinden önce insanlar bir savunma

²³⁵ Nihan Naiboğlu, "Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Güz 2019, s. 212-218.

²³⁶ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 12-14.

²³⁷ Recep Yıldırım, "Önasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 5-17.

mekanizması geliştirmeyi düşünmüşlerdir. Bu savunma düşüncesi toplumu bir mekanizma geliştirmeye itmiştir. Eski Çağ insanların da kendilerini koruma altına almak amacıyla savunma mekanizmaları geliştirdiği ve bu mekanizmaları öncelikle mimari yapılarda göstermeye başladıkları anlaşılmıştır. Mezopotamya mimarisini dikkate aldığımız zaman orta kısımda bir avlunun olduğu çevresinde ise odaların yer aldığı dikkatleri çekmiştir. Avlunun, Mezopotamya coğrafyasında en temel ve en önemli nokta olduğu bilinmektedir. Ayrıca dışa kapalı bir formda olan bu evler içe doğru açık bir yapıda olmaları bakımından son derece dikkat çekici olmuştur. Etrafının surlarla örülmüş olması ise hiç kuşkusuz düşman saldırılarına karşı bir örgütlenme ve savunma aracı olmuştur. Evin dışa doğru kapalı oluşu da büyük bir ihtimalle bundan kaynaklanmaktadır.²³⁹

Eski Çağ'da ilk kentlerin insanoğlunun hayatına girmesi ile ilgili araştırmalar yapılan arkeolojik kazılar sonucunda öğrenilmiştir. Ele geçirilen kalıntılardan yola çıkarak ilk uygarlık ve medeniyetin kimler olduğu öğrenilmeye çalışılmıştır.²⁴⁰ İlk kentlerin MÖ 4. bin yılın sonunda Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıktığı bilinmektedir. Aynı zamanda bu dönemde tapınakların ve merkezi bir yönetimin varlığı da söz konusu olmuştur. Bu dönemde imparatorlukların varlığından söz etmek doğru olmayacaktır. Ancak geniş coğrafyaların yönetimini tek merkezde birleştiren ilk imparatorluk Akadlar olmuştur. Bu döneme kadar olan kentler ise birer kent devleti şeklinde olup kendi kendilerinin yönetimini sağlamışlardır. Mezopotamya'da oluşan kentler zamanla sınırları aşarak daha geniş bölgelere yayılma imkanı bulmuştur.²⁴¹

Mezopotamya topraklarında üç tip toprak yapısı vardı. Bunlardan ilkinine bakıldığında çok fazla miktarda sulanmış bir toprak yapısı, diğeri çöl bozkırı denilen ve burada kamışların olduğu ve sonucunda bataklıkların bulunduğu ve aynı zamanda balıklarında yer aldığı alandır. Bahsettiğimiz bu üç alanda birbirinden farklı alanlardır. Örneğin sulanmış topraklarda çok rahat bir şekilde tarım yapılabilirken çöl bozkırında ise durum farklıdır. Hayvanların otlatılması açısından bozkırlar önemli bir alan olmuştur. Sulak arazi sayesinde halkın tarım yapma imkanı olmuştur. Böylelikle insanların hayatlarını sürdürebileceği bir geçim kaynağı rahatlığı yaşanmıştır. Madenlerin yok denecek kadar az olması bölgenin ekonomik durumu açısından kötü olmuştur. Mezopotamya'da en fazla kil bulunmaktaydı. Bu nedenle kilden tablet, çanak-çömlek yapımı oldukça fazla olmuştur. Diğer yandan Mezopotamya'da olmayan ürünler, mesela kereste ya da bazı madenlerin ise çevre bölgelerden sağlandığı anlaşılmıştır.²⁴² Mezopotamya coğrafyası genel anlamda bakıldığında bilim ve sanat olarak gelişmiş bir topluma ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde yazının gelişmiş olması, tapınak ve sarayların çok fazla inşa edilmiş olması da uygar bir toplumun olduğunun göstergesi olmuştur.²⁴³

²³⁸ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), 1. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 24.

²³⁹ Alev Erarslan, "Mezopotamya Konut Mimarisinde Merkezi Avlu Plan Tipi'nde Mekan Kullanımı (MÖ 3000-562)", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı 10, Yıl 2010, s. 1.

²⁴⁰ Elvan Eser-Yusuf Kılıç, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt IV, Sayı XIII, Aralık MMXVII, s. 414.

²⁴¹ Nihan Naiboğlu, "Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Yıl 2019, s. 211-212.

²⁴² Murat Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, Yıl 2014, s. 113-114.

²⁴³ Jean Jacques Glassner, "Eski Mezopotamya'da İlerleme, Bilim ve Bilginin Kullanımı", (Çev. Gökhan Kağnıcı), Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt XXIV, Sayı 2, Aralık 2009, s. 157.

İnsanoğlu, her dönem ister Eski Çağ olsun ister günümüzün modern hayatında olsun lüksü isteme gereksinimi olmuştur. Mezopotamya’da ise fildişi kullanımının bir şatafat ve saygınlık abidesi olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle fildişinden yapılmış birçok mimari ve sanat eserlerine rastlanmıştır. Ev eşyalarının süslemesinde, tapınak ya da sarayların dekorlarında kısacası günlük hayatın birçok alanında kullanılmıştır. Fildişinin hitap ettiği kesim genellikle elit kesim olmuştur. Bu dönemde tüccarların Dilmun bölgesinden yaptıkları ticarete alınan eşyalar arasında fildişi, değerli taşlar, altın gibi ürünler olmuştur. Bu dönemde daha çok savunma amacıyla insanların fildişinden bıçak ve hançer sapı adı verilen aletler yaptıkları öğrenilmiştir. Her ne kadar elit kesim bu dönemde lüks eşyalara düşkün olmuşsa da toplumun diğer kesimi sanat ve mimari eserlerin yanında kendilerini savunma amacıyla bıçak ya da bıçağa benzer ürünler ortaya koymayı başarmıştır.²⁴⁴ Ur ve Sümerler ile ilgili yapılan kazılarda askerlere ait olduğu düşünülen miğfer ve kalkan kalıntılarına rastlanılmıştır. Asur ve Babil’de de askeri açıdan bakıldığında askerlerin miğfer kullandıkları tahmin edilmiştir.²⁴⁵

İnsanların bir araya gelerek yaşadığı yerleşik düzene geçişin etkisiyle birlikte kent ve kentleşmenin ortaya çıktığı bilinmektedir. Nüfus oranında yaşanan artışla birlikte insanlar yerleşik hayata geçmeyi daha uygun görmüşlerdir. Ancak yerleşik hayatın getirmiş olduğu birçok sorumluluk ve zorunluluk da olmuştur. Örneğin insanlar kendilerini korumak için önce evlerin ya da tapınakların etrafına yüksek surlar inşa etmişlerdir. Nüfus fazla olduğu için ekonomik anlamda bir üretim faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Özellikle tarım alanlarında çok yoğun bir şekilde üretim yapılmış ve tüketim fazlası olan ürünlerde satışa sunulmuştur. Takas yöntemiyle birlikte ürünlerini karşılığında başka bir ürün olarak satışa sunmuşlardır.²⁴⁶

Yeryüzünde ilk kentsel hayatın başlangıcı Mezopotamya olmuştur. Neolitik dönemin sonlarına doğru yaşanan ilk kent yerleşmeleri, aynı zamanda yüksek bir nüfusun da göstergesi olmuştur. Mezopotamya’da yerleşmelerin tapınakların boylarında olduğu bilinmektedir. Ayrıca sayı olarak da bu yerleşmelerin arttığı bilinir. Kentlerin, surlar ile örülmesi de insanlar açısından güvenli bir alan olmuştur. Mezopotamya’da kentlerin tanrılar tarafından yönetildiğine inanılmaktadır. Ayrıca Sümerler’inde yapmış oldukları zigguratlar, tanrılarla olan iletişimi sağlamak amacıyla yapılmıştır. Zigguratların oldukça yüksek ve görkemli oldukları bilinmektedir. Aynı zamanda kentlerin ortaya çıkışı ekonomik ve dini açıdan bir yakınlık oluşturmuştur. Kent ve tapınağın ise kenti ortaya çıkaran unsurlar olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Çatalhöyük’de yapılan arkeolojik araştırmalarda insanların evlerin çatısından giriş çıkışı sağladıkları ve kapının olmadığı bilinmektedir. Bunun en önemli nedeninin ise savunma amaçlı olduğu kendilerini bu şekilde korumaya çalıştıkları bilinmektedir. Genel olarak bakıldığında zaman insanların kendilerini koruma altına almak amacıyla kentleri kurdukları ve bu şekilde savunmayı sağladıkları anlaşılmıştır.²⁴⁷

Mezopotamya coğrafyasında tapınak kültürünün yaygınlık kazanması ile birlikte ilk zigguratların yapımı Obeyd Dönemi’nde başlamıştır. Uruk Dönemi’ne bakıldığında ise bu

²⁴⁴ Ebru Mandacı, "Arkeolojik Bulgular ve Yazılı Belgeler Işığında Eski Mezopotamya’da Fildişi Oymacılığına Genel Bir Bakış", TAD, Cilt 37, Sayı 64, Yıl 2018, s. 27-28-29-42.

²⁴⁵ Ebru Mandacı, "Arkeolojik Bulgular ve Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya’da Giyim Kültürü", CÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 41, Sayı 2, Aralık 2017, s. 64-65-66.

²⁴⁶ Alev Erarslan-İlknur Aktuğ Kolay, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid ve Uruk Evreleri(MÖ 5000-3100)", İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Aralık 2005, s. 81.

²⁴⁷ Rana Aslanoğlu, "Kentlerin Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme", Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt XIII, Sayı 1-2, Mart-Kasım 1992, s. 134-135-136-138.

dönemde kent hayatına ilk kez giren insanların kentleşme süreçlerinin başladığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde kesici alet yapımında kullanılmak üzere obsidyenin kullanımının yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nden elde edilen obsidyenin özellikle de Van'dan sağlandığı düşünülmektedir.²⁴⁸

Mezopotamya'nın güney tarafına baktığımız zaman bu bölgenin çoğunluklu olarak bataklıklardan oluştuğu ve bataklıkta yetişen kamışların ise çok fazla olduğu bilinmektedir. Sümerler ilk olarak bu bölgeye geldiklerinde bu bataklık alanları kurutup bu bataklık bölgeleri tarım arazilerine çevirmişlerdir. Ancak bundan önce bu bataklıklarda yetişen kamışları toplayıp kendilerine bir yaşam alanı oluşturmayı planlayarak küçük kulübeler inşa etmişlerdir. Kamışları örerek şekil vermiş ve daha sonra onları sepet ya da evlerinin duvarlarına asabilecek bir dekoratif obje haline getirmişlerdir.²⁴⁹

Mezopotamya'nın ilk olarak Ur kentinde avlulu ev tipine rastlanmaktadır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi orta kısımda yer alan avlunun etrafı odalarla çevrelenmiştir. En alt katta avluya girişin olduğu bir bölüm ve misafirlerin ağırlandığı bir oda ile mutfakın bulunduğu bilinmektedir. İki katlı olan evlerin alt katı genellikle bu şekilde olmuştur. Üst katta ise ailenin yatak odası yer almaktadır. Ayrıca evlerin damı bulunmaktadır. Özellikle yaz mevsiminde sıkça kullanılan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentler, her dönemde var olup sürekli bir gelişim ve değişim içerisinde evrilerek günümüze değin varlığını korumuşlardır.²⁵⁰ Evler kerpiçten yapılmasına rağmen etrafı ise genellikle tuğladan surla örülmüş ve bu durumun savunma açısından daha güvenli olacağı düşünülmüştür. Tuğlaların özellikle pişirilmesine dikkat edilmiştir. Çünkü bu şekilde daha sağlam ve korunaklı olacağı düşüncesi yaygın olmuştur. Böylece herhangi bir düşman saldırısından hemen etkilenmeyeceklerini ve bu şekilde kendilerini savunacaklarını düşünmüşlerdir. Ayrıca tuğladan ördükleri surların etrafına da hendek ve kanallar açarak savunma mimarisini desteklemişlerdir.²⁵¹

4.2. Maden Kullanımının Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları

Mezopotamya'da kentleşmenin tam anlamıyla ortaya çıktığı dönemin Obeyd Dönemi ile başladığını söyleyebiliriz. Güney Mezopotamya'da artık bu dönemde tam anlamıyla bir devlet düzeni kurulmuştur. Kent olarak kurulan ilk yerleşimler ise Geç Uruk olarak sözünü ettiğimiz dönemde kurulmaya başlamıştır.²⁵² Ur ve Eridu kentleri, Mezopotamya'da her dönem en güney bölgede bulunmuşlardır. Ayrıca bu dönemde hurma ağaçlarının önemli bir yeri olduğu bilinir. Özellikle hurma ağaçlarının ipliksi bir yapısının oluşu damlaların örtülmesinde önemli olmuştur. Fakat düşman saldırılarından korunmak için hurma ağaçlarının kesildiği ve düşman ordulara karşı stratejik açıdan bir kalkan görevi olarak kullandıkları anlaşılmıştır. Bu dönemin en önemli konularından biri de Mezopotamya'nın hammadde

²⁴⁸ Tutku Ceren Ruşan Akçam-Nesrin Dinç Önlü, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Babil Modası", TJFMD, Cilt 4, Sayı 1, Yıl 2022, s. 62.

²⁴⁹ Abdulgani Kaçar, "Eski Mezopotamya Mitolojisinde Kamış/Sazlık ve Kamışın Dinsel-Büyüsel Ritüellerde Kullanımı", Oannes- Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Eylül 2022, s. 539-542-551.

²⁵⁰ Özkan Karaca, "Anadolu Evlerinin Mimari Gelişimi", Mecmua- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 5, Sayı 10, Güz 2020, s. 325.

²⁵¹ Çiğdem Tuğaç, "Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Anadolu'daki Yerleşimler ve Konut Tipolojileri Üzerine Bir Değerlendirme", Mimarlık ve Yaşam Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Yıl 2021, s. 226.

²⁵² Nihan Naiboğlu, "Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Yıl 2019, s. 212-213.

açısından yetersiz oluşudur. Kereste, değerli taşlar ya da madenler başka bölgelerden ithal edilmiştir. Mezopotamya genel anlamda maden bakımından yetersiz bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle madenler olarak ithal edilmiştir. Sadece Mezopotamya'nın bir miktar kerestesinin olduğu ve çok az bir miktarda değerli taşlarının olduğu anlaşılmıştır.²⁵³

Mezopotamya bölgesi, madenler bakımından özellikle bakır madeni açısından oldukça sınırlı bir bölge olmuştur. Bu konuda yapılan arkeolojik araştırmalarla söz konusu madenler ile ilgili sınırlı sayıda oldukları anlaşılmıştır.²⁵⁴ Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinden kereste, maden ve taş gibi bölgenin ihtiyaç duyduğu maddeler taşınmıştır. Özellikle mimari yapılarda kullanılan kerpiç ve kerpicingin hammaddesi olan kilin de nehirler üzerinden taşıma yoluyla geldiği anlaşılmıştır. Günlük hayatta kullanılabilecek ürünler arasında yer alan çakmaktaşı, obsidyen ise bölgeye konum olarak çok uzak bir alanda bulunması nedeniyle bu ürünleri elde etmenin en önemli yolu bölgeler arası sağlanan ticari ilişkiler sayesinde olmuştur. Olumlu yönde ilerleyen ticari ilişkiler sayesinde ihtiyaç duyulan madenler nehir yolu ile bölgeye taşınmıştır. Özellikle kendilerini savunmak amacıyla yerleştikleri kentlerde gerek mimari yapılarda kullanmak üzere ihtiyaç duydukları hammaddeler gerekse düşman saldırılarına karşı ihtiyaçları olan madenler de nehir yolu ile sağlanan ticari ilişkilere bağlı olmuştur. Ayrıca kesici alet yapımında kullanmış oldukları obsidyen, bakır, sedir, gümüş gibi madenlerde farklı bölgelerden getirilmiştir.²⁵⁵

Mezopotamya'da ekonominin bel kemiğini tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Diğer yandan ekonomide en önemli hususlardan biri de ticaret olmuştur. Özellikle bölgedeki diğer ülkeler ile çok sıkı bir ticaret içinde olmuşlardır. Maden bakımından yetersiz oluşu Mezopotamya'yı diğer ülkelere bağımlı hale getirmiştir.²⁵⁶ İlk başlarda mağaralarda, kaya oyuklarında ya da kulübe şeklinde yapılan barınaklarda kalan insanlar kent hayatına geçişle birlikte her ne kadar başlarda adaptasyon sorunu yaşamışlarsa da zamanla bu duruma ayak uydurmuşlardır. Ancak kent hayatının getirmiş olduğu bazı sorumluluklar da olmuştur. Örneğin kendilerini korumak amaçlı obsidyenden çeşitli aletler yaptıkları anlaşılmıştır. Çakmaktaşı ya da kesici aletler de bunlardan bazıları olmuştur.²⁵⁷ Ayrıca Mezopotamya'da lapis-lazuli adı verilen bir taşın bulunduğu ve bu taşın çeşitli bileşenlerden oluştuğu bilinmektedir. Lapis-lazuli taşı, Mezopotamya'ya Afganistan'dan getirilmiştir. Bu taş, Mezopotamya'da çok beğenilmiştir. MÖ 3. bin yıldan itibaren Mezopotamya'da bu taşın muadilleri üretilmiştir. Çünkü lapis-lazuli taşı hem çok pahalı hem de temin edilmesi bakımından zor bir taş olmuştur. Taşın, Obeyd Dönemi'nde ticari ilişkiler yoluyla Mezopotamya'ya girişinin başladığı bilinmektedir. Taşın Mezopotamya'ya girdiği dönem ile Mezopotamya'da kentleşmenin başladığı dönem aynı dönemlerdir. Lapis-lazuli taşının pahalı olması ve her dönemin bir elit kesiminin olması bu taşın da bu dönemde elit kesime hitap ettiğinin göstergesidir. Afganistan kökenli olan bu taş, İran üzerinden Mezopotamya'ya gelmiştir. Lapis-lazuli taşı, Mezopotamya'da bir altın, gümüş kadar değerli görülmüştür. Mücevher ve mühürlerin yapım aşamasında önemli bir etkisi olmuştur. Ayrıca boncuk, süs eşyası ve mühürlerde kullanımı oldukça yaygındır. Özellikle bu dönemin elit kesiminin

²⁵³ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), 1. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 24.

²⁵⁴ Erkan Fidan, "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarihöncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", TTK Belleten Dergisi, Cilt LXXXI, Sayı 292, Aralık 2017, s. 667-668.

²⁵⁵ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 17-19-20.

²⁵⁶ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 56-57.

²⁵⁷ Kemalettin Köroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi", İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 37-38.

mezarlarında yapılan araştırmalarda bu taşın boncuk olarak kullanımı da dikkatleri çekmektedir. Saray ve tapınakların dekor edilmesinde de ayrıca kullanılmıştır.²⁵⁸

Paleolitik Çağ'da insanların madenleri keşfetmesiyle birlikte insanların hayatına maden kavramı girmiştir. İlk başlarda madenlerin ısıtma gibi bir durumu olmadığından sadece buldukları madenleri sade haliyle kullanarak ya da sivrilterek kullanmışlardır. Madenin ve madencilik faaliyetlerinin ilk olarak Anadolu'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Zamanla madenlerin ergitilmeye başlanması artık madenlerin ısıtma işlemine başladığının göstergesi olmuştur. Kalay ve bakırın karışımıyla ortaya çıkan tunç ile birlikte metal faaliyetleri hız kazanmaya başlamıştır. İlk başlarda taşlara dövme işlemi uygulanarak balta şekli verilmiştir. Bir süre sonra yine dövme işlemi uygulanan taşlara bu sefer silah şekli verilmiştir. Ve artık madenin insan hayatına girmesiyle birlikte günümüzde bile en yoğun şekilde savaşların yaşandığı ve savaş teknolojisinin her geçen gün geliştiği modern çağdaki silahların bile temelini bu döneme tarihlendirildiği ve silahın insan hayatına girdiği dönem başlamıştır. Eritilen madenlere kısa süre içinde istenilen şekil verilmiştir. Demir ve çeliğin her geçen gün daha çok üretilmesinden sonra Demir Çağı'na girişinde başladığı anlaşılmaktadır. Genel olarak baktığımız zaman maden ve metelürji faaliyetlerinin Anadolu'da ortaya çıktığı ve zamanla Yakındoğu coğrafyasını da içine alarak Mezopotamya'ya girdiği bilinmektedir. Bu dönemde savunma amaçlı silah, balta, ok, mızrak ucu ve hançerin yapıldığı anlaşılmıştır. Bütün bunların yapımı genel olarak insanların kendilerini koruma iç güdüsüyle yaptıkları savunma mekanizmaları olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁹

4.3. Ekonomik Faaliyetlerin Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları

Mezopotamya coğrafyasının ekonomisinin temeli hiç kuşkusuz tarım ve hayvancılığa dayalı olmuştur. Bu dönemde insanların hayatlarını sürdürebilmesi için tarıma ihtiyaç duyulmuştur. Bulunduğu konum itibarı ile Fırat ve Dicle Nehirleri sayesinde son derece verimli topraklara sahip Mezopotamya, nehirler sayesinde de sulama sıkıntısı yaşamamıştır.²⁶⁰ Genel olarak baktığımız zaman insanoğlunun en eski uygarlık ve medeniyetlerine ev sahipliği yaptığı Mezopotamya coğrafyası, Fırat ve Dicle Nehirleri ile bereketleşip birçok medeniyetin de doğmasına vesile olmuştur. Farklı uygarlık ve medeniyetleri barındıran Mezopotamya'nın ekonomisi tarım ile başlamıştır. Ancak sadece tarım ile sınırlı kalmayarak ekonomiye farklı alanlarda da girdiği anlaşılmıştır.²⁶¹

Dicle ve Fırat Nehirleri sayesinde Mezopotamya'da kent hayatının başlaması açısından önemli bir avantaj olmuştur. Mezopotamya'da yaşayan halkın en önemli sorunlarından biri nehir akışının değişkenliğinden dolayı suların ya çok fazla artış göstermesi ya da azalmasıyla yaşanan kuraklık olmuştur. Çünkü tarım ile uğraşarak hayatlarını sürdüren insanların ekonomik açıdan son derece etkilendikleri bir durum olmuştur. Mezopotamya coğrafyasını ayakta tutan söz konusu iki nehir bölgenin su ihtiyacını sağlamanın yanı sıra aynı zamanda kil ihtiyacını da fazlasıyla karşıladığı görülmüştür. Genel olarak bakıldığında

²⁵⁸ Hatice Uyanık-Ayşe Nur Morkoç, "Tunç Çağı'nda Lapis Lazuli'nin Temini, Kullanımı ve Önemi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 45, Yıl 2021, s. 162-164-166-168.

²⁵⁹ Davud Yiğitpaşa-Nagihan Çakır, "Samsun Müzesi'nden Tunç Çağı'na ve Demir Çağı'na Tarihlenen Bir Grup Metal Silah", Asobid- Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 9, Haziran 2021, s. 381-382-383-391-392.

²⁶⁰ Mehmet Kurt-Esra Atıcı, "MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 44, Yıl 2020, s. 44.

²⁶¹ Turgut Yiğit, "Eski Mezopotamya Tarihi", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 11.

insanların hayatlarında geniş çapta bir değişiklik olmuştur. Artık bu dönemde keçi, koyun, köpek gibi hayvanların beslenip evcilleştirildiği görülmüştür. Diğer yandan artık insanların sosyal durumlarında, hal ve hareketlerinde değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Ayrıca ürettikleri ürünlerin ve besledikleri hayvanların yanında bir de bu dönemde ilk tapınaklar oluşturulduktan sonra kendilerini savunma amaçlı surlar ve yüksek kaleler inşa ettikleri anlaşılmıştır.²⁶²

Mezopotamya ekonomisini stratejik olarak etkileyen en önemli faktör ise hurma ağaçları olmuştur. Bunun nedeni ise hurmanın tüketim açısından besin değerinin son derece yüksek olması ve ağacın düşman saldırılarına karşı savunma aracı olarak kullanılmış olmasıdır. Kereste, değerli taşlar ve madenlerin yoksun oluşu bu maddelerin ithal edilmesine neden olmuştur. Diğer yandan ekonomiyi zorlaştıran diğer bir unsur ise toprağın tuzluluğu olmuştur. Çünkü yüzeyde yer alan suların hızlı bir şekilde buharlaşması toprakta çok fazla tuz bırakmış ve buda tarım açısından verimin düşmesine neden olmuştur.²⁶³ Mezopotamya’da ekonomiyi geliştirmek adına toprakları her geçen gün daha çok genişletmek isteği olmuştur. Ayrıca sabanın keşfedilmesiyle birlikte tarımda elde edilen gelirin arttığı gözlenmiştir. Bu durumda ekonomik açıdan son derece olumlu bir gelişme olmuştur.²⁶⁴

İnsanların hayata başladığı ilk günden itibaren sürekli bir yaşam mücadelesi ve daha iyiyi bulma girişimleri olduğu bilinmektedir. Ekonomik koşulları iyiye taşımak ve rahat bir hayat yaşamak için insanların ilk günden bugüne kadar çabaladıkları bir gerçektir. Ancak bu her zaman çok kolay olmamıştır. Örneğin alet yapımında obsidyen kullandıkları öğrenilmiştir. Ama obsidyenin temininin hiç kolay olmadığı ve buna rağmen insanoğlu yapmış olduğu kesici ve delici aletler sayesinde hem hayatı kolaylaştırmak hem de savunma aracı olarak kullanmaya başlamışlardır.²⁶⁵ İnsanların hayat şartlarını iklim şartlarına göre ayarlamasından sonra tarım faaliyetlerinin hız kazanmaya başladığını görülmüştür.²⁶⁶

Güney Mezopotamya bölgesinde Sümerler tarafından yapılan kanallar aracılığıyla sulama konusunda tarımın daha canlı bir boyuta taşındığı anlaşılmıştır. Sümerler’in “emekte ve nimette müştereklik” esasına dayanan bir yönetim şekillerinin olduğu anlaşılmıştır. Toprak mülkiyetine baktığımız zaman kentlerde üçe bölündüğü görülmüştür. İlkinin tapınaklara ait topraklar olduğu, ikincisinin kent beyinin toprağı ve sonuncusu ise ortakçılık usulü ile işletilen köylere ait topraklar olduğu anlaşılmıştır. Mezopotamya’da tarım ve hayvancılığın yanı sıra balıkçılık da yapılmıştır. Aynı zamanda kıyafet ve gıda üretiminin temel yapı taşı da hayvancılık olmuştur. Ekonomide en önemli faktörün ise ticaret olduğu anlaşılmıştır. Taş, maden, kereste gibi ürünlerden Mezopotamya’nın yoksun oluşu ticari açıdan dışa bağımlılığı zorunlu hale getirmiştir. Ticaretin bu dönemde Mezopotamya ekonomisine ağır bir sorumluluk yüklediği anlaşılmaktadır. Çünkü kereste ya da madenlerin çok önemli bir ihtiyaç olması sebebiyle bu ürünlerin Mezopotamya’da bulunmayışı ithali zorunlu hale getirmiştir.

²⁶² Kemalettin Köroğlu, “Eski Mezopotamya Tarihi”, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 16-17-42.

²⁶³ Amelie Kuhrt, “Eskiçağ’da Yakınoğu”, (Çev. Dilek Şendil), 1. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 24-25.

²⁶⁴ Yıldız Tilbe Etgü, “Tarihöncesi Çağlar’dan Demir Çağı’na Eski Mezopotamya’da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi”, Oannes- Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, Mart 2022, s. 23.

²⁶⁵ Sırrı Tiryaki, “Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Bingöl Obsidyen Kaynak Alanlarına Yönelik Yeni Değerlendirmeler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 30, Sayı 2, Temmuz 2020, s. 6.

²⁶⁶ Ahmet Kocaispir-Umut Parlıtı, “Kuzey Mezopotamya’dan Orta Asya’ya Uzanan Çok Bileşenli Kültürün İzleri: Halaf Kültürü”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 69, Eylül 2020, s. 414.

Ancak ekonomik, ticari ve kent savunuculuğu açısından bakıldığında söz konusu ürünler Mezopotamya’da bulunmuş olsaydı durumun daha farklı olacağı anlaşılmaktadır.²⁶⁷

4.4. Ticari Faaliyetlerin Kent Savunmalarına Yansımaları

Eski Çağ’da insanların bir bölgeye yerleşmeden önce ilk olarak dikkat ettikleri husus iklim şartları olmuştur. Mezopotamya coğrafyası, iklim şartları açısından son derece elverişli bir bölge olmasından dolayı insanların burada yaşaması için son derece uygun bir ortam olmuştur. Kuzey Mezopotamya Bölgesi’nin, Güney Mezopotamya’dan daha önce yerleşime açıldığı öğrenilmiştir. Ancak madenlerin keşfiyle birlikte Güney Mezopotamya’da yerleşimin başladığı tahmin edilmiştir.²⁶⁸ İlkçağlarda yaşamlarını genellikle ağaçların kovuklarında, mağaralarda avcılık ve toplayıcılık ile uğraşarak devam ettiren insanlar, kendilerini korumak için de balta, silah gibi çeşitli araç-gereçler üretmişler ve çoğunlukla bu ürünlerin taş veya kemikten yapıldığı öğrenilmiştir.²⁶⁹

Zamanla mağaraların yerini insanların kendi inşa ettiği evler almıştır. Artık yerleşik yaşamın izleri ortaya çıkmıştır. Bütün bu olay ve olguların insanoğlunun hayatında önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Bir süre sonra ise insanların artık tüketimin yanında üretimde başladıkları görülmüştür. Hayatlarını avcılık ve toplayıcılıkla geçiren bu insanların yerleşik yaşamla birlikte yavaş yavaş toprakları ettikleri ve buğday, arpa, yulaf gibi ürünlerin ekimi ilkel bir şekilde yaptıkları anlaşılmıştır. Tarımın yanında hayvancılığın da yapıldığı hatta hayvanların evcilleştirildiği de öğrenilmiştir. Örneğin hayvanların derilerini kıyafet ve örtünme amaçlı kullanırken zamanla koyunların, keçilerin yünlerini alarak kendileri için yünden kıyafet ve kazaklar örmüşlerdir. Aynı zamanda bu dönemde insanların sepet, kap-kacak gibi hayatlarını kolaylaştırmaya yarayan ürünler yaptıkları anlaşılmıştır.²⁷⁰

İnsanların hayatlarını kolaylaştırmak için yaptıkları birçok şeyin zamanla ticareti ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Örneğin kamışlardan yaptıkları sepetlerle topladıkları yabancı birçok ürünü içine doldurup hayvanlara taşıtmaya başlamışlardır. Bununla birlikte artık yavaş yavaş ticari hayatın başladığı anlaşılmıştır. Tarım ve hayvancılığın yanında madenin de insanoğlunun hayatına girmesiyle birlikte bir dönüm noktası yaşanmıştır. Artık madenlerden çeşitli aletler elde etmişlerdir. Böylece insanoğlu hayatının önemli dönüm noktalarından birini yaşamıştır.²⁷¹

Sümer kent devletlerinin, ekonomisinin tapınağın etrafında şekillendiği görülmüştür. Bu şekilde gelişen ekonomik modele, “ Teokratik Devlet Sosyalizmi” adı verildiği gibi işlenen toprakların tanrının malı olarak görüldüğü ve böylece üretimin tanrı adına yapıldığı anlaşılmıştır. Mezopotamya’da olmayan ürünlerin buraya getirilme süreci çok fazla emek isteyen bir durum olmuştur. Ancak bu dönemde henüz kişisel mülkiyetin olmaması insanların gönüllü bir şekilde işleri yürütmesini sağlamıştır. Ancak ilerleyen süreçte kişisel mülkiyetin doğmasıyla birlikte ve aynı zamanda devlet kavramının ortaya çıkışıyla herkesin kendi toprağını işlemeye başladığı görülecektir. Tarım ve hayvancılık sayesinde insanların elde

²⁶⁷ Ekrem Memiş, “Eskiçağ’da Mezopotamya(En Eski Çağlar’dan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar)”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 189-190-191.

²⁶⁸ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 24-28.

²⁶⁹ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Türkiye Tarihi(En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)”, Çizgi Yayınları, s. 9.

²⁷⁰ Server Tanilli, “ Yüzyılların Gerçeği ve Mirası(İnsanlık Tarihine Giriş)”, Cilt 1, Cem Yayınevi, 5. Basım, Aralık 1994, s. 16-22-23.

²⁷¹ Server Tanilli, “ Yüzyılların Gerçeği ve Mirası(İnsanlık Tarihine Giriş)”, Cilt 1, Cem Yayınevi, 5. Basım, Aralık 1994, s. 22-23.

etmiş oldukları ihtiyaç fazlası ürünler pazarlara gönderilerek ticaretinin yapılması sağlanmıştır.²⁷² Ayrıca bu dönemde hayatı kolaylaştırmak için yaptıkları araç-gereçler, kumaşlar, hayvanların yününden yapılan kazaklar gibi pekçok ürün ilerleyen dönemlerde ticarete yönelik pazarlarda satışa sunulmaya başlanmıştır.²⁷³

Mezopotamya’da ticaretin çok erken dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Bu durumun nedenin ise Mezopotamya’nın konum itibarı ile ticarete çok açık bir coğrafya bulunmasından kaynaklanmıştır. Hem iç hem de dış ticaretin yoğun bir şekilde yapılması dikkat çekici olmuştur. Örneğin Bahreyn üzerinden gemiler aracılığıyla Arabistan ve Hindistan’a mal taşımacılığı yapıldığı öğrenilmiştir. Ticareti yapılan ürünlere dikkat edildiğinde ise daha çok yün, değerli taşlar, tahıl ürünleri, kıyafet gibi ürünler yer almıştır. Ticari faaliyetler, Mezopotamya’da takas sistemi şeklinde yürütülmüştür. Ancak bazen belirli ürünler için fiyat sistemi uygulandığı öğrenilmiştir. Ayrıca ticaret kavramını Önyasya uygarlıklarına kazandıran Mezopotamya olmuştur. Kent yerleşimi ardından gelen ekonomik ve ticari faaliyetler ise Mezopotamya açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.²⁷⁴

Mezopotamya’da kentleşmeye dair en önemli yerlere bakıldığında Ur, Kiş, Nippur, Obeyd yerleşimleri karşımıza çıkmaktadır. Güney Mezopotamya’da ise Mari, Ebla gibi kentler yer almıştır. Bu dönemde Mezopotamya coğrafyasının büyük bir nüfusa sahip olduğu görülmüştür. Nüfusun artması beraberinde ticari faaliyetlerinde artışına neden olmuştur. Aynı zamanda insanlar, bu dönemde ticaretle ilgili düzenlemeler yapmışlar ve söz konusu düzenlemeler arasında silindir mühürler, yazının ortaya çıkması da ticari hayatı düzenlemek adına birer adım olmuştur. Aslında yazının ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden birinin de ticari hayatla ilgili olduğu düşünülmüştür. Bu şekilde ekonomik hayatı düzenlemeyi amaçladıkları tahmin edilmektedir.²⁷⁵

Anadolu ve Mezopotamya arasında tüccarlar tarafından yapılan ticaret ise “Asur Ticaret Kolonileri Dönemi” olarak bilinmektedir. Bu dönemde yaşanan ticaretin son derece akıcı bir şekilde ilerlemesi tüccarların bilinçli bir şekilde hareket ettiğinin göstergesi olmuştur. Devletlerin arasında yaşanan ilişkilerde ticaretin payı büyük olmuştur. Bu dönem ise Anadolu ve Mezopotamya ticaret tarihi açısından son derece önemli olmuştur.²⁷⁶

Mezopotamya’da yaşanan yoğun nüfus artışı bazı temel ihtiyaçların karşılanması konusunda düzenli bir üretimi zorunlu kılmıştır. Bu nedenle temel gıda ihtiyaçlarının karşılanması için düzenli üretim ön koşul olmuştur. Üretim ise beraberinde dağıtım ve pazarlamayı getirerek dış ticaret konusunda ehlileşen Asurlu tüccarların, eşek kervanları ile ticaret yapmalarını sağlamıştır. Asur’dan başka diğer ticari kentler; Der Elam bölgesi, Sippar, Suriye ve Levant bölgelerinin de ticari açıdan son derece önemli bölgeler arasında yer aldıkları anlaşılmıştır. Mezopotamya halkının, İran ve Afganistan’dan değerli taşlar satın aldıkları ve bu değerli taşların satışını ise Anadolu’da ticarete çevirdikleri görülmüştür. Bu ticaret ile birlikte aldıkları ürünlerin karşılığında arpa, buğday ve hurmanın takasını yaparak ticareti yürüttükleri anlaşılmıştır. Aynı zamanda arpa, buğday gibi tahıl ürünleri,

²⁷² Recep Yıldırım, “Önyasya Tarih ve Uygarlıkları”, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 44-45.

²⁷³ Arif Gümüş, “Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde (MÖ 1974-1719) Anadolu’da Muhasebe ve Finans Uygulamaları”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Malatya 2019, s. 5.

²⁷⁴ Recep Yıldırım, “Önyasya Tarih ve Uygarlıkları”, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 45.

²⁷⁵ Nihan Naiboğlu, “Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Güz 2019, s. 218-219.

²⁷⁶ Hasan Bahar, “MÖ II. Bin Yıl Başlarında Anadolu-Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı”, s. 310.

Mezopotamya halkının yerleşik hayata geçtiklerinde ekmiş oldukları ürünler arasında olmuştur.²⁷⁷

İnsanoğlu hayatı boyunca birçok icat yapmış ve yaptığı icatlarda hayatlarını kolaylaştırmak adına yapılmış atılımlardır. Ateş, tekerlek, tarım, yazı bunlardan bazılarıdır. Yazı ile birlikte insanoğlu yaptığı herşeyi kayıt altına almaya başlamış ve ilk defa Mezopotamya’da gün yüzüne çıkarılan kil tabletlerde bunun en önemli örneği olmuştur.²⁷⁸ Mezopotamya’da insanların hayatına kent ve kentleşme kavramlarının girmesiyle birlikte tapınakların ekonomik açıdan önemli rol oynadıkları görülmüştür. Bu dönemde tapınakların tarım, hayvancılık, mimari eserler, ticaret gibi birçok konuda denetimi sağlayan ve hammadde imkanını karşılayan bir kurum görevi gördüğü anlaşılmıştır. Aynı zamanda tapınakların bu dönemde büyük topraklara sahip oldukları da kaçınılmaz olmuştur.²⁷⁹ Şarap, bu dönemde ticareti yapılan ürünler arasında yerini almıştır. Elit kesime hitap eden bir içecek olmasının yanı sıra ulaşımının da zor olduğu bilinmektedir. Ticareti yapılan bir ürün olmakla birlikte ekonomik açıdan da önemli bir katkı sunduğu anlaşılmıştır.²⁸⁰

Genel olarak baktığımızda insanoğlunun kent hayatına geçinceye kadar birçok süreç geçirdiği görülmüştür. Daha sonra ise tüketim fazlası ürünler ortaya çıkınca bunların takas yöntemiyle satışı sağlanmıştır. Böylece insanoğlunun ilk ticari girişimlerinin başladığı anlaşılmıştır. Daha sonra ise hayatlarını devam ettirmek için birçok icat ortaya koyarak hayatlarını kolaylaştırmaya çalıştıkları anlaşılmıştır. İlerleyen dönemlerde de dokumacılık, madencilik, tarım gibi alanlarda ticari faaliyetler ortaya koydukları görülmüştür.²⁸¹

4.5. Tarımsal Üretimin Kent Savunmalarına Yansımaları

Dicle ve Fırat Nehirleri’nin hayat verdiği bereketli Mezopotamya toprakları gerek iklim şartları gerekse hayat şartları nedeni ile çevresindeki bölgelerin ilgi odağı olmayı başarmıştır. Bu dönemde ekonominin temeli tarımsal üretime bağlı olmuştur. Tahıl ürünlerinden buğday, arpa gibi ürünlerin ekiminin yapıldığı görülmüştür. Aynı zamanda hurma ağaçlarının hem besin olarak hem de savunma mekanizması olarak kullanıldığı öğrenilmiştir.²⁸² Mezopotamya’da Dicle ve Fırat’dan akan sular tam da bahar aylarında ekinlerin toplanacağı dönemde sel sularına dönüşmektedir. Bundan dolayı sel yaşanmasını önlemek amacıyla kanalların temizliğine özen gösterildiği anlaşılmıştır. Buğday ve arpa ise ekimi yapılan ürünlerin başında yer almıştır. Yonca ise tarım amaçlı at, eşek, öküz gibi hayvanların besin maddesi olarak kullanılmıştır. Ekinlerin tam anlamıyla olgunlaştığı dönem mayıs ve temmuz ayları arasında değişkenlik göstermektedir. Sonbahar dönemine girildiğinde ise hasatların son bulduğu görülmüştür.²⁸³

²⁷⁷ Mehmet Kurt-Esra Bulut, "MÖ II. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 44, Yıl 2020, s. 52-53-54.

²⁷⁸ Oğuz Tunçel, "Kitabın İlk Formu: Eski Mezopotamya'nın Kil Tabletleri", Sanat ve Tarih Dergisi, Haziran 2020, s. 306-307.

²⁷⁹ Erkan Ildız, "Eskiçağ'da Bankacılık ve Bankerlik", Türkiye Bankalar Birliği, Kasım 2013, s. 31.

²⁸⁰ Suzan Akkuş Mutlu, "Eskiçağ'da Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açıdan Değeri", Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 19, Temmuz 2019, s. 131.

²⁸¹ Yüksel Arslantaş, "Paleolitik ve Mezolitik(Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, Sayı 2, Elazığ 2014, s. 319-320.

²⁸² Recep Yıldırım, "Önasya Tarih ve Uygarlıkları", Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 42-44.

²⁸³ Amelie Kuhrt, "Eskiçağ'da Yakındoğu", (Çev. Dilek Şendil), 1. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 8.

Mezopotamya topraklarının verimli ve bereketli oluşu diğer kavimlerin hem bu bölgeyi istila etmesine hem de insanların buraya yerleşmesi hususunda her dönem ilgi odağı olmayı başaran bir bölge olmuştur. Dicle ve Fırat'ın doğa kanunlarına göre zamanla yer değiştirdikleri bilinmektedir. Genel olarak baktığımız zaman genellikle bütün uygarlıkların nehirlerle ya da en genel tabirle suyun olduğu bölgelerin yakınına konumlandırıldıkları görülmüştür.²⁸⁴ Aynı zamanda Mezopotamya'nın Babil ve Basra Körfezi'nin ortasında kalan bölümünün tarım açısından verimli bir bölge olduğu öğrenilmiştir. Fırat ve Dicle Nehirler'i biriktirmiş olduğu alüvyonlar sayesinde oldukça verimli bir arazi haline gelmiş ve yeni tarım arazilerinin oluşmasını sağlamıştır. İhtiyaç olan ürünler, Fırat ve Dicle Nehirler'i üzerinden taşınarak bölgeye ulaştırılmaya çalışılmıştır.²⁸⁵

İlk dönemlerde daha çok tüketim ile ön plana çıkan insanların bir süre sonra üretime geçmeye başlamasıyla tarım, maden, balıkçılık gibi birçok alanda insanların artık giderek profesyonelleşmeye başladıkları görülmüştür.²⁸⁶ Tarımsal üretim genellikle tabiat olaylarına bağlı olarak geliştiği için bu durum da doğrudan ekonomiyi ilgilendiren bir konu olmuştur.²⁸⁷ Zamanla artan nüfusun da üretimi zorunlu kıldığı anlaşılmıştır. İnsanların artık yaşadıkları kentlerde oluşturmuş oldukları güvenli alanlarda üretim faaliyetlerine geçtikleri görülmüştür.²⁸⁸

Genel olarak bakıldığında tarım; insan, hayvan ve bitkilerin gelişimi açısından son derece önemli olan bir faaliyet olmuştur. İnsanların bitki tohumlarını toprağa ektiğini daha sonra da bunlardan bir verim almaya çalıştıkları görülmüştür. Mezopotamya'da tarımın başladığı dönemin “Bereketli Hilal” denilen bölgede başladığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde insanların tahıllarını depolama amaçlı tahıl ambarları yaptıkları ve bu ambarların olası bir böceklenmeye karşı temizliğine dikkat edildiği öğrenilmiştir. Ayrıca nem ve su sızmalarına karşı tedbirler alınmıştır. Söz konusu ambarlarda daha çok arpa ve buğdayın yer aldığı öğrenilmiştir. İnsanların depolamış oldukları ürünlerin son derece sağlam bir şekilde herhangi bir bozulma olmaksızın kaldığı görülmüştür. Göçebe hayata son verip yerleşik hayata başlayan insanların artık daha bilinçli bir üretim yaptıkları anlaşılmış ve böylece yerleşik hayatın insanlara kattığı olumlu etkiler olmuştur. Zamanla insanların tarım yaptıkları ürünlerde de çeşitlilik olduğu görülmüştür.²⁸⁹

Mezopotamya halkının geçim kaynağı genellikle tarım olmuştur. Fırat ve Dicle Nehirler'i sayesinde sulama sıkıntısı çekmedikleri düşünülmüştür. Bu dönemde çiftçilerin en büyük sorunlarından biri mahsullerin böceklenme sorunu olmuştur. Sadece böceklerin değil aynı zamanda farelerin tarlaya girmemesi için farelerin tanrıçası olarak bilinen Ninkilim'e yalvarır bir şekilde farelerin tarlaya girmemesi ve mahsullere zarar vermemesi için dualar etmişlerdir. Aksi takdirde bütün emeklerinin ve geçim kaynaklarının heba olacağını düşünmüşlerdir. Aynı zamanda çiftçilerin bu dönemde uygulamış oldukları tarımsal metodlar

²⁸⁴ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 24-25.

²⁸⁵ Kemalettin Köroğlu, “Eski Mezopotamya Tarihi”, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 16-17.

²⁸⁶ Abdullah Hacı, “İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlek Üretiminde Uzmanlaşma: Güneybatı Kapadokya'nın Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesine İlişkin Yorumlar”, TTK Belleten Dergisi, Cilt 84, Sayı 300, Ağustos 2020, s. 462.

²⁸⁷ Gökhan Günaydın, “Türkiye Tarım Sektörü”, Tarım ve Mühendislik Dergisi, Sayı 76-77, Yıl 2006, s. 12.

²⁸⁸ Mehtap Dinçer, “Paleolitik'den Demir Çağı'na Eskiçağ'da Tüketim”, History Studies International Journal Of History, Cilt 8, Sayı 4, Aralık 2016, s. 71.

²⁸⁹ Mehtap Dinçer, “Paleolitik'den Demir Çağı'na Eskiçağ'da Tüketim”, History Studies International Journal Of History, Cilt 8, Sayı 4, Aralık 2016, s. 72-73.

konusunda tecrübeleri oldukları anlaşılmıştır. Hala günümüzde en yaygın ve etkili tarım metodlarından olan nadasa bırakma usulünün o dönemde de uygulandığı görülmüştür. Mezopotamya coğrafyasının kuzeyi kurak iken güneyi ise ılıman bir iklime sahip olmuştur. Tarım ayları, genellikle nehirin taşkınlarına göre ayarlanmıştır. Tarımsal üretim için kullanılan aletlerin başında ise orak ve üçgen bir şekilde olan çapa yer almıştır.²⁹⁰

Tarımsal üretim açısından gerekli olan tarım aletleri ilk bu dönemde ortaya çıkmıştır. Böylece insanların tarım yaparken bir nebze de olsa işlerin kolaylaşmasını sağlamışlardır. Örneğin sabanın ortaya çıkması, orak ya da öğütme taşlarının bulunması tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi açısından son derece önemli birer adım olmuştur. Bu nedenle insanların keşfetmiş oldukları tarım aletleri sayesinde birçok konuda kolaylık sağlandığı anlaşılmıştır.²⁹¹

Tarih boyunca uygarlık ve medeniyetlerin gelişmesinde etkili olan en faktörlerden biri de iklim şartları olmuştur. Bir uygarlığın gelişimi açısından elverişli iklim şartlarının olması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Fırat ve Dicle'nin Mezopotamya coğrafyasına verilmiş en büyük nimet olduğu düşünülmektedir. Su kaynaklarının bol olduğu bölgelerin ekonomik, siyasi ve kültürel anlamda daha hızlı ilerlediği görülmüştür.²⁹² Eski Çağ'da ekonomik hayatın temelini toprak ve toprağa bağlı ürünler sağlamıştır.²⁹³ Tarım ve tarımsal üretim uzun yıllar boyunca Mezopotamya'da devam etmiştir. Mezopotamya coğrafyası, doğal ısı kaynağı olan Güneş ile Fırat ve Dicle Nehirleri'nin bol miktarda akan suyu sayesinde ilk tarımsal üretimin hayata geçtiği yer olarak bilinmektedir. Bir süre sonra insanların kazmış oldukları kanallar sayesinde tarlalara akıttıkları su ile birçok tarım ürününün yetiştirildiği görülmüştür.²⁹⁴

Genel olarak tahılın insanoğlunun hayatında önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.²⁹⁵ Tarım üretiminin başlamasının en önemli nedenlerinden biri de artan nüfusun ihtiyaçlarına cevap vermek olmuştur.²⁹⁶ Mezopotamya 'da genel anlamda nüfusun belli bölgelerde toplanmasıyla yavaş yavaş kentlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Kentleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte insanların kendilerini güvende hissedebilecekleri evlerin inşa edilmesi sayesinde yavaş yavaş artan nüfus insanları üretim yapmaya mecbur kılmıştır. Yazılı tabletlerden anlaşıldığı üzere bu dönemde ciddi bir nüfus artışı söz konusudur. Aynı zamanda bu dönemde yazının ortaya çıkmasının da ekonomik bir gereksinim olarak çıktığı düşünülmüştür. Çünkü ticari hayatı düzenlemek amacıyla yazıya ihtiyaç duyulduğu ve bu

²⁹⁰ Mehmet Kurt-Esra Atıcı, "MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 44, Yıl 2020, s. 44.

²⁹¹ Enver Akın-Reşat Esgici, "Eskiçağ'da Tarım Aletleri", Tarım Makinaları Bilimi Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, s. 33-34.

²⁹² Oktay Özgül, "Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 31.

²⁹³ Yunus Arifoğlu, "Horasan'da Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. YY)", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt 4, Sayı 3, Aralık 2018, s. 140.

²⁹⁴ Ercüment Yıldırım, "Eski Mısır'da Tarımsal Üretim ve Vergilendirme Sistemi (MÖ 3100-672)", Gaziantep University Journal Of Social Sciences, Cilt 21, Sayı 4, Yıl 2022, s. 2458.

²⁹⁵ Mehmet Kurt- Esra Bulut, " Prehistorik Devirlerden Bizans Dönemine Kadar Kapadokya Bölgesi'nde Tahıl Üretimi ve Depolanması Konusuna Genel Bir Bakış", Archivum Anatolium, Cilt 12, Sayı 2, s. 78-79.

²⁹⁶ Güven Şahin, " Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten", Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Yıl 2020, s. 119.

nedenle de denetimi sağlamak için kullandıkları düşünülmüştür. Bu nedenle kentleşmenin insanların hayatının birçok alanında köklü değişiklikler yaşattığı anlaşılmıştır.²⁹⁷

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA KENTLER VE KENT SAVUNMALARI

²⁹⁷ Nihan Naiboğlu, "Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 20, Yıl 2019, s. 211-218-219-222.

1. ANADOLU'NUN COĞRAFI KONUMU

Anadolu coğrafyası, medeniyet ve uygarlıkların beşiği olarak kabul edilmektedir. Mısır ve Mezopotamya ile birlikte anılan Anadolu coğrafyası, özellikle Mezopotamya coğrafyasına yakın olmasından dolayı bu coğrafyadan çok fazla etkilenmiştir. Anadolu'da yüzyıllar süren bir hayatın ardından bu bölge Batı'nın ilgi odağı haline gelmiştir.²⁹⁸ Verimli bir coğrafyaya sahip olan Anadolu toprakları, Asya ve Avrupa arasında önemli bir bağlantı görevi görmüştür. Anadolu coğrafyası; verimli toprakları, doğal kaynakları gibi birçok doğal zenginliği ile yüzyıllar boyunca tarihi yaşama ev sahipliği yapmıştır.²⁹⁹ Genel anlamda Anadolu coğrafyası, genç bir levha olan Alp-Himalaya Dağları'nın üstünde bulunmaktadır. Kuzey tarafında Kuzey Anadolu Dağları, güney bölgesinde ise Toros Dağları'nın bölgeyi sınırlandırdığı anlaşılmıştır. Doğu bölgesinde iklim şartlarının çok sert bir şekilde olduğu bilinmektedir. Ağrı Dağı, Anadolu'da bölgenin yükseltisinin en yüksek olduğu alandır.³⁰⁰

Anadolu'ya coğrafi açıdan bakıldığında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının etrafını kuşattığını ve aynı zamanda Asya ve Avrupa arasında bir bağlantı oluşturduğu adeta bir köprü görevi gördüğü anlaşılmıştır. Anadolu'nun kuzey ve güney bölgesinin çok yüksek sıradağlardan oluştuğu bilinmektedir. Anadolu verimli toprakları ve uygun iklim şartları nedeniyle birçok kavmin bu bölgeye gelmesine neden olmuştur. Anadolu'nun çoğu kez yağma ve istilalara maruz kaldığı görülmüştür. Aynı zamanda bu bölgede birçok medeniyetin iç içe yaşamış olması da kültürel açıdan son derece önemli bir olgu olmuştur.³⁰¹

Köprü görevi gören Anadolu; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının bir yerden bir yere giderken kullandıkları bir göç yolu olarak kullanılmıştır. Anadolu üzerinden geçen kavimlerin her zaman burayı göç yolu olarak geçmeyip çoğu zaman buraya yerleştikleri de olmuştur. Bu nedenle Anadolu'da melez bir toplumun varlığından söz etmek hiç de yanlış olmayacaktır. Anadolu coğrafyasında yeryüzü şekillerinden dolayı uygarlık ve medeniyetlerin birbirleriyle olan etkileşimleri sınırlı bir şekilde olmuştur. Örneğin çok yüksek dağların olması uygarlıklar arasındaki iletişimi sınırlandırmıştır. Bu nedenle baktığımızda uygarlıkların coğrafi şartlar nedeniyle birbirlerini çok az bir derecede etkilediği anlaşılmıştır.³⁰²

Anadolu coğrafyası, iki deniz tarafından çevrelenmiş olmasına rağmen sınırlarının güneyde Toroslar, kuzeyde ise sıradağlar ile çizildiği ve bu sayede de doğu-batı ulaşımını kolaylaştırdığı anlaşılmıştır. Anadolu'ya ilk çağlardan itibaren insanların gelip yerleştiği ve her kavmin kendine özgü bir kültür ve medeniyetinin olduğu bilinmektedir. Her ne kadar Anadolu'nun birçok kavim ile birlikte yaşadığı söylenmişse de iletişimin coğrafi şartlar nedeniyle sınırlı olmasından dolayı bir etkilenme söz konusu olmamıştır. Anadolu'da kitleler halinde yaşayan insanların zamanla devletler kurmaya başladıkları görülmüştür.³⁰³

Anadolu'nun coğrafi konumu kıtalararası ulaşımından dolayı bu bölgeyi son derece önemli ve özel kılmaktadır. Aynı zamanda Anadolu, İpek Yolu'na kara ve deniz yoluyla

²⁹⁸ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 7.

²⁹⁹ Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Baskı, s. 1.

³⁰⁰ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 9.

³⁰¹ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 102-103.

³⁰² Hacı Çoban, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi", Cappadocia Journal Of History And Social Sciences, Sayı 1, Yıl 2013, s. 28.

³⁰³ Tolga Uslubaş, "Dünya Tarihi", Venedik Yayınları, İstanbul 2016, s. 20-21.

sağlanan ulaşımında son derece etkili bir konumda olmuştur. Bu da ticari açıdan önemli bir durum olmuştur. Örneğin yolların yapılması, köprülerin yapılması hatta zamanla yeni kentlerin ortaya çıkması da bu durumun önemini daha çok ortaya çıkarmıştır.³⁰⁴ Eski Çağ'da daha çok ekonomik nedenlerden dolayı kavimlerin kitleler halinde göç ettikleri görülmüştür. Tarihin birçok döneminde insanların evlerini, köylerini, kasabalarını terk etmek zorunda kaldıkları dönemler olmuştur. Ancak insanların yurtlarını terk etmeleri onları daha rahat yaşayabilecekleri alanlar bulmaya itmiştir. Anadolu coğrafyası da bunlardan biri olmuştur.³⁰⁵

Anadolu coğrafyasında yaşanan en önemli olaylardan biri de uygarlıkların bu bölgede doğup gelişmesi olmuştur. Aynı zamanda bölgedeki başka bir önemli durum ise Asya'nın Avrupa'ya bağlanması durumudur. En eski çağlardan itibaren Anadolu birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Aynı zamanda birçok uygarlığın da uğrak noktası olmuştur. Bunu etkileyen en önemli faktörlerden biri de verimli topraklarının olmasıdır.³⁰⁶ Bu nedenle Anadolu coğrafyasının jeopolitik açıdan son derece önemli bir noktada olduğu anlaşılmıştır. Anadolu bulunduğu konum itibarı ile etrafı denizlerle çevrili olması nedeni ile önemli bir potansiyele sahip olmuştur. Anadolu coğrafyası; doğal kaynakları, maden yatakları gibi önemli zenginlikleri bünyesinde barındırmasından dolayı diğer devletlerin buraya olan ilgisinin daha çok artmasına neden olmuştur.³⁰⁷

Anadolu coğrafyasının bu kadar önemli olmasının en önemli nedeni stratejik açıdan önemli olmasından kaynaklanmıştır.³⁰⁸ Doğal kaynaklar, Anadolu coğrafyasında en önemli ve en değerli hazine olarak görülmüştür.³⁰⁹ Doğanın sağlamış olduğu bütün bu kaynaklar Anadolu'nun diğer ülkelerle olan ilişkilerinde son derece önemli bir paya sahip olmuştur. Aynı zamanda Anadolu coğrafyası bulunduğu konum itibarı ile de diğer ülkelerle sıkı bir ilişki içinde olmuştur.³¹⁰

Anadolu, bulunduğu konum nedeniyle birçok uygarlığın hayat bulduğu bir coğrafya olmuştur. Ayrıca Anadolu, sıradağlar halinde olup iklim ve bitki örtüsü bakımından da son derece verimli topraklara sahip bir bölgedir.³¹¹ Anadolu, konum olarak kavşak bir noktada yer almasından dolayı Asya ve Avrupa arasında bulunan bir yarımadadır. Yüz ölçümünün ise 756.563 kilometre kare olduğu bilinmektedir. İlk zamanlar Anadolu için "Asya" kavramı kullanıldığı da bilinmektedir. Ancak 10. yüzyıldan itibaren "Anatolia" denildiği bilinmektedir. Yakın Doğu ve Avrupa arasında en önemli köprü görevini ise Anadolu'nun üstlendiği bilinir.³¹²

2. ANADOLU'DA KENT OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKMASI VE GELİŞİMİ

³⁰⁴ Muzaffer Bakırcı, "Coğrafi Açıdan Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdları, Cilt 45, Yıl 2014, s. 65-66.

³⁰⁵ Kevser Taşdöner, "Eskiçağ'da Anadolu'nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitleli Göçler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı 13, Yıl 10, Güz 2012, s. 85.

³⁰⁶ Sevcan Yıldız, "Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar", İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 3-4.

³⁰⁷ Ekrem Memiş, "Eskiçağ'da Irak- Anadolu İlişkileri (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri, Elazığ 29-31 Mayıs 2009, s. 98.

³⁰⁸ Sıddık Çalık, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (Anadolu Kelimesinin Türkiye Adımı Alması)", s. 373.

³⁰⁹ Suna Doğaner, "Anadolu'nun Coğrafi Mirası Pamukkale", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 31, İstanbul 1996, s. 8.

³¹⁰ Tahsin Özgüç, "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi", Anadolu, Sayı 07, Yıl 1963, s. 28.

³¹¹ Süleyman Çiğdem, "Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 2-3.

³¹² Sevcan Yıldız, "Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar" İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 5-6-7.

Anadolu coğrafyası, Alp- Himalaya Dağları'nın bir levhasının üstünde bulunmaktadır. Anadolu'da dağların sırt sırta verdiği ve bu dağların ortasında akarsulardan faydalanan birçok vadi ve ovalar yer almaktadır. Anadolu'nun sınırları, kuzey bölgesinin Kuzey Anadolu Dağları ve güney kısmının ise Toros Dağları tarafından çizilmiştir. Yükseltiye bakıldığında ise Ağrı Dağı'nın yükseltinin zirvesi olduğu bilinmektedir. Buda iklimin daha çok sertleştiğini göstermektedir.³¹³ Birçok medeniyet ve uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu, yine birçok medeniyetle de iç içe yaşamıştır. Yüzyıllar boyu birçok kavmin bir arada yaşaması bunun en güzel göstergesidir.³¹⁴

Uygarlık ve medeniyetlerin gün yüzüne çıkmasında ikliminde son derece önemli bir payının olduğu anlaşılmıştır. Örneğin bitki türlerinin sayıca fazla olması, doğal kaynakların olması gibi pekçok neden insanların hayata karşı olan duruşunu ve yaşam şekilleri gibi birçok durumu ortaya koymaktadır. Bütün bu nedenler insanların hayatında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Eski Taş Çağı'nda insanların avcı- toplayıcı bir yaşam sürdürdükleri ve buna bağlı olarak da yaşam alanlarının daha çok mağara ve ağaç kovukları olduğu görülmüştür. Zamanla buzulların da erimeye başlamasıyla birlikte iklimde değişiklikler ortaya çıkmıştır. Artık insanlar ağaç kovuklarından geçici barınaklara yerleşmeye başlamış ve buda insanoğlunun hayatında yaşadığı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Diğer yandan da nüfusta bir artış söz konusu olmuştur. İlk yerleşim alanlarına baktığımız zaman ise daha çok göllerin, nehirlerin etrafına yerleşmeleri dikkatleri çekmektedir. Çatalhöyük, Hacılar, Aşıklıhöyük, Çayönü, Ilıcapanar bu yerleşimlerden bazıları olmuştur. Genellikle suyun yakınlarına yerleşen insanların bir süre sonra üretim faaliyetlerine geçtikleri görülmüştür.³¹⁵

İnsanoğlunun hayatında iklim şartlarının değişmesinin çok büyük bir etki yarattığı anlaşılmıştır.³¹⁶ Çünkü Anadolu'da yaşayan insanların hayatı iklim şartlarına göre şekillenmiştir.³¹⁷ Ayrıca insanların besinlerin bulunduğu alanların etrafına yerleşmeleriyle yeni barınaklar inşa edilmiştir. Yapılan bu barınakların ağaçların yapraklarından, dallardan ya da hayvanların postlarından yaptıkları anlaşılmıştır.³¹⁸ Anadolu coğrafyasında genellikle madenlerin ortaya çıkmasıyla birlikte yaşanan ekonomik olaylar sonucunda büyük kentlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Kaniş, Karahöyük, Hattuşa, Alişar bu kentlerden birkaçıdır.³¹⁹

Anadolu'da ilk uygarlıkların, Paleolitik Çağ ile başladığı düşünülmektedir. İnsanlar, ilk başlarda sadece tabiatla bulduklarıyla hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ancak zamanla ateşin keşfedilmesi insanoğlunun hayatında çok büyük bir ilerlemenin başlayacağını göstergesi olmuştur. Ardından insanoğlunun hayatına bıçak, balta gibi ilkel aletlerin yavaş yavaş girdiği bilinmektedir. Çayönü, Çatalhöyük, Hacılar, Norşuntepe ve Köşk Höyük Anadolu'daki ilk yerleşmelerin arasında yerini almıştır. Diyarbakır Çayönü'nde bulunan insanların Anadolu tarihinin ilk çiftçileri arasında oldukları anlaşılmıştır. Burdur Hacılar yerleşmesine ait yapılan arkeolojik araştırmalarda bu dönemde insanların hayvancılık ve tarımla uğraştıkları

³¹³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 9.

³¹⁴ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 102-103.

³¹⁵ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 10-11.

³¹⁶ Sevcen Yıldız, "Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar", İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 61.

³¹⁷ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 104.

³¹⁸ Sevcen Yıldız, "Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar", İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 61.

³¹⁹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 12-13.

görülmüştür. Diğer bir yerleşme olan Çatalhöyük’de ise duvarlara renkli resimler yapılmıştır. Yaklaşık olarak dört adet evin bulunduğu bu yerleşmelerin ortasında ise bir tapınağın yer aldığı anlaşılmıştır. Ayrıca insanlar düşman saldırılarından korunmak amacıyla duvarlarını kerpiçten yapmışlardır. Ve evlerin kapısının da olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca evlerin iç mekanına giriş ve çıkışlar merdivenle damdan olmuştur.³²⁰

Anadolu, uzun yıllar boyunca bir Taş Devri’ne sahne olmuştur. Taş Devri; Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik olarak üç döneme ayrılmaktadır. Öncelikle Paleolitik ve Mezolitik Çağlar’a bakıldığında bunların henüz avcılık ve toplayıcılık ile hayatlarını devam ettirdikleri bir dönem olduğu anlaşılmıştır. Neolitik Çağ’ı ele aldığımız zaman bu dönemde birçok icadın ortaya çıktığı görülmüştür. Ateş, çanak- çömlek gibi keşifler bu dönemde ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca ilk köy yerleşimleri bu döneme tarihlendirilmiştir. Bu dönemin en önemli yerleşimleri Burdur- Hacılar, Diyarbakır- Çayönü, Mersin- Yumuktepe ve Malatya- Caferhöyük olmuştur.³²¹

Anadolu tarihinin kuşkusuz en önemli faktörü coğrafi şartları olmuştur. Mezolitik ve Neolitik Çağlar’da insanların hayatlarını kolaylaştırmak amacıyla obsidyenden aletler yaptıkları görülmüştür. Bu dönemde insanların en çok dikkat ettikleri alan ise doğal kaynaklara yakın bölgeler olmuştur. Zamanla madenlerin çıkmasıyla birlikte insanların yavaş yavaş kurdukları görülmüştür. Kültepe, Hattuşa, Alişar, Karahöyük bu kentler arasında yerini almıştır. Bahsettiğimiz bu kentler ilk dönemlerde birer krallık olarak başlamış ve daha sonra ise bu krallıkların birbirleriyle mücadeleye girmeleri sonucu asker ve silah ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak insanların kendilerini ve topraklarını korumaya nedeniyle kent devletleri ortaya çıkmıştır. Beylikleri tek çatı altında birleştirerek ve tam olarak bir devlet mekanizması şeklinde karşımıza çıkan ilk siyasi birlik ise Hititler tarafından oluşturulmuştur. Ayrıca kentlerin kurulacağı alanın oluşturulmasında akarsular ya da göllerin önemli bir etkisi olmuştur.³²² Hititler’in Hint- Avrupa kavimlerinden oldukları öğrenilmiştir. Ve Anadolu’da ilk düzenli siyasi oluşumu Hititler tarafından oluşturulmuştur. Aynı zamanda başkentleri Hattuşaş ve ilk krallarının da Hattuşili olduğu anlaşılmıştır.³²³

Anadolu’da kentleşmenin çok üst bir seviyede olduğu bilinmektedir. Ayrıca gelişmiş bir kent olarak karşımıza çıkan ilk yer Çatalhöyük yerleşmesidir. Çatalhöyük mezarlarında heykellerin bulunması sanat anlamında ileri bir seviyede oldukları görülmüştür. Örneğin kilimlerin üstüne yapılan işlemler bunun en güzel örneği olmuştur. Ayrıca Çatalhöyük’ün Mezopotamya kentlerinden bile yaklaşık üç bin yıl ileride olduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda Hacılar yerleşiminde ise tam anlamıyla bir köy kültürünün olduğu görülmüştür. Ayrıca Hacılar ve Çatalhöyük yerleşimleri, insanların kent hayatına başladıkları ilk dönem olmuştur. Kısacası kent kavramı bu dönemde insanların hayatına girmeye başlamıştır.³²⁴ Kentlerin ortaya çıktığı dönemden itibaren birtakım işlevlerinin olduğu düşünülmüştür. Örneğin fiziksel, mekânsal ya da kültürel anlamda birçok amaçlarının olduğu anlaşılmıştır.³²⁵

³²⁰ Ekrem Akurgal, ” *Anadolu Kültür Tarihi*”, Tübitak Yayınları, 17. Basım, Ocak 2005, s. 3-5.

³²¹ Ekrem Memiş, ” *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 105-106.

³²² L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, ” *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 12-13.

³²³ Sevcan Yıldız, ” *Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar*”, İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 20.

³²⁴ Sevcan Yıldız, ” *Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar*”, İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 60-61.

³²⁵ Özge Üstüay, ” *Kentleşme Olgusu*”, s. 4.

Zamanla iklim şartlarının değişmesiyle birlikte insanoğlunun hayatında birçok değişikliğin yaşandığı görülmüştür. Örneğin insanların hayatlarında en önemli olaylardan biri de yiyecek alışkanlıklarının değişmesi durumu olmuştur. Bu alışkanlığın değişmesiyle birlikte insanlar yerleşik hayata geçmişlerdir. Böylece göçebe hayatın ortadan kalktığını ve yerini yerleşik hayata bıraktığı görülmüştür. Yerleşik hayata geçmelerinde etkili olan faktörlerden biri de avlarına yakın bir alanda bulunmak istemeleridir. Bu nedenle birlikte avlarının yakınlarında yeni yerleşim alanı inşa ettikleri ve geçmiş yaşantılarından kalma birçok alışkanlığında hayatlarından çıkardıkları anlaşılmıştır.³²⁶ Toplumsal açıdan bakıldığında kentlerde yaşamaya başlayan insanların birbirleriyle kenetlendiği ve iş bölümü yaparak günlük rutinlerini tamamladıkları görülmüştür. Giderek gelişen dünyaya bakıldığı zaman kent kavramının zamanla önemini yitirdiği ve yerini metropollere bıraktığı görülmektedir. Genel anlamda kentlerin sosyal açıdan heterojen yönleriyle ön plana çıktıkları bilinmektedir.³²⁷

Kent ve kentleşme olgusu insanoğlunun yerleşik hayata geçişiyle birlikte doğmuş ve kültürel hayatın da bu dönemden itibaren daha etkin bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Ekonomik ve kültürel açıdan yapılan her türlü faaliyetin kentlerde yaşanmasıyla birlikte kentin insanoğlunun hayatında önemli bir olgu haline geldiği görülmüştür.³²⁸ Anadolu coğrafyası bir uygarlık merkezi olarak görüldüğünden dolayı Avrupa'nın ilk zamanlardan itibaren ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı sık sık Anadolu'ya seferler ve istilalar düzenledikleri bilinmektedir.³²⁹ Anadolu'nun, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ile birlikte tarihi döneme girdiği görülmüştür. Bir süre sonra Anadolu'da çivi yazısı ortaya çıkışı ve kent yaşamının oluşması gibi birçok olgu Anadolu'da önemli izler bırakmıştır.³³⁰ Genel olarak Eski Çağ Tarihi'nde farklı iklim özelliklerinden dolayı her dönem ya da her olayın farklı zamanlarda ortaya çıktığı görülmüştür. Örneğin MÖ 8000'li yıllarda Anadolu'da yerleşik hayatın başladığı bilinmektedir. Ancak Avrupa ya da Ortadoğu'da bu durum farklılık göstermiştir. Ayrıca bu dönemin en gelişmiş ve ileri bir seviyede olan yerleşim alanları ise Anadolu'da yer alan Çayönü, Çatalhöyük, Hacılar kentleri olmuştur. Daha öncede sözünü ettiğimiz gibi zamanla iklim şartlarında görülen değişiklikler nedeniyle insanların farklı alanlarda farklı avlar aradığı anlaşılmıştır. Ayrıca avlarına yakın olmaları gerektiğini düşünerek beslenme ve barınma ihtiyaçlarını da bu şekilde karşılamayı düşünmüşlerdir. Zamanla gittikleri yerlerde kendilerine ait yaşam alanları oluşturarak yerleşik hayatın temellerini atmışlardır. Önce iklim şartları ardından beslenme ihtiyacıyla birlikte ortaya çıkan barınma gereksinimi ve yerleşik hayat zamanla kent yaşamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle Anadolu'da kısa bir süre sonra kent ve kentleşmenin insanoğlunun hayatında önemli bir yer edindiği anlaşılmıştır.³³¹

3. ANADOLU KENTLERİ

Kent, tarih boyunca birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmış, farklı sosyal sınıflardan oluşmuş toplumun kentsel hayatın kuralları içinde yaşamlarını sürdürdükleri bir

³²⁶ Sevcan Yıldız, "Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar", İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 61-62.

³²⁷ Mehmet Y. Yahyagil, "Kentlerin Kültürün Gelişmesindeki Etkileri", Sosyoloji Konferansları, Sayı 25, Yıl 1998, s. 105-106.

³²⁸ Yasemin Hayta, "Kent Kültürü ve Değişen Kent Kavramı", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 2, Aralık 2016, s. 177.

³²⁹ Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Baskı, s. 3.

³³⁰ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 16-17.

³³¹ Sevcan Yıldız, "Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar", İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 58-59-61.

yerleşme biçimi olmuştur.³³² Kentler, uygarlıkları doğurmuş ve daha sonraki uygarlıklara da bir yol haritası olmuştur.³³³ Madenlerin ortaya çıkması, coğrafik sebepler, ekonomik ve kültürel şartların uygun olması kentlerin doğuşuna neden olmuştur. Özellikle bu dönemde Anadolu'daki yerleşmelerde yerleşik bir tarım kültürü ve buna bağlı olarak gelişen artı ürününün depolanması amacıyla oluşturulan hücre tipi evler yer almıştır. Bu durumda ilk köy yerleşmelerini ortaya çıkarmıştır. Krallıkların ortaya çıkmasıyla birlikte ilk köy tipi yerleşmelerinden kent modeline doğru bir geçiş yaşanmıştır. Kısacası bu dönemde insanoğlu, kentlerin ortaya çıkması ile birlikte illiklikten uygarlığa, düzensiz bir toplumdaki düzenli bir topluma geçmeye başlamıştır.³³⁴

Anadolu coğrafyası, bulunduğu konumdan dolayı bir köprü görevi görmüş ve birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Yeryüzü şekilleri ve iklim şartları Anadolu'nun önemini daha çok ortaya çıkaran unsurlar olmuştur.³³⁵ İki kıta üzerinde yer alması aynı zamanda doğal kaynaklar bakımından son derece zengin bir coğrafya olması nedeniyle birçok uygarlık ve medeniyeti bünyesinde barındırmıştır. İlk başlarda mağaralarda, ağaç kovuklarında yaşayan insanların zamanla Anadolu'ya gelmeleri ve bir süre sonra ilk köyleri ardından ise kasaba ve kentleri kurmaları uzun bir zaman dilimini oluşturmuştur. Söz konusu oluşumlar farklı zaman dilimlerinde Anadolu'yu etkilemiştir.³³⁶

Belli bir alanda bulunan bitki ve hayvan çeşitliliği, doğal kaynaklar, toprağın yapısı gibi durumlar insanların hayatlarını şekillendirme hususunda son derece önemli olmuştur. Sözü ettiğimiz bütün bu unsurlar insanların yerleşim alanlarını, geçim kaynaklarını ya da ticari hayatlarını doğrudan etkilemiştir. Anadolu coğrafyası; Akdeniz, Karadeniz ve Karasal iklim olmak üzere üç iklim tipinden oluşmaktadır.³³⁷ Anadolu'da yer alan en eski yerleşimler günümüzden on iki bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Ayrıca bu dönem insanların zorlu hayat mücadelesi ve tabiatın şartlarına ayak uydurmak durumunda kaldıkları bir dönem olmuştur. Bu dönem insanına “ mağara adamı” benzetmesi yapılmıştır. Göçebe bir şekilde ve genellikle mağaralarda yaşayan insanlar, avcılık ve toplayıcılık ile geçimlerini sağlamışlardır.³³⁸

Buzulların erimeye başlamasıyla birlikte iklimde değişiklikler ortaya çıkmıştır. İklimin ılımanlaşmasıyla birlikte insanlar artık mağaralardan çıkmış ve geçici barınaklar kurmaya başlamışlardır. Zamanla nüfusun arttığı anlaşılmıştır. Neolitik Çağ ile birlikte sulak alanların etrafında ilk yerleşmelerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Çatalhöyük, Can Hasan III, Süberde, Hacılar Ilıcınar, Aşıklıhöyük, Çayönü, Kaleköy, Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası sözü ettiğimiz ilk yerleşim alanları arasında yerini almıştır. Buzulların erimesiyle birlikte iklimde yaşanan değişiklikler nedeniyle insanlar, artık doğada rahat bir şekilde

³³² Örgen Uğurlu, “ Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları, İstanbul 2010, s. 27.

³³³ Örgen Uğurlu, “ Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları, İstanbul 2010, s. 25.

³³⁴ Örgen Uğurlu, “ Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları, İstanbul 2010, s. 33-35.

³³⁵ Ekrem Memiş, “ Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 102-103.

³³⁶ Celal Tuna, “ Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri”, İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 9.

³³⁷ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, “ Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 10.

³³⁸ Celal Tuna, “ Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri”, İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 15.

erişebilecekleri tüketim ürünlerinin yakınına yerleşmeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde göçebe hayatın çok fazla olmadığı hatta insanların barınabilecekleri küçük, yuvarlak ve ağaç dalları ile örülmüş evler inşa ettikleri anlaşılmıştır. Anadolu’da söz konusu yerleşmeler daha çok Toros Dağları’nın güney bölümü, İç Anadolu, Göller Yöresi ve Marmara Bölgesi olmuştur.³³⁹

Maden çağları ile birlikte Anadolu’da yaşanan ekonomik gelişmeler neticesinde büyük kentler kurulmaya başlanmıştır. MÖ 3. bin yılın sonlarında ortaya çıkan kentlerin sayısında, MÖ 2. bin yıldan itibaren artış yaşanmıştır. Kaniş (Kültepe), Karahöyük, Hattuşa (Boğazköy), Ankuwa (Alişar), Şarişa (Kuşaklı), Tapikka (Maşathöyük) adlı kentler yer almıştır. Başlarda krallık olan bu kentler zamanla kent devletleri halini almışlardır.³⁴⁰ Aynı zamanda krallıkları tek çatı altında toplayarak tam anlamıyla bir devlet olarak ortaya çıkan ilk örgütlenme ise Hititler tarafından oluşturulmuştur. Ardından Urartular, Frigler, Lidyalılar, İyonyalılar gibi uygarlıkların ortaya çıktığı görülmüştür.³⁴¹

İnsanoğlunun ilk kent yerleşimleri Neolitik Çağ ile birlikte tarih sahnesine girmiştir. Bu dönemin en önemli kentleri arasında Hallan Çemi (Batman), Körtik Tepe (Diyarbakır), Çayönü (Diyarbakır), Nevali Çori (Şanlıurfa), Gürcütepe (Şanlıurfa), Aşıklıhöyük (Aksaray), Musular (Aksaray), Caferhöyük (Malatya) yer almıştır. Kökeni Neolitik Çağ’a dayanan Hallan Çemi, Güneydoğu Anadolu’nun en eski köy yerleşimi olmuştur.³⁴²

Körtik Tepe, Diyarbakır’ın Bismil ilçesinde yer almaktadır. Çayönü, Hallan Çemi gibi diğer höyüklere nazaran daha ileri bir seviyede olduğu öğrenilmiştir. Özellikle bu dönemde yuvarlak konutlar göze çarpmıştır. Malatya’da bulunan Cafer Höyük ise on üç tabakadan oluşan höyük mimarisi ve buluntular bakımından da üç döneme ayrılmıştır. Ancak günümüzde bu höyüğün Karakaya Baraj Gölü’nün sularına mahkum olduğu bilinmektedir.³⁴³

Göbeklitepe ise Şanlıurfa’nın Örencik Köyü’nde yer almaktadır. Ve bu bölge arkeolojik çalışmalar bakımından son derece önemli bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Göbeklitepe’nin kutsal olarak inşa edilen ilk tapınak olduğu öğrenilmiştir.³⁴⁴ Neolitik Çağ gelişmeleri farklı iklim özelliklerinden dolayı eski dünyanın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu döneme ait en eski ve en ileri seviyedeki yerleşim alanları Anadolu’da Çayönü, Hacılar ve Çatalhöyük’dür. Arkeolojik veriler ışığında Neolitik Çağ’a dair ilk yaşam belirtileri Filistin Ceriko’da daha sonra ise Anadolu’da Çatalhöyük olmuştur. Bu dönemde genel anlamda köy olarak tanımlayabileceğimiz yerleşimlerin çıktığı anlaşılmıştır. Çatalhöyük yaklaşık yedi bin yıl önce ileri seviyede kentleşme düzeyine ulaşmış bir bölge olarak ortaya çıkmıştır.³⁴⁵ Neolitik Çağ’da ilk köy ve kentler kurulmuş ve

³³⁹ Celal Tuna,” *Mağaradan Kente Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri*”, İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 27-28.

³⁴⁰ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 12-13.

³⁴¹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 13.

³⁴² L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 32-33.

³⁴³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 34-35.

³⁴⁴ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 35-37.

³⁴⁵ Sevcan Yıldız,” *Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar*”, İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 58-59-60.

Anadolu'daki en önemli yerleşim alanları Çayönü, Nevalı Çori ve Aşıklıhöyük'dür. Neolitik Çağ, Erken ve Geç olarak ikiye ayrılmaktadır. Erken Dönem yerleşmeleri arasında Çatalhöyük bulunurken Geç Dönem yerleşmelerinde ise Kuruçay, Hacılar ve Ilıpınar yer almıştır.³⁴⁶

Neolitik Çağ, kentleşme sürecinin ilk basamağı ve insanlık tarihinin ilk yükselişi olarak tanımlanmaktadır. Özellikle bu çağda insanoğlunun kalıcı meskenlerden giderek hayvan evcilleştirmesi, tahıl üretimi ve depolanması gibi son derece önemli adımların atıldığı ve günümüz ekonomisinin de temellerinin atılmaya başlandığı bir dönem olmuştur.³⁴⁷ Tüketim fazlası ürünlerin takas yöntemiyle ihtiyaç olan ürünlerle değiştirilmeye başlandığı görülmüştür. Böylece ticari hayatın takas usulü ile insanların hayatına girdiği anlaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde yapılan en önemli ticaret ise obsidyenden yapılan eşyaların ticareti olmuştur. Özellikle Hallan Çemi'de yaşayan toplumların obsidyenden yaptıkları aletlerin ticaretini gerçekleştirdikleri anlaşılmıştır.³⁴⁸

Neolitik Çağ'ın bir devamı olarak görülen Kalkolitik Çağ'ın Anadolu'da başlamasıyla birlikte madenlerin yaygınlaştığı görülmüştür. Bu dönemde yerleşim merkezlerinin büyüdüğü ve etrafının surlarla çevrildiği önemli bir dönem olmuştur. Örneğin Kalkolitik Çağ'da Hacılar yerleşimine bakıldığında etrafının surlarla çevrildiği öğrenilmiştir. Bu durum Kalkolitik Çağ'da Anadolu insanının kendisini güvende hissetmediğini göstermiştir. Kalkolitik Çağ'da Anadolu'nun en önemli kentleri; Pulur, Can Hasan, Beycesultan, Horoztepe, Yümüktepe, Tilmen Höyük, Kusura, Alacahöyük, Büyükgüllücek, Yazır, Alishar ve Fikirtepe yerleşimleri olmuştur.³⁴⁹

Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru bakır ve kalayın karışımından elde edilen tunç ile birlikte madencilikte yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem Tunç Çağı'nın başlangıcı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde büyük kentlerin olduğu alanlar "iç kale", sıradan insanların yaşadığı alanlar ise "aşağı kentler" şeklinde tanımlanmıştır. Daha sonra ise imparatorluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Alishar, Alacahöyük, İmikuşağı, Kültepe bu dönemin önemli yerleşimleri arasında yerini almıştır.³⁵⁰ Ayrıca Mersin- Yümüktepe, Tarsus- Gözlükule, Semahöyük, Troya II, Beycesultan, Bitik, Pazarlı, Horoztepe, Karahöyük, Boğazköy, Polatlı, Ahlatlıbel, Karaoğlan, Hashöyük, Fıraktın, Maltepe ve Karazhöyük önemli yerleşim merkezleri arasında yer almıştır. İlerleyen konularda Anadolu kentlerini; MÖ III. Bin yıl, MÖ II. Bin yıl ve MÖ I. Bin yıl şeklinde detaylarıyla ele alacağız.³⁵¹

3.1. MÖ III. Bin Yılda Anadolu Kentleri

MÖ III. bin yıl Tunç Çağları'nın başlangıcı olarak sayılmaktadır. Bu dönemde bakır ve kalayın karışımı sonucunda tunç üretilmeye başlanmıştır. Bu gelişme sayesinde yeni bir dönem başlamış ve bu dönem adını da burdan almıştır. Bu dönem ile birlikte yeni kentler kurulmuş ve yeni yönetim sistemleri ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁵² Anadolu, Kalkolitik

³⁴⁶ Celal Tuna, "Mağaradan Kente Anadolu'da Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 29-51.

³⁴⁷ Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Basım, s. 47.

³⁴⁸ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 53.

³⁴⁹ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 107-108.

³⁵⁰ Celal Tuna, "Mağaradan Kente Anadolu'da Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 103-104.

³⁵¹ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 108-109.

Çağ'ın sonundan Tunç Çağı'nın başlarına kadar büyük değişimlerin yaşandığı bir döneme sahne olmuştur. Bu değişimlerin en önemli nedeni maden alanında yaşanan gelişmeler olmuştur.³⁵³ Tunç Çağı; Erken, Orta ve Son Tunç Çağı olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır.³⁵⁴

Anadolu'da MÖ III. bin yıl, toplumsal düzeyde yaşanan ve arkeolojik anlamda da önemli değişim ve gelişimlerin yaşandığı önemli bir çağ olmuştur.³⁵⁵ Yaşanan gelişim ve değişimlerin ardından bir süre sonra Aşağı Mezopotamya, Sümer ve Elam gibi devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Anadolu'da sosyal sınıflar belirginleşmeye başlamış, yöneticiler ise daha şatafatlı bir hayata geçmişlerdir.³⁵⁶ Bu dönemde Anadolu'nun batı tarafında Troya kültürü başlamıştır. Daha sonra güçlü beyliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte devletleşme sürecine doğru gidildiği anlaşılmıştır. Genel olarak baktığımız zaman Erken Tunç Çağı'nda Alishar, Imikuşagi, Kültepe ve Alacahöyük bu dönemin en önemli yerleşimleri arasında yerini almıştır.³⁵⁷

Metal üretiminin başlaması Anadolu'nun kentleşmeye giden sürecini hızlandıran bir durum olmuştur. Anadolu metalürjisinin en önemli dönemi MÖ III. bin yıldır ve bu dönemde Tunç Çağları'na denk gelmiştir. Bu dönemde ortaya çıkarılan eserler tunçtan yapılmıştır. Ayrıca bilinen ilk tunç eserler MÖ III. bin yılda Anadolu'da; Alacahöyük, Troya, Horoztepe, Ahlatlıbel, Kilikya ve Amuk yerleşimleri olmuştur.³⁵⁸

Mezopotamya'da yazının kullanılmaya başlanılmasına rağmen Anadolu, henüz bu seviyeye ulaşamamıştır. Bu dönem yapıları genellikle taş temelli kerpiçten megaron şeklinde inşa edilmiştir. Özellikle yapıların etrafının da surlarla çevrilmiş olması ve ölümlerin eşyalarıyla birlikte yerleşim alanlarının dışına gömülmesi bu dönemde önemli bir gelişimin yaşandığını göstermiştir.³⁵⁹

Erken Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da bazı kültür bölgeleri ortaya çıkmıştır. Özellikle Troya I bu dönemin önde gelen kültür bölgelerinin başında yer almaktadır. Troya'nın etkinlik sahası genellikle Anadolu'nun kuzeybatı bölgesi ve Trakya'nın güneybatısı olmuştur. Bu kültürün en önemli Anadolu'daki yerleşimleri Demircihöyük, Semahöyük, Beycesultan, Tarsus, Alishar, Alacahöyük, Karaoğlan, Aslantepe, İkiztepe, Kültepe, Pulur, Köşkerbaba ve Norşuntepe yer almıştır. Anadolu'da güçlü beylik veya kent-devletlerinin ortaya çıkması Erken Tunç II Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Özellikle bu dönem yerleşimleri arasında Karaoğlan, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Koçumbeli, Karayavşan, Polatlı, Alishar ve Alacahöyük yer almıştır. Alacahöyük'ün bu dönemde önemli bir yeri vardır. Erken Tunç II Dönemi'nde Anadolu kültürünü en iyi şekilde yansıtan bir yerleşme olarak karşımıza

³⁵² Celal Tuna, "Mağaradan Kente Anadolu'da Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 103.

³⁵³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul- Aralık 2019, s. 61.

³⁵⁴ Celal Tuna, "Mağaradan Kente Anadolu'da Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 103.

³⁵⁵ Levent Keskin, "Arkeolojik ve Arkeometrik Veriler Işığında MÖ 3. Bin Yılın Sonuna Kadar Batı Anadolu Madenciliği ve Metal İşçiliği", 2. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı, Trabzon 2018, s. 4.

³⁵⁶ Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Baskı, s. 116-117.

³⁵⁷ Celal Tuna, "Mağaradan Kente Anadolu'da Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1999, s. 103-104.

³⁵⁸ Hadi Özbal, "MÖ 3. Bin Yıl'da Anadolu'da Bronz", Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, s. 10-11.

³⁵⁹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 61.

çıkmiştir. Bu dönemde Anadolu'da etrafı surlarla çevrili olan güçlü beylikler ortaya çıkmıştır. Ayrıca devletleşme giden sürecin ilk adımları da yine bu dönemde atılmaya başlanmıştır. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Erken Tunç Çağı II Dönemi'nin bir yangın sonucu sona erdiği anlaşılmıştır. Troya II, Beycesultan, Ahlatlıbel, Alacahöyük, Polatlı, Gözlükule ve Demircihöyük'ün söz konusu yangına uğramaları sonucu ortak bir felakete uğradıkları anlaşılmıştır.³⁶⁰

Erken Tunç Çağı III Dönemi'nde Elazığ ve Malatya bölgesinde etrafı surlarla çevrili büyük kent merkezleri kurulmaya başlamıştır. Bu kent merkezleri arasında Norşuntepe, Korucutepe, Arslantepe yer almıştır. Özellikle Anadolu'da Norşuntepe Erken Tunç Çağı'nda ortaya çıkan kent öncesi yerleşmelerin en önemli örneği olmuştur. Norşuntepe, etrafı surlarla çevrili ve iki odalı evleri ile ön plana çıkmıştır. Ayrıca Norşuntepe, Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkış sürecinde son aşama olarak kabul edilmiştir. Samsun'da yer alan İkiztepe'de bu dönemin önemli yerleşmeleri arasında yerini almıştır. İkiztepe'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda evlerin taş ve kerpiç temelli oldukları ve ahşaptan yapıldıkları anlaşılmıştır.³⁶¹

Anadolu'da MÖ III. bin yılda bazı muhtelif kavimlerin yaşadıkları anlaşılmıştır. Söz konusu bu muhtelif kavimler arasında Orta Anadolu'da Hattiler, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Hurriler, Batı ve Güney Anadolu'da ise Luwiler yaşamıştır.³⁶² Yazının henüz kullanılmaya başlanmadığı Anadolu ile ilgili bilgiler Mezopotamya kökenli olmuştur. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler Anadolu'nun prohistorik dönemini ele almıştır. Anadolu'nun prohistorik dönemine ait en önemli bilgiler Naramsin'in askeri seferlerinin anlatıldığı "şar tamhari" adlı metinleri olmuştur. Bu belgelerden anlaşıldığı üzere MÖ III. bin yılda Anadolu'nun etrafı surlarla çevrili ve krallıkla yönetimi sağlanan güçlü şehir devletlerinin olduğu anlaşılmıştır. MÖ III. bin yılında Hattiler, Hurriler ve Luwiler'in Anadolu'da yaşayan kavimler oldukları öğrenilmiştir.³⁶³

Genellikle ekonomik sorunlar, iklim şartları, kıtlık gibi sorunlar insanların göç etmesine neden olmuştur. Anadolu'nun Eski Çağ tarihinde yaşanan kavim saldırıları insanların hayatında derin etkiler bırakmıştır. Söz konusu bu kavimler Anadolu'nun siyasi ve demografik yapısında değişimlere neden olmuştur.³⁶⁴ Anadolu'nun MÖ III. bin yıl tarihini oluşturan en eski kavim Hattiler olmuştur. Anadolu'nun bilinen en eski adının Hatti olduğu anlaşılmıştır. MÖ III. bin yılın ortalarına kadar küçük krallık ve beylikler halinde yönetilen bu yerleşimler MÖ 2200'lerden sonra Hititler'in eline geçmiş ve Hititler Dönemi'nde de Anadolu'nun Hatti adıyla anıldığı görülmüştür. Hatti nüfusunun yoğun olduğu bölgeler genellikle Turhumit, Tuphia, Tismurna, Tawinia ve Karahna kentleri olmuştur. Bu kentlerin ekonomisinin ise madencilik ile sağlandığı anlaşılmıştır. Alacahöyük, Horoztepe ve Kültepe,

³⁶⁰ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 62-63-64-65.

³⁶¹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 65-67.

³⁶² Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 110.

³⁶³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 68-69-70-71.

³⁶⁴ Kevser Taşdöner, "Eskiçağ'da Anadolu'nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitleli Göçler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Sayı 13, Yıl 10, Güz 2012, s. 85.

Hattiler ile ilgili bilgi veren yerleşimler arasında olmuştur. Özellikle MÖ III. bin yıl madencilik alanında gelişim gösterdikleri bir dönem olmuştur.³⁶⁵

MÖ III. bin yıl Anadolu'sunda yaşayan Luwiler'in Anadolu'nun güney sahil kesiminde yaşadıkları anlaşılmıştır.³⁶⁶ Mersin- Yumuktepe ve Tarsus- Gözlükule'de görülen Erken Tunç Çağı kültürünün de Luwiler'e ait olduğu anlaşılmıştır. Luwiler, Anadolu'nun güneyinde MS 6. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁶⁷ MÖ III. bin yılda Anadolu'da yaşayan Hurri kavmi ise Mardin merkez olarak Güneydoğu Anadolu, Musul ve Kerkük dolaylarında oturmuşlardır.³⁶⁸ Hurri nüfusunun yoğun olduğu kentler Hahhum, Hurama, Timelka, Luhuzatia, Mama, Zalpa ve Tegeramma kentleri olmuştur.³⁶⁹ MÖ III. bin yılın başlarından itibaren Doğu Anadolu'nun tamamını etkisi altına almış olarak görünen göç hareketlerinden Güneydoğu Anadolu, Toroslar'ın gerisindeki konumu nedeniyle çok fazla etkilenmemiştir. Daha çok Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle ilişkili bu bölgede kendileri için birer kenti merkez edinen çok sayıda prenslik ortaya çıkmıştır. Suriye'de Tell el-Mardikh, Tell Brak ve Tell Leilan, Irak'da Tell Taya bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde madencilik faaliyetlerinin gelişmesi, yeni meslek gruplarının ortaya çıkması kent hayatının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca buna bağlı olarak nüfus artmış ve yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Anadolu, irili ufaklı birçok beylik arasında paylaşılmıştır. Zamanla beyliklerin gelişmesiyle birlikte küçük çaptaki tarımsal yerleşmelerin ekonomilerini kent merkezlerinin aleyhine bıraktıkları anlaşılmıştır.³⁷⁰

3.2. MÖ II. Bin Yılda Anadolu Kentleri

MÖ II. bin yıl Dönemi, Anadolu'da genel anlamda Hitit Dönemi olarak anılmıştır.³⁷¹ MÖ II. bin yılın başları Tunç Çağı'nın orta dönemine denk gelmiş ve bu dönemde Anadolu, birçok irili ufaklı beylik tarafından paylaşılmıştır. Beyler arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle sık sık güç dengelerinin değiştiği görülmüştür. Aynı zamanda merkezi bir otoriteye ulaşılmadığı da anlaşılmıştır. Söz konusu beylikler şunlardır: Neşa (Kaniş), Mama, Kuşşara, Puruşanda, Urşu, Landa, Zalpa, Şalativara ve Hattuş olmuştur.³⁷² Mama'nın Kahramanmaraş'da, Kuşşara'nın Kayseri Karahöyük'de oldukları düşünülmüştür.³⁷³ Ayrıca sözünü ettiğimiz beyliklerin yanında Harsamna, Hurama, Timelkia, Hahhum, Luhuzatia, Tegeramma, Waşhania, Wahşuşana, Puruşhattum, Nenessa, Salatiwar, Ulama, Tawinia, Turhumit, Tuhpia, Ankuwa kent devletleri olarak yer almıştır. Bu kentlerle ilgili en detaylı bilgiler Kültepe Tabeletleri'nden öğrenilmiştir. Hurama'nın Kaniş ve Fırat arasında olduğu, Timeşkia'nın Kaniş'in güneyinde, Hahhum'un Lidarhöyük'de, Ulama'nın Aksaray'da, Puruşhattum'un Acemhöyük'de oldukları anlaşılmıştır.³⁷⁴ Orta Tunç Çağı'nda en önemli

³⁶⁵ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 71-72.

³⁶⁶ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 112.

³⁶⁷ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 73.

³⁶⁸ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 113.

³⁶⁹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 73-74.

³⁷⁰ Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Baskı, s. 148-149-150.

³⁷¹ Ferit Edgü, "Anadolu Medeniyetleri I", TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi, İstanbul 1983, s. 30.

³⁷² Veli Sevin, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, 5. Basım, s. 151.

³⁷³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 88.

gelişmelerden biri çömlekçi çarkının kullanılması olmuştur. Bu dönemde Anadolu'da kent devletleri kurulmuş ve kent devletlerine ilk örnek ise Troya II yerleşmesi olmuştur. Troya II, Alacahöyük, Alishar ve Kaniş(Kültepe) yer almıştır. Bahsettiğimiz bu yerleşmelerin etrafı yüksek surlarla çevrilmiş ve iç kısmında ise birden fazla megaron evlerin olduğu anlaşılmıştır.³⁷⁵

Anadolu'nun bu dönemde yazıyla tanışmadığı ancak Mezopotamya ile başlayan ticari ilişkiler sonucunda yazı ile tanıştıkları anlaşılmıştır. Bu sıkı ticaret dönemine “ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi” ya da “ Koloni Çağı” denilmiştir.³⁷⁶ Zengin maden yataklarına sahip olan Anadolu'da tunç için gerekli olan kalaya gereksinim duyulmuştur. Kalayı temin edebilmek için Asur'un ileri gelen tüccarları tarafından Anadolu'da pazar yerleri kurulmuştur. Karum adı verilen bu pazarlar sayesinde ilk kez uluslararası ticaretin başladığı görülmüştür. Ticari ilişkilerin başlamasıyla birlikte Anadolu, yazıyla tanışmıştır. Böylece Anadolu, tarihi çağlara giriş yapmıştır.³⁷⁷

Orta Tunç Çağı'nda yaşanan Anadolu ve Mezopotamya ticaretinin temel ürünleri başta kalay olmak üzere kumaş, süs eşyaları gibi çeşitli ürünler olmuştur. Ticaretin merkezi kentleri Asur ve Kaniş (Kültepe) arasında yaşanmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Anadolu'da yazılı tarihin başlangıcı sayılmıştır. Ayrıca Anadolu ile ilgili en eski belgeler Kültepe'den çıkarılan tabletler olmuştur.³⁷⁸ Genel olarak “Asur Ticaret Kolonileri Çağı” olarak ifade ettiğimiz bu dönemde Orta Anadolu'nun etrafının surlarla çevrili olduğu ve birçok kent devletinden oluştuğu anlaşılmıştır.³⁷⁹ Koloni Çağı'nın son döneminde yaşanan yangın felaketi sonucunda Orta Anadolu'da yer alan birçok yerleşiminde son bulduğu anlaşılmıştır. Bütün bu olayların ardından Hitit Devleti'nin ortaya çıktığı görülmüştür.³⁸⁰ Hititler'in temellerinin atıldığı bu dönemde Anadolu uygarlığının altın çağı olmuştur.³⁸¹

MÖ II. bin yılda, Anadolu'da ortaya çıkan kavimler arasında Hititler, Gaşkalar, Palalar, Lukkalar, Arzavahılar, Hayaşalılar, Aşşuvalılar ve İşşuvalılar yer almıştır.³⁸² Anadolu'da merkezi bir devlete doğru ilk adımlar, kökeni Orta Anadolu'daki Kuşşara kentine dayanmıştır. Kuşşaralı Kral Labarna'nın Hattuş'u başkent yaptığı ve kente Hattuşa adını verdiği anlaşılmıştır. Ardından ise kralın kendisine de Hattuşili adını vermesiyle Hitit Devleti resmen kurulmuştur.³⁸³ Böylece Anadolu'da ilk siyasi birliğin temelleri atılmıştır. Bu dönemde Hattuşili, Kuzey Suriye bölgesinde bulunan Alalah kentini ele geçirmiştir. Böylece Suriye kapılarının kilidi bu sayede açılmıştır. Ayrıca Hattuşili, Hahhu ve Haşşu kentlerini de ele geçirerek büyük ganimet elde etmiştir. Hattuşili'nin ele geçirdiği kentler arasında

³⁷⁴ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 88.

³⁷⁵ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 77.

³⁷⁶ Veli Sevin,” *Anadolu Arkeolojisi*”, Der Yayınları, 5. Baskı, s. 151.

³⁷⁷ Ferit Edgü,” *Anadolu Medeniyetleri I*”, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi, İstanbul 1983, s. 30.

³⁷⁸ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 80-81.

³⁷⁹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı,” *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 83.

³⁸⁰ Veli Sevin,” *Anadolu Arkeolojisi*”, Der Yayınları, 5. Basım, s. 158.

³⁸¹ Ferit Edgü,” *Anadolu Medeniyetleri I*”, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi, İstanbul 1983, s. 31.

³⁸² Ekrem Memiş,” *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 114.

³⁸³ Veli Sevin,” *Anadolu Arkeolojisi*”, Der Yayınları, 5. Basım, s. 163.

Huşişna- Konya Ereğli’de, Tuvanuva- Kemerhisar’da, Neneşsa- Nevşehir’de, Landa- Larende Karaman’da, Purushattum, Viluşa ve Valva ise Antalya’da bulunan kentler olmuştur.³⁸⁴

I. Şuppiluliuma ise İuşva, Alşe ve Şuta kentlerini egemenliğine almıştır. Daha sonra Suriye seferinin ardından Halpa, Mukiş ve Ugarit kentlerini ele geçirdikten sonra Nuhaşşe kentine girmiştir. Ve Kuzey Suriye’de bulunan Kinza ve Katna kentlerini zaptetmiştir.³⁸⁵ I. Şuppiluliuma’nın ölümünün ardından tahta II. Murşili tahta çıkmıştır. Bu dönemde Batı Anadolu ile yakından ilgilenildiği anlaşılmıştır. Çünkü bu dönemde Batı Anadolu kentlerini isyana teşvik eden ancak konumu tam olarak belirlenemeyen Ahhiyava Krallığı ortaya çıkmıştı ve bu da Hititler için yeni bir tehlike arz etmiştir.³⁸⁶ II. Murşili, Arzava ülkelerine saldırı düzenleyerek Mira, Hapalla ve Şeha kentini yapılan anlaşmalar sonucunda Hitit ülkesine bağladıkları öğrenilmiştir.³⁸⁷

II. Murşili’nin ölümünün ardından tahta Muvattali geçmiştir. Bu dönemde Eski Önasya’nın iki önemli gücü olan Hitit ve Mısır Kuzey Suriye’nin Kadeş bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Yaklaşık olarak on altı yıl süren Kadeş Savaşı’nın III. Hattuşili’nin tahta çıkmasıyla Mısır firavunu II. Ramses ile barış imzaladığı anlaşılmıştır. Böylece Hitit ve Mısır ilişkilerinin barış antlaşması sayesinde düzeldiği anlaşılmıştır. MÖ II. bin yılın başlarında Anadolu’ya ticaret yapmak için gelen Asurlular’ın Anadolu üzerinde siyasi emeller planladıkları anlaşılmıştır. Hitit Devleti’nin bu dönemde kritik bir zamandan geçtiği görülmüştür. Bir taraftan isyanların ortaya çıkması diğer taraftan kavimler göçünün başlaması Önasya’nın önemli krallıkları arasında yer alan Hitit, Mitanni ve III. Babil Devletleri’nin tarih sahnesinden çekilmelerine neden olmuştur.³⁸⁸ Hititler’in çöküşünde birçok iç ve dış etmenin etkili olduğu görülmüştür. Orta Anadolu’da Hitit dili ve kültürünün yok olduğu anlaşılmıştır. Ancak Erken Demir Çağı buluntuları buradaki halkın tam olarak bölgeyi terk etmediğini düşündürmektedir. Sonuç olarak Arami Göçleri ve Ege Göçleri olarak geçen bu büyük göç dalgaları Anadolu’nun siyasi ve sosyal yaşamında köklü değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Ardından başta Güneydoğu Anadolu olmak üzere Geç Hitit Şehir Devletleri ardından Orta Anadolu’da Frig, Lidya, Karya, Likya ve Urartu gibi siyasi güçler ortaya çıkacaktır.³⁸⁹

3.3. MÖ I. Bin Yılda Anadolu Kentleri

Balkanlar ve Ege Adaları’ndan Anadolu’ya ilerleyen göçün önüne geçilememesi ve ardından yaşanan saldırılar Hitit İmparatorluğu’nun aniden çökmesine neden olmuştur. Göçlerin yaratmış olduğu yıkım yaklaşık birkaç yüz yıl sürmüştür ve bu döneme “Karanlık Çağ” denilmiştir.³⁹⁰ Ege Göçleri’nin Önasya’da oluşturduğu otorite boşluğu Asur İmparatorluğu tarafından doldurulmak istenmiştir. Bu dönemde yaşanan kanlı savaşlar en çok Anadolu coğrafyasını etkilemiştir. Çünkü bu dönemde Anadolu, güneyden Asur ve Babil,

³⁸⁴ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, “Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 94.

³⁸⁵ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, “Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 103.

³⁸⁶ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 126.

³⁸⁷ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, “Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 105.

³⁸⁸ Ekrem Memiş, “Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi”, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 126-127-128.

³⁸⁹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, “Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 120-140.

³⁹⁰ Celal Tuna, “Kentten İmparatorluğa Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri”, İletişim Yayınları, Cilt 2, İstanbul 2002, s. 13.

doğudan Pers, kuzeyden Kimmer ve batıdan ise Makedonlar'ın saldırılarına karşı mücadele etmiştir. Bu nedenle bu dönem için Anadolu'nun en uzun bin yılı tabirini kullanmak çok da yanlış olmayacaktır. Yine bu dönemde Anadolu'da birtakım siyasi güçler oluşmaya başlamıştır. Bunlar; Geç Hitit Kent Devletleri ardından Frig, Urartu ve Lidya uygarlıkları olmuştur.³⁹¹ Karanlık Çağ'ın sonunda Orta Anadolu'nun güney bölgesinde kendilerini Hitit İmparatorluğu'nun mirasçıları olarak gören bu kent devletlerine Geç Hititler, Syro- Hitit Devletleri ya da Doğu Luwiler'de denilmiştir.³⁹² Demir madeninin yaygınlık kazanmaya başlamasıyla birlikte Tunç Çağları'nın artık son bulduğu ve Demir Çağı adı verilen yeni bir döneme girilmiştir.³⁹³

Geç Hitit ya da Syro Hitit Devletleri denilen kentler şunlardır: Melid ya da Milida denilen Malatya, başkenti Maraş olan Gurgum, Sam'al (Zincirli), Gaziantep bölgesinde yer alan Kargamış, Çukurova'da Que, Hilakku, Asitavanda, Kummuh, Pattin, Tabal'dan oluşan kent devletleri arasında yerini almıştır.³⁹⁴ Ayrıca Hattena ve Sakçagözü'de Geç Hitit Kent Devletleri arasında yer almıştır. Geç Hitit Kent Devletleri'nden Tabal'ı ele aldığımız zaman Tabal, batıda Tyna'dan (Bor) doğuda Malatya(Melid) bölgesine kadar uzanmıştır. Tabal kent devletinin sınırları içinde Kültepe- Kaniş, Kululu, Kaletpe, Sultanhan Höyük ve Çalapverdi yer almıştır. Tabal'ın merkezi bir kral tarafından yönetimi sağlanmış ve 24 farklı küçük krallık tarafından bir konfederasyon şeklinde yönetilmiştir. Krallığın merkezi Tuvanuva kenti yani bugünkü Bor olduğu tahmin edilmiştir. Tabal'ın Asur İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra ortadan kalktığı anlaşılmıştır.³⁹⁵

Que kent devleti ise Klasik Çağlar'da Kilikya'ya verilen isim olmuştur. Merkezi ise Karatepe olarak geçmiştir. Hilakku ise Que'nin kuzeyindeki dağlık bölgede yer almıştır. Hilakku, stratejik bir konumda bulunduğundan dolayı ekonomik açıdan son derece önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Bulunduğu konumdan dolayı da Asur'un politik sahasına girmiş bir kent devletidir. İlk başlarda vassal bir krallık iken bir süre sonra Asur'un eyaleti olmuştur. Ancak dağlık bir coğrafyada bulunmasından dolayı Asur'a karşı çıkmış ve çıkarlarını Urartu üzerine kurmuştur. II. Sargon Dönemi'nde Asur'un egemenliğinde olan Hilakku, Tabal'a hediye olarak verilmiştir. Fakat bir süre sonra Hilakku, diğer kentlerle birleşip Asur' a isyan etmiştir. Asurbanipal Dönemi'nde Hilakku'nun tekrar Asur'un egemenliğine girdiği görülmüştür.³⁹⁶

Geç Hitit Kent Devletleri'nden olan Pattin- Unqi kent devletinin hakimiyet sahası Antakya ve Amik Ovası civarı olmuştur. Yakın bir döneme kadar adının Hattin olarak okunduğu ancak son yapılan araştırmalara göre ise Pattin olduğu anlaşılmıştır. Pattin'in egemenlik sahası olan Amik Ovası'nda yüzlerce höyük bulunmuştur. Bu höyüklerden en önemlileri Tel Açana, Tel Tainat, Tel el Cüdeyde'dir. Pattin'e ait bilgiler sınırlı olmakla birlikte elde edilen bilgiler de çoğunlukla Asur kaynaklarından öğrenilmiştir. Sonuç olarak

³⁹¹ Durali Şen," *MÖ I. Bin Yılda Anadolu- Mezopotamya İlişkileri*", Ankara 2012, s. 1.

³⁹² Celal Tuna," *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*", İletişim Yayınları, Cilt 2, İstanbul 2002, s. 15.

³⁹³ Veli Sevin," *Anadolu Arkeolojisi*", Der Yayınları, s. 195.

³⁹⁴ Veli Sevin," *Anadolu Arkeolojisi*", Der Yayınları, s. 195-196.

³⁹⁵ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı," *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 141-142.

³⁹⁶ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı," *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 142.

Pattin'in Asur'a haraç ödemeyi kabul etmemesi üzerine Asur'un bölgeye saldırı düzenleyerek kendi topraklarına aldığı anlaşılmıştır.³⁹⁷

Kummuh kent devleti ise kuzeyinde Malatya'nın, güneyinde Kargamış'ın ve batısında ise Gurgum'un bulunduğu hakimiyet sahasının bugünkü Adıyaman olan kent devletidir. Asur'a sadık bir krallık olduğu ve Asur'un yıkılmasından sonra Kummuh ile ilgili bilgilerin son bulunduğu anlaşılmıştır. Geç Hitit kent devletinden bir diğeri olan Sakçagözü ise Zincirli'nin kuzey bölgesinde Keferdiz Köyü'nün yanında yer almıştır. Gaziantep'in Nurdağı ilçesinin Sakçagözü beldesindeki bir höyükte yapılan araştırmalarda bu bölgenin Geç Hitit Dönemi'ne ait bir yerleşim yeri olduğu öğrenilmiştir. Ayrıca yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda kenti çeviren surlar, saray kalıntıları ve heykeller ele geçirilmiştir.³⁹⁸

Sam'al kent devletine baktığımız zaman, Gaziantep ve çevresini hakimiyet alanı olarak içine alan bir kent devletidir.³⁹⁹ Aynı zamanda Zincirli olarak da bilinen bir kent devleti olmuştur.⁴⁰⁰ Sam'al'ın Aramice adının Ya'diya ya da Bit- Gabbar olarak geçtiği öğrenilmiştir. Sam'al; Arami ve Geç Hitit kültürleriyle iç içe olan bir yerleşim olmuştur. III. Salmanasar Dönemi'nden sonra kent Bit- Gabbar olarak anılmış ve daha çok Aramiler'in etkisi altında kalmış bir bölgedir.⁴⁰¹ Kentin yüksek bir tepede kurulduğu ve yöneticileri Yukarı Kent denilen bölgede halkın ise Aşağı Kent'de yaşadıkları anlaşılmıştır. Kentin surlarının iki duvardan oluştuğu ve farklı tekniklerle örüldüğü öğrenilmiştir. Dış sur duvarının üzerinde kentin dış mekanla bağlantısını sağlayan üç kapı yer almıştır. Sam'al'ın, Asur'a vergi ödediği ancak bir süre sonra da Asur'un kenti egemenliğine aldığı anlaşılmıştır. Sam'al'ın kasıtlı olarak çıkarılan bir yangın sonucu sona erdiği öğrenilmiştir.⁴⁰²

Kargamış kent devleti, Suriye'nin Cerablus Köyü'nün sınırında yer almıştır. Kargamış kent devleti, bulunduğu konum itibarıyla Anadolu ve Akdeniz kıyıları ile ticaret yapan önemli bir alan olmuştur. Kargamış kenti ile ilgili bilgiler Boğazköy, Ugarit ve Mari arşivlerinden elde edilen bilgiler sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Kentin MÖ 10. yüzyıldan itibaren Asur'un etkisi altında kaldığı öğrenilmiştir. Kentin iç ve dış surlarla çevrelendiği anlaşılmıştır. Kargamış kentinin de bir süre sonra Asur tarafından kendi topraklarına katıldığı anlaşılmıştır. Geç Hitit Kent Devletleri'nden bir diğeri olan Gurgum'un hakimiyet alanı Kahramanmaraş ve çevresi olmuştur. Asur kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Gurgum adının ilk kez II. Asurnasirpal belgelerinde geçtiği öğrenilmiştir. Aynı zamanda Gurgum Kralı Mutallu'nun, III. Salmanasar Dönemi'nde Gurgum'u Asur'a hediye ettiği anlaşılmıştır.⁴⁰³ Diğer bir kent devleti Milid ya da Melid'in hakimiyet alanı Arslantepe Höyüğü olmuştur.

³⁹⁷ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 143-144.

³⁹⁸ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 144.

³⁹⁹ Nurgül Yıldırım, "Demir Çağı Kent Devletleri Döneminde Sam'al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvce ve Sam'alca Kayıtlar Üzerine Bir Değerlendirme" Cappadocia Journal Of History And Social Sciences, Cilt 10, Nisan 2018, s. 164.

⁴⁰⁰ Celal Tuna, "Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 2, İstanbul 2002, s. 16.

⁴⁰¹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 145.

⁴⁰² Celal Tuna, "Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri", İletişim Yayınları, Cilt 2, İstanbul 2002, s. 17-24.

⁴⁰³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 145-146.

Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde Arslantepe önemli bir merkez olmuştur. Melid'in, Asur'a vergi ödediği ve bir süre sonra da II. Sargon'un Melid ve Kummuh'u zapt edip Asur'un egemenliğine aldığı öğrenilmiştir.⁴⁰⁴

Geç Hitit Kent Devletleri'ni ortak bir noktada birleştiren unsur hepsi kendilerini Hitit Devleti'nin varisi saymıştır. Hitit İmparatorluğu ve Geç Hitit Kent Devletleri'nin yönetim şekli birbirinden farklı olmuştur. Örneğin Geç Hitit Kent Devletleri, merkezi bir otoriteye sahip olmamıştır. Bu durum beraberinde Asur ve Urartu'nun sık sık bu kent devletlerine baskı uygulamasına neden olmuştur. Geç Hitit Kent Devletleri, bu nedenle kendi aralarında güçlü bir krallığa bağlı birçok küçük krallıktan oluşan bir konfederasyon şeklinde yönetilmiştir. Ancak bu yönetim şekli dışardan gelebilecek saldırılara karşı çok fazla güçlü olmamıştır. Mimari açıdan ise kentler genellikle Arami, Asur ve Hititler'in etkisinde kalmıştır. Dini ve idari yapıların, kentin tepe noktasında ek bir savunma mekanizması ile korundukları ve yerleşmenin ana bölümünü oluşturdukları anlaşılmıştır. Sarayların, bit- hilani tarzında genellikle bir avlu içinde birbirini tamamlayan yapıdan oluştukları görülmüştür. Bit- hilani, birbirine paralel uzun çizgiler ve birbirine yapışık iki tane dikdörtgen şeklinde odadan oluşmuş bir yapı şeklindedir. Söz konusu bu yapı şeklinin tapınaklarda da uygulandığı öğrenilmiştir.⁴⁰⁵

4. ANADOLU'DA KENT SAVUNMALARI

Anadolu'nun, bulunduğu konumu ve verimli toprakları insanoğlu için yaşanabilir bir alan olmuştur. Göçebe hayat tarzından ilk yerleşik hayata geçiş, hücre tipi evlerden kent kültürüne geçiş süreci de yine bu coğrafyada yaşanmıştır.⁴⁰⁶ Kent kavramı ortaya çıkışından itibaren tarihsel süreç içerisinde fiziksel, toplumsal ve ekonomik etmenlerin bireyin yaşam şeklini ve tüketim çeşitliliğini etkileyen en önemli unsurların başında gelmiştir.⁴⁰⁷ Kentlerin oluşumunun temel nedenleri arasında yerleşimin devamlılığını sağlamak, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve en önemli ise bireylerin güvenliğini sağlayarak hayatta kalmalarını sağlamak olmuştur.⁴⁰⁸ İnsanoğlunun Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçmesi ve bir süre sonra kentleşme olgusunun ortaya çıkması son derece önemli bir gelişme olmuştur.⁴⁰⁹ Anadolu'da kentlerin oluşmaya başlamasıyla birlikte kentleşme sürecinin yaygınlık kazandığı anlaşılmıştır.⁴¹⁰ İnsanoğlu savunma düşüncesi nedeni ile bazı kentleri yüksek tepelerde kurmuştur. Tepe yerleşimleri genellikle yukarıdan başlayıp tepeyi saracak bir şekilde aşağıya doğru inmiştir. İnsanlığın gelişim süreci ele alındığı zaman iki dönemin kırılma noktası olarak kabul edildiği görülmüştür. Bunlardan ilki Neolitik Devrim, ikincisi ise Kentsel Devrim olarak tarihe geçmiştir. Savunma, inanç, üretim gibi nedenlere bağlı olarak toplumsal yapıdaki karmaşıklığın artması ile birlikte kent devletleri ortaya çıkmıştır. Kentlerin daha çok su kenarlarında, nehir ağzlarında ya da önemli ulaşım yollarının kavşak noktalarında

⁴⁰⁴ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 147.

⁴⁰⁵ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 148-149.

⁴⁰⁶ Türkan Kejanlı, "Anadolu'da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 11.

⁴⁰⁷ Semiha Sultan Tekkanat- Seda Nur Türkmen, "Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimleniş Üzerine Bir İnceleme", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 4, Yıl 2018, s. 107.

⁴⁰⁸ Kahraman Eskidemir- Ayşe Sema Kubat, "Kent Morfolojisi ve Kültür: Anadolu ve İtalya Kentleri", Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, s. 276.

⁴⁰⁹ Alev Eraslan, "Anadolu'da İlk Kentler Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma", Tüba-Ar, Yıl 2007, s. 63.

⁴¹⁰ Alev Eraslan, "Anadolu Kent Modelinin: Kökeni ve Gelişimi", Colloquium Anatolicum VII, Yıl 2008, s. 177.

kurulduğu anlaşılmıştır. Ayrıca askeri amaçlı kurulan kentlerde savunma faktörü dikkate alınmıştır. Kentlerin biçimi önceden belirlenerek kentin etrafı hendek ve surlarla çevrilmiştir.⁴¹¹

Anadolu yerleşimleri genellikle bir avlu veya açık alan etrafında bir örüntü şeklinde düzenlenmiş yapılardan oluşmuştur. Yerleşimlerin dairesel bir görünümde ve etrafının surlarla ya da yüksek duvarlarla örüldüğü anlaşılmıştır.⁴¹² Anadolu'nun savunma duvarları teknik ve biçim açısından değerlendirildiği zaman yapılan arkeolojik kazılarda yerleşim yerlerinin etrafında örülen duvarların sadece savunma amaçlı kullanılmadığı da anlaşılmıştır. Bu duvarların vahşi hayvanları yerleşim yerlerinin yakınından uzak tutmak, farklı yaşam alanlarını birbirinden ayırmak ve sosyo- fiziksel sınırlamalar getirmek amacıyla da inşa edildiği anlaşılmıştır. Savunma amaçlı inşa edilen duvarlar taş, ahşap, kerpiç gibi malzemeler kullanılarak inşa edilmiş yapılardır. Savunma amaçlı inşa edilen duvarların, saldırı ve yağmalara karşı bir savunma mekanizması görevi gördükleri anlaşılmıştır. Anadolu'da, savunma duvarlarının büyük bir çoğunluğunda taş temel üzerine kerpiç inşa edilmiştir. Erken Neolitik Çağ'da Hoca Çeşme yerleşmesinde ve Aşağı Pınar Orta Kalkolitik Çağ'da taş temel üzerine ahşabın kullanıldığı savunma yapıları yer almıştır. Aynı zamanda temelden itibaren kerpicing kullanıldığı savunma yapılarının da varlığı söz konusu olmuştur.⁴¹³

Neolitik Çağ'a kadar insanlar yiyeceklerini doğadan avcılık ve toplayıcılık ile temin ederken ilk defa bu dönemde ekip biçerek temel tüketim ürünlerini karşılamışlardır. Ancak ettikleri tarla ve bahçelerin yabani hayvan veya düşman saldırısına uğramaları nedeniyle bu dönemde tarlaların yani kısacası tüketim yapabilecekleri alanların yanına küçük kulübeler inşa etmişler ve böylece ilk yerleşik hayatın ya da başka bir tabirle ilk köy kültürünün başladığı dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli yerleşim yerleri Burdur- Hacılar, Konya- Çatalhöyük, Mersin- Yümüktepe, Tarsus- Gözlükule, Diyarbakır- Çayönü, Malatya- Caferhöyük olmuştur. Neolitik Çağ'da yerleşim alanlarının etrafında surların olmadığı anlaşılmıştır. Ancak evlerin aralıksız bir şekilde yan yana inşa edilerek bir savunma duvarı görevi gördüğü anlaşılmıştır. Bu dönemde evlerin kapılarının olmadığı damdan açılan bir bölme sayesinde giriş- çıkışların sağlandığı öğrenilmiştir. Kalkolitik Çağ'da ise artık yerleşim alanlarının büyüdüğü ve etrafının da surlarla çevrelendiği anlaşılmıştır.⁴¹⁴ Kentin etrafının surlarla örülmesi ilk kez bu dönemde yapılmış ve böylece insanoğlunun bu dönemde savunma açısından kendisini güvende tutmaya çalıştığı anlaşılmıştır.⁴¹⁵ Özellikle bu dönemde Hacılar yerleşiminin etrafının çok yüksek surlarla çevrelendiği ve bu sayede insanların kendilerini savunma amaçlı korumaya çalıştıkları anlaşılmıştır.⁴¹⁶

Savunma duvarlarının 0.9 ile 1.8 metre arasında yer alan yüksekliğin savunma güçlerini gizleme açısından yeterli bir yükseklik olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca gelişmiş birçok savunma sisteminde savunma duvarları boyunca bastion, kule tipi gibi mimari

⁴¹¹ Semiha Sultan Tekkanat- Seda Nur Türkmen, "Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimleniş Üzerine Bir İnceleme", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 4, Yıl 2018, s. 111-112.

⁴¹² Alev Eraslan, "Anadolu Kent Modelinin: Kökeni ve Gelişimi", Colloquium Anatolicum VII, Yıl 2008, s. 177.

⁴¹³ Olcay Zengin Koşan, "Anadolu'da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme", CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 36, Sayı 1, Haziran 2012, s. 252.

⁴¹⁴ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 106-107.

⁴¹⁵ E. Malkoç Yiğit- H. Sönmez Türel, "İlkçağlar'dan Günümüze Anadolu'da Açık Mekanın Evrimi", Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, Yıl 2006, s. 189.

⁴¹⁶ Ekrem Memiş, "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 108.

yapıların eklendiği ve ön kısımlarına da hendekler açıldığı anlaşılmıştır.⁴¹⁷ Genellikle savunma duvarlarının yapımında ahşap, taş, kerpiç ve toprak kullanılmıştır. Taş, uygarlığın ilk zamanlarından itibaren insanoğlunun hayatının her döneminde çeşitli alanlarda kullanılmış bir üründür. Ahşap ise kent savunmalarında genellikle kentlerin etrafını surlarla örmede kullanılmış bir inşa malzemesi olmuştur. Bir diğer malzeme olan toprak ise en eski geçmişe sahip, insanlığın var oluşundan bu yana doğada bulunan bir üründür. Killi toprak ise özellikle Anadolu coğrafyasında bol miktarda yer alan bir ürün olmuştur. Özellikle savunma amaçlı yapılan taş temelli sur ya da savunma duvarlarının sıvanmasında toprak harç malzemesi olarak kullanılmıştır.⁴¹⁸ Hoca Çeşme, Aşağı Pınar, Karataş ve Troya yerleşimlerinde ise palisad adı verilen savunma duvarları inşa edilmiştir.⁴¹⁹

4.1. Kentler ve Savunma Mimarisi

Doğadaki diğer canlılar gibi insanoğlu da dışarıdan gelebilecek herhangi bir tehlike ya da saldırıya karşı önlem alma, savunma ve korunma ihtiyacı duymuştur. İlk olarak mağara ya da ağaç kovuklarında bu ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçen insanlar, toprağı ekip biçerek hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Yerleşik hayata geçmeleri ve kalıcı konutlar inşa etmeye başlamaları beraberinde ilk mimari faaliyetleri getirmiştir.⁴²⁰ Tarih boyunca insanoğlu, farklı savunma yöntemleri ve savunma yapıları geliştirmiştir. İlk zamanlardan itibaren kendilerini dış tehlikelere karşı korumaya çalışan insanların inşa ettikleri savunma yapıları bulundukları bölgenin coğrafi özelliklerine bağlı olarak değişim göstermiştir.⁴²¹

Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçen insanlar güvenliklerini sağlamak adına bir takım önlemler almaya çalışmışlardır. Genellikle bu dönemde insanların kendilerini korumak için evlerini aralıksız olacak bir şekilde yan yana inşa ederek böyle bir savunma mimarisi geliştirdikleri anlaşılmıştır. Yerleşim yerlerinin, yüksek duvarlar ve hendeklerle çevrilmesi ayrıca gözetleme kulelerinin yapılması insanların güvenlik kaygılarından dolayı almış oldukları savunma yöntemlerinden bazılarıdır. Bu bağlamda savunma duvarları uzun yıllar boyunca kullanılmış en etkili savunma mimarisinden biri olmuştur. Örneğin Hitit İmparatorluğu'nun başkenti olan Hattuşaş kentinde savunma duvarlarının alt yapısının taştan olduğu ve üzerine ise kerpiçten duvar inşa edildiği öğrenilmiştir.⁴²²

Anadolu'da ilk yerleşim ve mimari yapının ortaya çıkışını bütün yönleriyle ortaya koyan iki yerleşim yeri vardır. Bunlar: Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde yer alan Çayönü ve Batman ilinin yakınlarında olan Hallan Çemi'dir. Her iki yerleşim alanında ilk köy mimarisinin ortaya çıkışı ve gelişimi açısından son derece önemlidir. Çayönü yerleşimi, yaklaşık 9000 yıl önce kent hayatını yansıtan dikdörtgen ve kare planlı, ızgara temelli evler, sokak ve

⁴¹⁷ Olcay Zengin Koşan, "Anadolu'da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme", CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 36, Sayı 1, Haziran 2012, s. 253.

⁴¹⁸ Olcay Zengin Koşan, "Anadolu'da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme", CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 36, Sayı 1, Haziran 2012, s. 254-255.

⁴¹⁹ Olcay Zengin Koşan, "Anadolu'da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme", CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 36, Sayı 1, Haziran 2012, s. 255.

⁴²⁰ Tuğba Dirican- Ali Akın Akyol, "Anadolu'da Kerpiç Duvar Yapımı Yöntemlerine Ait Bir Derleme Çalışması", Sanat ve Tasarım Dergisi, Haziran 2019, s. 117.

⁴²¹ Melik Efeoğlu- Kemal Kutgün Eyüpgiller, "Çatalca Bölgesi Savunma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", Sanat Tarihi Dergisi, Cilt 30, Sayı 1, Nisan 2021, s. 391.

⁴²² Melik Efeoğlu- Kemal Kutgün Eyüpgiller, "Çatalca Bölgesi Savunma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", Sanat Tarihi Dergisi, Cilt 30, Sayı 1, Nisan 2021, s. 394.

meysanlardan oluşmuştur.⁴²³ Hallan Çemi’de ise evler toprağa açılmış 4-6 metre çapındaki yuvarlak ya da oval bir çukurun içine inşa edilmiştir. Duvarların alt bölümü ahşap dikmelerle desteklenip taştan yapılmış, üst bölümünün ise kamış ve ince dallarla örölüp alt ve üst kısımlarının çamurla sıvıldığı anlaşılmıştır.⁴²⁴ Her iki yerleşim alanının da özelliklerinden anlaşıldığı üzere henüz bir savunmaya ihtiyaç duymadıkları ve herhangi bir sur duvarında olmadığı anlaşılmıştır.⁴²⁵

Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçen insanların savunma amaçlı evlerinin dışa gelen duvarları kalın tutulmuş ve bu şekilde kendilerini korumaya altına almışlardır. Bu dönemin yerleşimleri arasında Caferhöyük, Aşıklıhöyük, Çatalhöyük, Hacılar, Can Hasan, Nevali Çori, Köşkhöyük, Höyücek, Süberde, Ilıpınar yer almıştır. Çatalhöyük yerleşimi bu dönemin en önemli yerleşim yerinden biri olmuştur. Konya ovasında yer alan Çatalhöyük yerleşimde ilk başta birbirinden uzak planlı olan evler ilerleyen dönemlerde ise birbirine bitişik bir şekilde inşa edilmiştir. Anlaşıldığı üzere ilk dönemlerde korumaya ihtiyaç duymayan insanların daha sonraki dönemlerde savunma amaçlı ve kendilerini güvende tutmak için evleri bitişik bir şekilde yaptıkları görülmüştür.⁴²⁶ Hacılar ise kent özelliğine sahip, taş temel üzerine yükseltilmiş kerpiç evlerden oluşan bir yerleşim olmuştur. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan kale kapıları, Hacılar’ın kent savunması açısından önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermiştir. Hacılar’da yaşayan toplumun yerleşim alanlarını bir sur ile çevreledikleri ve zamanla evlerin duvarlarının daha kalın ve yüksek bir şekilde inşa edildiği anlaşılmıştır. Bu dönemde kısıtlı bir savunma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Evlerin bitişik bir şekilde ve duvarlarının yüksek ve kalın tutulmasıyla bu savunma ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.⁴²⁷ Mersin Yumuktepe’de ise yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Erken Neolitik Çağ’a ait taşlar ve duvar sıvasına ait parçalar ele geçirilmiştir. Yumuktepe’de basit kulübelerin olduğu ve bu kulübelerin ikametgah amaçlı kullanıldığı düşünülmüştür.⁴²⁸ Körtik Tepe, Hallan Çemi’den sonra Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin en erken yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Bu dönemde taş baltalara ve çakmaktaşlarına kolay bir şekilde erişim sağlanmıştır.⁴²⁹

Kalkolitik Çağ, Neolitik Çağ’a göre yerleşik düzenin tam anlamıyla oturduğu dönem olmuştur. Birbirine yapışık bir şekilde inşa edilmiş evlerin yerini bu dönemde birbirinden sokaklarla ayrılmış evler almıştır. Bu dönemde günlük hayat, düz damlardan genişleyen ortak avlulara kaymış ve evler ihtiyaç fazlası ürünlerin depolanması için iki katlı inşa edilmiştir. Artı ürünün saklanması zamanla yerleşim alanlarının kerpiç surlarla çevrelenmesine öncülük etmiştir. Erken Kalkolitik yerleşmelerinden biri olan Can Hasan’da evlerin birbirine bitişik bir şekilde olduğu ve bu şekilde dış tehlikelere karşı korumak için bal peteği şeklinde tekdüze bir

⁴²³ Törkan Kejanlı, ” Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s.18-19.

⁴²⁴ Veli Sevin, ” Anadolu Arkeolojisi”, Der Yayınları, 5. Baskı, s. 22.

⁴²⁵ Törkan Kejanlı, ” Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 19.

⁴²⁶ Törkan Kejanlı, ” Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 19-20.

⁴²⁷ Törkan Kejanlı, ” Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 20-21.

⁴²⁸ L. Gürkân Gökçek- Oğuzhan Abacı, ” Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 52.

⁴²⁹ L. Gürkân Gökçek- Oğuzhan Abacı, ” Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 34.

doku ortaya çıkmıştır. Mersin Yümüktepe’de ise kenti kuşatan savunma duvarları ve burçlar yer almıştır. Burçların savunma tekniği açısından bu dönemde yeni bir sınıflandırma olduğu anlaşılmıştır. Evler arasında yer alan ortak duvardan kaçınılarak her mülk kendi duvarını oluşturmuştur. İhtiyaç fazlası ürünlerin artması ve bu ürünlerin evlerde depolanması evlerin daha iyi bir şekilde korunulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.⁴³⁰

Erken Tunç Dönemi’ne gelindiğinde ilk kent devletlerinin ortaya çıktığı, siyasi örgütlenmenin ortaya çıktığı, tarımın yanında ticaretinde geliştiği ve bütün bunlara bağlı olarak konutların bağımsız ve ihtişamlı olduğu görülmüştür. Bu dönemde kentlerin ticari faaliyetler nedeniyle zenginleştikleri anlaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde yapılan kaleler kentleri savunma amaçlı dış kale olarak kullanılmıştır. Bu dönemin en önemli kentleri arasında Gözlükule- Tarsus, Alishar- Yozgat, Alacahöyük- Çorum, Troya- Çanakkale yer almıştır. Gözlükule’de kale sisteminin bağımsız bir şekilde olduğu ve testere biçimli duvar yapısı ile dikkat çekici bir özellik kazanmıştır. Alishar ise kale kent şeklinde kuşatılarak aşağı kent ve kale kent olarak ikiye ayrılmıştır. Troya, kent binaları eğimli taş duvarlar ve kerpiç üst yapıdan oluşurken savunma yapılarının ise sivil mimariden oluşan evler ile taş döşeli yollardan oluştuğu görülmüştür. Ticaretin gelişmesi yerleşme üzerindeki etkisini artırarak kentlerin savunma sisteminin değişimini zorunlu kılmıştır. Kerpiç sur duvarlarından taştan yapılmış kent duvarlarına doğru bir geçiş yaşanmıştır. Ayrıca evler kenti kuşatan duvarlardan da ayrılmıştır. Kent duvarları, burçlar ve burçlarda yer alan mazgal delikleri gelişmiş savunma yapısı haline gelirken yerleşmeler ise kale kent şeklini almıştır.⁴³¹ MÖ 1200’lerde Geç Hitit Kent Devletleri, Anadolu’da yayılım göstermiştir. Tabal, Que ve Hilakku, Hattena, Kummuh, Sakçagözü, Sam’al, Kargamış, Gurgum ve Milid kent devletleri yer almıştır.⁴³² Geç Hitit Kent Devletleri’nin mimari yapısı incelendiğinde Arami, Asur ve Hititler’in etkisinde olan kentler, saray, cadde ve meydanları ile bir bütün halinde planlanmıştır. İdari ve dini yapıların yerleşmenin tepe noktasında ek bir savunma sistemiyle korunan ana bölümü oluşturmaktadır. Ayrıca bit-hilani denilen yapı tarzının bu dönemde saray ve tapınakların yapımında kullanılmıştır.⁴³³

4.2. Maden Kullanımının Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları

Eski Çağlar’dan günümüze kadar geçen süre içinde Anadolu coğrafyası, birçok uygarlık ve medeniyetin ev sahipliğini üstlenmiştir.⁴³⁴ Anadolu’nun, Paleolitik Çağ’dan yakın dönemlere kadar Dünya Tarihi içindeki yeri ve önemi azımsanmayacak derecede önemlidir. Anadolu’yu bu denli önemli kılan özelliklerin başında zengin maden yatakları yer almıştır. Tarih boyunca diğer medeniyetlerin Anadolu’nun maden potansiyelinden faydalanmak istemelerinin bir diğer nedeni de Anadolu’nun, Asya ve Avrupa arasında bir köprü görevi görmesinden kaynaklanmaktadır.⁴³⁵ Anadolu’nun, maden ve madencilik açısından dünya kültür tarihine yön vermesi kaçınılmaz olmuştur. Anadolu, madencilikini hiç kuşkusuz zengin

⁴³⁰ Türkan Kejanlı, ”Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 21.

⁴³¹ Türkan Kejanlı, ”Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 22-23.

⁴³² L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, ”Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 141.

⁴³³ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, ”Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi”, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 149.

⁴³⁴ Veli Sevin, ”Anadolu Arkeolojisi”, Der Yayınları, 5. Basım, s. 1.

⁴³⁵ Nadir Avşaroğlu, ”Anadolu Madencilik Tarihi”, Ankara 2021, s. 9.

maden yataklarına borçlu olmuştur. Aynı zamanda maden yataklarının yüzeye yakın olması bu topraklarda yaşayan insanların rahat bir şekilde madenlere ulaşmalarına imkan sağlamıştır. Tarih boyunca insanoğlu, doğadan elde ettiği taş, boynuz, kemik gibi maddelerden aletler yaparak hem avlanmayı hem de bu aletleri savunma aracı olarak kullanmayı öğrenmiştir.⁴³⁶ Yapılan arkeolojik araştırmalar bakırın insanoğlu tarafından keşfedilen ilk metal olduğunu göstermiştir. Bakırın kullanımıyla birlikte Taş Devri'nden Maden Devri'ne geçiş sağlanmıştır. Doğada saf bir şekilde bulunan bakır madenine, ilk başlarda çekiç yardımıyla şekil verilmeye çalışılmıştır. Ardından ilk kez çömlekçi fırınlarına giren bakır, eritilerek istenilen kalıba koyulmuştur. Anadolu'da bakırın keşfedilmesi, kullanımı ve üretimi önemli tarihi gelişmelere öncülük etmiştir. Bakır madenine ait en eski buluntular Konya Çatalhöyük'de ele geçirilmiştir.⁴³⁷

Anadolu'da metale ait en eski buluntular, Paleolitik ve Neolitik Çağlar'a ait Karain ve Beldibi Mağaraları'nda kısacası Antalya yöresinde rastlanılmıştır. Elde edilen buluntulardan yola çıkarak yapılan araştırmalar neticesinde ilk madencilik faaliyetlerinin bu dönemden itibaren başladığı tahmin edilmiştir. Doğada saf bir şekilde bulunan bakır ve sarı renginden dolayı altın ile beraber dikkatleri üzerine çekmiştir. Saf bakır madeni çok fazla sert olmadığından dolayı silah yapımı için uygun olmamıştır. Bu durumda insanları başka yollar bulmaya sevk etmiştir. Anadolu halkı, bakır madenini çekiç ile döverek soğuk bir işlem uygulamıştır. Yapılan bu işlemle birlikte bakır, her ne kadar kırılkanlaşmış olsa bile demir sertliğine eşitlenmiştir. Ardından uygulanan ısıtma işlemi sayesinde bakırın, sert bir görünüme ulaşması sağlanmıştır. Tarihteki en eski metal buluntular Anadolu'da Çayönü Tepesi'nde ele geçirilen tıg ve bakır kanca olmuştur.⁴³⁸ Bakırı ısıtarak ardından dövüp levha haline getirdikten sonra boncuk, küçük iğnecikler ve olta uçları elde edilmiştir.⁴³⁹

Genel olarak baktığımız zaman ilkel insanın temel ihtiyaçlarını karşılamak, doğadaki tehlikelerden korunmak amacıyla yine doğadan elde ettiği ürünleri kullanmaya çalıştıkları anlaşılmıştır. İlk başlarda avcılık ve toplayıcılıkla başladıkları çabaların yerini zamanla taşları işleme ve şekil verme almıştır. Neolitik Çağ ile birlikte mağara hayatından yerleşik düzene geçen insanların, daha iyiyi arama, metalleri tanıma ve bununla birlikte kendilerini korumaya çalıştıkları görülmüştür. Madenlerin bulunup, işlenmesi ile ilgili alanlarda bilgilerini arttıran insanların hayatlarını kolaylaştırmak adına uygun aletler ortaya koydukları anlaşılmıştır. İlerleyen süreçte silahlar icat ederek kendilerini hem doğadaki canlılara karşı hem de madenleri keşfetmemiş toplumlara karşı daha güçlü bir pozisyona getirmeyi başarmışlardır. Çünkü yerleşik hayatın getirmiş olduğu sorumluluklar nedeniyle insanların kendilerini ve evlerini hatta yaşadıkları kentleri de madenlerden ürettikleri alet ve silahlar sayesinde korumaya çalıştıkları anlaşılmıştır. İnsanlık tarihinde yaşanan değişim ve gelişimlere paralel olarak farklı ihtiyaçlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu ortaya çıkan ihtiyaçlarda madenlerden faydalanmayı zorunlu kılmıştır. Diğer yandan güçlü ve zengin toplumların daha

⁴³⁶ Ünsal Yalçın, "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", Yer Altı Kaynakları Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, Ocak 2016, s. 4.

⁴³⁷ Arman Ehsani- Ersin Yener Yazıcı, "Anadolu'da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihçesi", Yer Altı Kaynakları Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, Ocak 2016, s. 44.

⁴³⁸ Arman Ehsani- Ersin Yener Yazıcı, "Anadolu'da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihçesi", Yer Altı Kaynakları Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, Ocak 2016, s. 44-45-46.

⁴³⁹ Ünsal Yalçın, "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", Yer Altı Kaynakları Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, Ocak 2016, s. 4.

fazla kaynağı isteme arzusu savaşlara neden olmuştur. Genellikle metallerden yapılmış alet ve silahları kullanan uygarlıkların savaşlardan galip bir şekilde ayrıldıkları anlaşılmıştır.⁴⁴⁰

İnsanoğlu, doğadan elde ettiği hammaddelerinin üzerine bilgi ve becerisini ekleyerek hayatını fonksiyonel kılabilecek ürünler üretmiş ve kullanmıştır. Madenler, insanların hayatında ekonomik, kültürel ve sosyolojik açıdan önemli rol oynamıştır. Ortaya çıkarılan her maden, insanın doğa ile olan mücadelesinde yeni bir seviyeye ulaşmasına imkan tanımıştır.⁴⁴¹ Madencilik faaliyetlerinin Anadolu’da giderek büyümesiyle birlikte neredeyse her kentte metal ergiten ve işleyen kişilerin sayısı gün geçtikçe artmıştır. İşlendiği madenin içeriğine bağlı olarak bakır ve alaşımlarının daha çok silah yapımında kullanıldığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda mızrak uçları, ok, kılıç, kama vb. kesici aletler de yapılmıştır. Silah ve aletler özellikle arsenikli bakırdan yapılmıştır. Arslantepe, Başurhöyük, Tülintepe’de birden fazla metalin bir arada kullanıldığı aletler ve buluntuları ortaya çıkarılmıştır. MÖ III. bin yılın başlarından itibaren madencilik konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Artık bu dönemde maden ocakları endüstriyel bir şekilde işletilmiştir. Kükürtlü ve arsenikli element içeren cevherlerin izabesi sırasında ortaya çıkarılan zehirli gazların kent halkını olumsuz etkilemesi nedeniyle izabe kent dışına taşınmıştır. Metalin ticaretinin yapılmasıyla birlikte yeni bir elit sınıf ortaya çıkmıştır. Alacahöyük, Horoztepe ve Troia gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan metal ürünler bu dönemin madenciliğinin zirveye çıktığını göstermiştir. Bir süre sonra madencilige dayalı ilk sanayi toplumları oluşmuş ve bölgesel olarak büyük devletlerin temelini atıldığı bir dönem olmuştur. Tunçtan yapılan silahlar, insanların kendi kentlerinin savunmalarının yanında başka bölgeride kontrolleri altına almalarına neden olmuştur. Sanayileşmenin başladığı MÖ III. bin yılın ilk dönemlerinde Anadolu insanı, demiri elde etmeyi başarmıştır. Böylece insanlığın ilerlemesinde bir adım daha atılmıştır. Zamanla insanlar, kendilerini ve kentlerini korumak amaçlı silah ve çeşitli kesici- delici aletleri demir ve çelikten yapmaya başlamışlardır.⁴⁴² Demirin ilk kez Anadolu’da Eski Hitit Krallığı Dönemi’nde gerçekteştiği ve çeliğin ise Hitit İmparatorluğu Dönemi’nde yapıldığını anlaşılmıştır.⁴⁴³ Anadolu insanının madencilik alanındaki başarıları, hayatlarını korumak ve kolaylaştırmak adına yapmış oldukları faaliyetler söz konusu bu toprakların maden kaynakları bakımından zengin olması ile doğru orantılı olmuştur.⁴⁴⁴ Madenler, insanoğlunun bugünkü teknolojik gelişmeye ulaşmasında önemli rol oynamışlardır. Süs eşyaları, mutfak eşyaları, silahlar, balta, ok ve mızrak ucu gibi madenlerden yapılmış birçok ürün insanların hayatlarını hem korumalarında hem de kolaylaştırmalarında önemli rol oynamıştır.⁴⁴⁵

4.3. Ekonomik Faaliyetlerin Kent Savunma Stratejilerine Yansımaları

Ekonominin birçok tanımı bulunmakla birlikte genel olarak insanlık tarihi ile yaşıt olan insan faaliyetlerinden biridir. İnsanoğlunun üretme içgüdüşü ile birlikte ortaya çıkan her türlü ürünün başka toplumlarla paylaşmak ve satışını yapmak için ortaya koyulan ilişki ağına

⁴⁴⁰ Nadir Avşaroğlu, ” *Anadolu Madencilik Tarihi*”, Ankara 2021, s. 9-10.

⁴⁴¹ Nadir Avşaroğlu, ” *Anadolu Madencilik Tarihi*”, Ankara 2021, s. 10.

⁴⁴² Ünsal Yalçın, ” *Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış*”, Yer Altı Kaynakları Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, Ocak 2016, s. 8-9-10.

⁴⁴³ Oktay Başak, ” *Taş Çağı ’ndan Tunç Çağı ’na Anadolu’da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı*”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Cilt 0, Sayı 21, Yıl 2008, s. 27.

⁴⁴⁴ Erkan Fidan, ” *Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu’da Kullanılmış Olan Maden Yatakları*”, Yer Altı Kaynakları Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, Ocak 2016, s. 56.

⁴⁴⁵ Oktay Başak, ” *Taş Çağı ’ndan Tunç Çağı ’na Anadolu’da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı*”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Cilt 0, Sayı 21, Yıl 2008, s. 27-28.

ekonomi denilmektedir.⁴⁴⁶ Günümüzün sosyo-ekonomik düzeninin temelleri Neolitik Çağ ile başlamıştır. Bu dönemde insanoğlunun hayatında devrim niteliğinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kentleşme, devlet, imparatorluk gibi toplumsal ve ekonomik kurumların temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır. Neolitik Çağ ile birlikte insanlar, geçici doğal barınaklardan yerleşik hayata geçmiş ve avcı-toplayıcı bir ekonomik sistemden tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik düzene daha sonra da üretime geçilmiştir. Neolitik Çağın Erken evresinde büyük ve kalıcı köyler bulunmakla birlikte ekonominin temeli hala avcı-toplayıcılıkken, Geç evresinde ise ekonominin artık tarım ve hayvancılık bununla birlikte besin üretimi ve çiftçiliğe dayalı bir ekonomik modele büründüğü anlaşılmıştır.⁴⁴⁷

Tarım ve hayvancılığa dayalı sürdürülen bir hayatla beraber, taştan yapılmış araç-gereçlerin yanında insanlar besin maddelerini koruma düşüncesiyle topraktan birtakım kap-kacak yapmışlardır. Diğer yandan at, koyun, sığır gibi hayvanları evcilleştirip karma bir ekonomik düzen içinde yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu dönemde insanların yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte bir yandan nüfus artışı yaşanırken diğer yandan ise besin üretiminin artması sonucunda ihtiyaç fazlası elde edilen ürünlerin ihtiyaç olunan herhangi bir ürünle değiştirilmesi yani ekonomide takas sistemi hayata geçirilmiştir. Tarım ve hayvancılığın gelişmesi ile birlikte karma besin üretim ekonomisine başlanmıştır. Bununla birlikte yapı tiplerinde değişiklikler yaşandığı ve aletlerin çeşitlendiği görülmüştür. Ayrıca ok ve mızrak uçlarından yapılmış silahların da bu dönemde savunma amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır. İnsanların ilkel de olsa tekstille ilgili birtakım faaliyetler yürüttükleri görülmüştür. Beslenmek için avladıkları hayvanların postlarını bedenlerine göre birleştirmişlerdir. Ardından birleştirme işleminde ise hayvanların sinirlerini ve sazları kullanmışlardır. Ayrıca postları delmek için sivri uçlu çakmak taşı, kemik, fildişi ve boynuzdan tığ gibi birtakım aletler geliştirmişlerdir. Yapılan bu işlemler insanoğlunun ekonomik olarak hem kendisini geliştirdiğini hem de söz konusu aletlerin ilerleyen dönemde daha çok geliştirilerek insanların hayatında birer savunma mekanizması olarak yer almıştır.⁴⁴⁸

Neolitik Çağ'da Konya Çatalhöyük yerleşmesi, bölgenin hem en büyük yerleşmesi hem de tarım alanında en verimli alan olmuştur. İlk yerleşmede avcılık- toplayıcılık yapılmış, son yerleşmede ise tarım- hayvancılık ve karma ekonomi yapılmıştır. İlk başlarda bağımsız ve birbirinden uzak mesafede yapılmış evler, bir süre sonra bitişik bir şekilde inşa edilmiştir. Ticaretin yoğun olduğu Çatalhöyük'de savunma amaçlı dış duvarların yapıldığı ve giriş-çıkışların damlar üzerinden sağlanması aynı şekilde savunma izlenimi taşımaktadır. Ekonomik yapının çeşitlenmesine rağmen elde edilen ihtiyaç fazlası ürünlerin sınırlı sayıda olması, ana mal birikimi sağlanamaması nedeniyle kale gibi anıtsal öğeler inşa edilememiştir. Bu dönemde savunma ihtiyacı evlerin birbirine bitişik bir şekilde inşa edilmesiyle çözülmeye çalışılmıştır. Kalkolitik Çağ ile birlikte ekonomik düzende çeşitlilik başlamış, hayvancılık gelişmiş, evler gıda depolamak ve hayvan barınakları olarak kullanılan bodrum katla birlikte iki katlı olacak şekilde inşa edilmiştir. Bu durum ihtiyaç fazlası ürünlerin evlerde daha çok depolanmasına imkan tanımıştır. Ayrıca depolanan ürünlerin korunması için evlerin etrafının

⁴⁴⁶ Derya Yılmaz, "Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret/ Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da Ticaret", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 194.

⁴⁴⁷ Alev Erarslan, "Anadolu'da Sosyo-Ekonomik Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı", Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 152, s. 65.

⁴⁴⁸ Esra Demirbaş, "Anadolu'da Tarih Öncesi Dönemdeki Sosyo-Ekonomik Faaliyetlerin Pazarlama Tarihi Açısından Önemi", Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı 4, Yıl 2022, s. 787-788-789.

yüksek duvarlarla çevrenmeye başlanması ekonomik faaliyetlerin kentlerin savunmalarına yönelik yansımalarının göstergesi olmuştur. Artı ürünlerin ortaya çıkması ve bu ürünlerin korunması ihtiyacından dolayı yerleşme alanlarının daha iyi savunulması gerekliliği ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁹

Tunç Çağı'nın başlamasıyla birlikte Anadolu'da, madencilik gelişmeye başlamış ve ticaret yapılmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak da kentleşme hızlanmış ve kent beylikleri kurulmaya başlamıştır. Bu dönemde Anadolu'da kent beylikleri kurulmuş ve yerleşimlerin etrafı surlarla çevrenmiştir. Orta Tunç Çağı'nda ise Asur Ticaret Kolonileri olarak adlandırılan bir ticaret dönemi yaşanmıştır.⁴⁵⁰ Merkezinde Asur ve Kaniş kentlerinin olduğu bu ticaretin ana malzemesini kalay ve tekstil ürünleri oluşturmuştur. Kalay, savunma amaçlı olarak kullanılan silahın hammadde olan tunç yapımı için gerekli bir ürün olmuştur. Ancak Anadolu'da bulunmaması nedeniyle temin edilmesi zor olmuştur. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Anadolu'nun yazılı tarihinin başladığı dönem olmuştur. Kültepe'den çıkarılan tabletler, Anadolu'nun en eski yazılı belgeleridir. Bu dönemde Orta Anadolu'da etrafı surlarla çevrenen irili ufaklı birçok kent devleti yaşamıştır, bu kentler Kuzey Suriye ve Mezopotamya kentleri arasında önemli ticari ilişkiler kurmuştur. Anadolu'nun birçok kentine dağılan Asurlu tüccarlar, etkin bir şekilde faaliyet göstermeye başlamıştır. Ayrıca tüccarların yapılan ticareti tabletler ile belgelemesi Anadolu'nun yazı ile tanışmasına ve tarihi devirlere girmesine neden olmuştur. Bu dönemde Anadolu'da çok yoğun bir ekonomik faaliyetin yaşandığı anlaşılmıştır. Kültepe tabletleri, Anadolu'nun sosyo- ekonomik yapısı, siyasi ve kültürel hayatı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Koloni Çağı'nın nasıl sonlandığı hakkında kesin bilgiler yer almamakla birlikte bu dönemin sonlarına doğru Anadolu'da kent devletleri, Kuşşara Kralı Hitit kökenli Pithana ve oğlu Anitta'nın saldırılarına maruz kalmıştır. Ve Kaniş kenti de Anitta'nın eline geçmiştir. Ardından Hititler, Anadolu'da ilk kez siyasi birliğin kurulması yönünde en büyük adımı atmışlardır.⁴⁵¹

4.4. Ticari Faaliyetlerin Kent Savunmalarına Yansımaları

Bütün ekonomik sistemlerin ortak faktörü olarak değerlendirilen ticaret, ilk dönemlerden itibaren görülmeye başlanmıştır. Ticaretin ortaya çıkmasına neden olan pekçok etken bulunmaktadır. Genel anlamda ticaret, kar amaçlı yürütülen alım- satım faaliyetidir. Ticaret, insanların temel ihtiyaçlarına göre ortaya çıkmış ve ilk çağlarda takas usulü ile yürütülen bir faaliyet olmuştur. Neolitik Çağ'da obsidyenden yapılmış aletlerin başka bölgelere dağıtımının yapılması bilinen ilk ticari faaliyet olarak karşımıza çıkmıştır. Madenlerin insanoğlunun hayatına girmesiyle birlikte önemli bir dönüm noktası yaşanmıştır. İnsanlar, madenlerden çeşitli aletler üretmeye başlamıştır. Üretilen aletler, ilk önce insanların hayatlarını kolaylaştırmak adına yapmış oldukları bir takım araç- gereçlerdir. İlerleyen dönemlerde ise kendilerini ve yerleşim alanlarını korumak için çeşitli aletler geliştirmişlerdir.

⁴⁴⁹ Türkan Kejanlı," *Anadolu'da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti*", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 20-21.

⁴⁵⁰ E. Malkoç Yiğit- H. Sönmez Türel," *İlkçağlar'dan Günümüze Anadolu'da Açık Mekanın Evrimi*", Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, Yıl 2006, s. 189.

⁴⁵¹ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı," *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 80-81-82-83.

Anadolu, maden yataklarının yanı sıra bulunduğu coğrafi konum nedeniyle de ticaretin önemli bir parçası olmayı başarmıştır.⁴⁵²

İnsanoğlu yaşadığı coğrafyanın kaynakları doğrultusunda üretebilir ve ekonomisini geliştirebilir. Örneğin obsidyen kaynağına yakın olan herhangi bir yerleşim alanı bu alanda gelişim göstererek hammadde ürünü ile olan ekonomik ilişkilerini geliştirebilir. Ürünler piyasaya sunulduğunda arz ve talep ilişkilerine göre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde olduğu gibi Eski Çağ'da da artı ürünlerin ticari değeri arz talep ilişkisine, ürünün kalitesine, azlık ve çokluğuna göre gelişmiştir.⁴⁵³ Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da, tüketim fazlası ürünlerin depolanması, yerleşimlerin gelişmesine ekonomik anlamda katkı sağlamış ayrıca dokumacılık, madencilik gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşma ortaya çıkmıştır. Bu durum ilerleyen süreçte yerleşimlerin birbirleriyle bağlantıya geçerek ellerindeki ürünleri başka ürünlerle değiştirmelerine yani ticaret yapmalarını sağlamıştır. Böylece farklı kültür bölgeleri arasında üretilen ürünlerin değiştirilmesi ile bölgeler arası ticaret gelişmeye başlamıştır. Erken Tunç Çağı boyunca Anadolu'da hem kara hem de deniz yolu ile ticaret yapılmıştır. Troya, Limantepe, Tarsus- Gözlükule gibi bazı Anadolu kentlerinin daha çok deniz yolu ile ticari faaliyetleri yürüttüğü görülmüştür.⁴⁵⁴

Anadolu, Asur Ticaret Kolonileri ile birlikte yazılı bir döneme girmiştir. Anadolu, Asurlu tüccarlar tarafından önemli bir pazar yeri olarak görülmüş ve yoğun bir ticaret ağına sahne olmuştur. Ticaretin genelini kıymetli taşlar, madenler, altın, gümüş, bakır, kalay ve kumaş başta olmak üzere çeşitli süs eşyaları ve işlenmiş ticari ürünler oluşturmuştur. Kültepe tabletleri, Anadolu'nun en eski yazılı belgeleridir. Söz konusu tabletlerden Asurlu tüccarların, yerli halktan değerli madenler, taşlar, gıda ürünlerinin yanında saman, yün ve madeni kaplar gibi mamul ürünler aldıkları anlaşılmıştır. Kültepe tabletlerinde ticareti yapılan diğer ürünler arasında koyun, sığır ve eşek gibi hayvan satışlarının olduğu belgeler yer almıştır.⁴⁵⁵ Tabletlerin büyük çoğunluğu ticari içeriklidir.⁴⁵⁶ Asur ve Kaniş kentlerinin olduğu bu ticaretin özünü kalay ve tekstil ürünleri oluşturmuştur. Kalay, silahın hammaddesi olan tunç yapımı için gerekli olmuş ve Anadolu'da bulunmaması nedeniyle başka bölgelerden temin edilmiştir. Anlaşıldığı üzere insanoğlu, geldiği noktada üretmiş olduğu çeşitli aletler ve günümüzün savaş teknolojisinin temellerini oluşturan silah yapımını öğrenmiş ve böylece yaşadıkları kentleri ve kendilerini savunmayı amaçladıkları anlaşılmıştır.⁴⁵⁷ Genel olarak Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak anılan bu dönemde, Orta Anadolu coğrafyasında etrafı güvenlik amaçlı surlarla ve yüksek duvarlarla çevrili krallıkla idare olunan irili ufaklı çok sayıda kent devleti yer almıştır. Bu kentler ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya kentleri arasında önemli ticari ilişkiler kurulmuştur. Aynı zamanda tüccarların, yapılan ticareti tabletler ile belgelemesi

⁴⁵² Şerife Çakar, "Anadolu'da Tunç Çağları Boyunca Taki- Ticaret İlişkisi", V. ODTÜ Arkeometri Çalıştay Bildiriler Kitabı, Ege Yayınları, 14-16 Kasım 2019, s. 95-96.

⁴⁵³ Derya Yılmaz, "Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret/ Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da Ticaret", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 194.

⁴⁵⁴ Derya Yılmaz, "Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret/ Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da Ticaret", Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 198.

⁴⁵⁵ L. Gürkan Gökçek, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti", Archivum Anatolicum, Cilt 7, Sayı 1, Yıl 2004, s.60-61.

⁴⁵⁶ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 81.

⁴⁵⁷ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 80.

durumu, Anadolu'nun yazı ile tanışmasını sağlamıştır. Söz konusu arşivler, başta ekonomik hayat olmak üzere sosyal ve siyasi hayatla ilgili de son derece önemli bilgiler sunmuştur.⁴⁵⁸

4.5. Tarımsal Üretimin Kent Savunmalarına Yansımaları

Tarım, genel olarak bitki ve hayvan sürülerinin yetiştirilmesini ifade etmektedir.⁴⁵⁹ Avcı- toplayıcı bir yaşam şeklinden yerleşik hayata geçilmesi, aynı zamanda bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi pek çok gelişimin temelinde insanoğlunun tüketim ihtiyacını karşılama zorunluluğunun olduğu görülmüştür. Çünkü canlıların, hayatlarının devamlılığı açısından en önemli ihtiyaçlardan biri de tüketim olmuştur. Tarımsal üretime bağlı olarak gelişen tüketim, daha çok insanoğlunun gelişimine ve yaşadığı coğrafyanın iklimine göre değişiklik göstermiştir.⁴⁶⁰ Neolitik Çağ'a kadar tüketim ürünlerini doğadan temin etmek zorunda olan insanoğlu, bu dönemde ekip biçmeye başlamıştır. Bu dönemde, zirai faaliyetler ortaya çıkmış ve yerleşik hayata geçilmiştir. Anadolu'da, Neolitik Çağ'ın en önemli yerleşim alanlarından birisi Diyarbakır- Çayönü yerleşimidir. Çayönü'de yapılan arkeolojik kazılarda, en eski çiftçi- köy topluluğuna dair bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde Çayönü sakinlerinin, tarımı gayet iyi bir şekilde bildikleri ve tarımsal işlemlerde kullanmak üzere kesici birçok aletlerinin de olduğu anlaşılmıştır.⁴⁶¹

Sosyal, kültürel ve ekonomik değişimlerin yaşandığı Neolitik Çağ'da, insanoğlunun göçebe hayatı, avcı- toplayıcı bir yaşam tarzı ve doğadan rastgele ele geçirdiği besinlerin yerini artık düzenli bir şekilde besin maddelerini karşılayabilecek ürünler almıştır. Yerleşik yaşam kültürüyle birlikte insanların, devamlı olarak ürün alabilecekleri alan hiç kuşkusuz tarım olmuştur. Tarımın yapılabilmesi için en önemli koşulların başında coğrafi şartlar yer almıştır. Anadolu coğrafyası, iklim şartları açısından dikkate alındığı zaman neredeyse her türlü bitkinin yetişmesine elverişli bir bölge olmuştur. Anadolu'da Neolitik Çağ'da tahıl tarımının en yoğun olarak yapıldığı alanlar arasında Çatalhöyük, Hacılar, Can Hasan, Çayönü yer almıştır.⁴⁶²

Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen tohum örnekleri ile bu bölgede birden fazla türde tahıl ekiminin olduğu anlaşılmıştır. Çatalhöyük'de tek taneli kıvılcık buğday, Burdur ve Antalya arasında yer alan Höyük'te yapılan araştırmalarda Neolitik Çağ'a ait olduğu anlaşılan durum buğdayı, mercimek, acı bakla, kıvılcık buğday ve nohut gibi tahıl ürünleri bulunmuştur. Söz konusu tahıl ürünlerinin, ilerleyen dönemlerde de Anadolu'da ekiminin yapılmasına devam edildiği görülmüştür.⁴⁶³ Aynı zamanda elde edilen tohumların tüketime hazır bir duruma getirilmesi için bir takım öğütme işlemlerinden geçmesi gerekmiştir. Bu sayede tahılların öğütülerek un, bulgur gibi tahıl ürünleri haline alarak tüketime hazır hale gelmesi sağlanmıştır. Neolitik Çağ'ın ardından Kalkolitik Çağ ile birlikte

⁴⁵⁸ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 83.

⁴⁵⁹ Mehtap Dinçer, "Paleolitik'ten Demir Çağı'na Eskiçağ'da Tüketim", Journal Of History Studies", Cilt 8, Sayı 4, Aralık 2016, s. 72.

⁴⁶⁰ Mehtap Dinçer, "Paleolitik'ten Demir Çağı'na Eskiçağ'da Tüketim", Journal Of History Studies", Cilt 8, Sayı 4, Aralık 2016, s. 74.

⁴⁶¹ Pınar Bülbül, "Eski Anadolu'da Tarım Faaliyetleri", Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, Sayı 17, s. 268.

⁴⁶² Esmâ Öz, "Kultepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık", Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Ocak 2011, s. 286.

⁴⁶³ Esmâ Öz, "Kultepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Sümeroloji) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 47.

el değirmenlerinin olması tarım konusunda son derece önemli gelişmelerin yaşandığının göstergesi olmuştur.⁴⁶⁴ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne gelindiğinde Anadolu halkının, tüketim alışkanlıklarının değişmediği ve ağırlıklı bir şekilde tahıl ürünlerinin tüketildiği anlaşılmıştır. Kültepe'de yapılan arkeolojik kazılarda hemen hemen her evin duvar diplerinde erzak küplerinin olduğu ve küplerin içinde buğday, arpa gibi tahıl ürünlerinin yer aldığı görülmüştür. Aynı zamanda Maşathöyük, Boğazköy, Ortaköy, Kuşaklı gibi kentlerde de erzak küplerine rastlanmıştır.⁴⁶⁵

İnsanoğlu, bir milyon yılı aşkın bir süre boyunca avcı- toplayıcı bir yaşam tarzından sonra yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya başlaması ve kendi tüketim ürünlerini üretmeye başlamasının ardından kalıcı barınaklar inşa etmeye başladıkları Neolitik Çağ'da toplumun yaşam tarzında, dini inançlarında ve kültürel anlamda köklü değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu döneme kadar insanların kendilerini yırtıcı ve vahşi hayvanlara karşı korumasının ardından yerleşik hayatla birlikte üretmiş oldukları besin maddelerini ve inşa etmiş oldukları barınakları dışardan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı korumaya çalıştıkları anlaşılmıştır.⁴⁶⁶ Kültepe tabletlerinden elde edilen bilgiye göre Anadolu halkının geçimini tarım ve hayvancılıktan karşıladığı öğrenilmiştir.⁴⁶⁷ İnsanların hayatlarını idame ettirebilmesi için birinci derecede önemli olan yeme-içme, barınma gibi olguların insanın yeryüzünde var olmasından bu yana olduğu ve ilk zamanlarda ilkel yöntemlerle azami bir düzeyde karşılandığı fakat zamanla insanoğlunun bilgi ve tecrübesinin artmasıyla birlikte söz konusu ihtiyaçlarının karşılandığı görülmüştür.⁴⁶⁸ Kültepe'de yapılan kazılar sonucunda ele geçirilen tabletlerin genellikle Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticari faaliyetleri ile ilgili olduğu görülmüştür.⁴⁶⁹ Aynı zamanda Kültepe'de evlerin taş temelli ve iki katlı olduğu anlaşılmıştır. İç mekanda ise mutfak ve kiler bölümünün yer aldığı bu sayede besin maddelerinin saklandığı anlaşılmıştır.⁴⁷⁰ İlkçağlar'dan itibaren insanlar, yaşadıkları bölgenin iklim şartlarına ayak uydurmak zorunda kalmış ve bu şekilde hayatlarını şekillendirmişlerdir. Özellikle Anadolu'nun iklimi tarım konusunda son derece elverişli olmuştur. Ayrıca tarım arazilerinin düzenli ve sistemli bir şekilde kullanılması tarımsal üretimin devamlılığı açısından önemli olmuştur. Dönemin şartları dikkate alındığında tarımın insanoğlunun hayatında önemli bir yeri olduğu ve tarımsal üretimin Anadolu'nun ilerlemesi açısından önemli bir gelişme olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷¹

⁴⁶⁴ Füzuran Kınal, "Eski Anadolu Tarihi", TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 31.

⁴⁶⁵ Esmâ Öz, "Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Sümeroloji) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2011, s.48.

⁴⁶⁶ Füzuran Kınal, "Eski Anadolu Tarihi", TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 13.

⁴⁶⁷ Esmâ Öz, "Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık", Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Ocak 2011, s. 286.

⁴⁶⁸ Mehtap Dinçer, "Paleolitik'ten Demir Çağı'na Eskiçağ'da Tüketim", Journal Of History Studies, Cilt 8, Sayı 4, Aralık 2016, s. 79.

⁴⁶⁹ Nurgül Yıldırım, "Anadolu'daki İlk Tarihi Kayıt Örnekleri Üzerine Bir Analiz " Kültepe Tabletleri", s. 151.

⁴⁷⁰ L. Gürkan Gökçek- Oğuzhan Abacı, "Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi", Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019, s. 86.

⁴⁷¹ Esmâ Öz, "Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Sümeroloji) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 54.

SONUÇ

Mezopotamya, Dicle ve Fırat Nehirleri'nin arasında tarihin en eski uygarlıklarına ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Dicle ve Fırat'ın suları ile beslenen Mezopotamya coğrafyası, bereketli ve verimli toprakların ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Mezopotamya'yı bu kadar çekici kılan özelliklerin başında hiç kuşkusuz yeryüzü şekilleri ve iklimi etkili olmuştur. Mezopotamya, Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Kuzey bölümünün dağlık olduğu, güney bölümü ise düzlük bir ova şeklinde olmuştur. Dağlık bir şekilde konumlandırılan ilk kentler, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Kentlerin ortaya çıkmasıyla birlikte kent olgusunun hızlı bir şekilde yayıldığı görülmüştür. Mezopotamya'da kurulan ilk kent yerleşimlerinin daha sonra Mısır, Anadolu ve Çin'de ortaya çıktığı görülmüştür. Kentlerin kurulmasından uzun bir süre önce insanların yerleşik hayata geçtiği anlaşılmıştır. İnsanoğlunun ilk başlarda sadece avcı- toplayıcı olarak geçirdiği hayat tarzının yerini zamanla inşa ettikleri kalıcı barınaklar almıştır. Kalıcı barınaklar inşa etmeden önce göçebe bir hayat süren insanoğlu, yerleşik hayat ve ardından kalıcı barınakların inşa edilmesi beraberinde bir takım güvenlik sorunlarını da getirmiştir. Dışardan gelebilecek yağma- talanlara, yırtıcı- vahşi hayvanlara karşı barınakların etrafını surlar, yüksek duvarlar ya da hendekler açarak korumaya çalışmışlardır. Kentleşme olgusu, toplumların üzerinde

siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda önemli izlenimler bırakmıştır. Mezopotamya tarihi ile ilgili yapılan arkeolojik araştırmalar kent olgusu, mimari yapılar, savunma mekanizmaları gibi çeşitli konuların aydınlatılmasını sağlamıştır. Surlar ya da yüksek duvarlarla çevrilen kentler, insanların bir arada yaşama ihtiyacından doğmuş ve böylece bu alanların dışardan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı korunması amacıyla surlar, kaleler inşa edilmiştir. İnsanoğlunun kendini ve yaşadığı yerleşim alanını koruma gereksinimi ilk çağlardan itibaren devam etmiş ve her dönemin savunma sistemi farklı olmuştur.

Anadolu coğrafyası, bulunduğu konum itibarıyla Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayarak bir köprü görevi görmüştür. İklim, yer şekilleri ve yer altı kaynakları bakımından diğer uygarlıkların her dönemde ilgi odağı olmayı başarmıştır. Göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçişin insanları ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda son derece etkilediği anlaşılmıştır. Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçilmesi ve bununla birlikte kentleşme olgusunun oluşması insanoğlunun hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Anadolu'da kentlerin oluşumu beraberinde kentleşme olgusunu da getirmiştir. İnsanların yaşayacakları kentleri önceden bir plan dahilinde seçtikleri ve seçilen bu alanların ise daha çok su alanlarına yakın yerler olduğu öğrenilmiştir. Kentlerin genellikle can ve mal güvenliği açısından yüksek alanlara konumlandırıldıkları ve etrafının da yine savunma amaçlı sur ve yüksek duvarlarla örüldüğü anlaşılmıştır. Yerleşimlerin ise daha çok bir çember şeklinde örüntü halinde inşa edildiği öğrenilmiştir. İnşa edilen sur, yüksek duvar ya da hendeklerin sadece savunma amaçlı inşa edilmediği aynı zamanda yırtıcı- vahşi hayvanları yerleşim alanlarının dışında tutmak, yaşam alanlarını sınırlandırmak gibi kültürel anlamda da bir takım sınırların bu şekilde çizildiği anlaşılmıştır.

Genel olarak bakıldığında Eski Çağ dünyasında yaşanan bütün bu gelişmeler ve yaşanan süreçler insanoğlunun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Söz konusu yaşanan gelişmelerin merkezinde olan Anadolu ve Mezopotamya; tarım potansiyeli, hammadde kaynakları, uygun iklim şartları gibi birçok etken bu coğrafyayı son derece çekici kılmıştır. Bu durumda bu coğrafyada farklı inanç ve kültürlerin bir arada yaşamasına imkan tanımıştır. Kentlerin ortaya çıkışıyla birlikte toplumsal ilişkilerin ortaya çıktığı ve insanların dışardan gelebilecek muhtemel saldırı ya da yağma-talanlara karşı toplu bir şekilde hareket ettikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle inşa ettikleri yaşam alanlarını da genellikle bir sıra dahilinde yan yana ya da halka şeklinde örerek güvenliğini sağlamayı amaçladıkları anlaşılmıştır.

İlk başlarda mağaralarda, kaya oyuklarında ya da ağaç kovuklarında yaşamını idame ettiren insanoğlu, zamanla ağaç dallarından, yapraklardan ilk barınaklarını inşa etmeyi öğrenmiştir. Yaklaşık olarak günümüzden on bin yıl önce insanoğlunun hayatına kent kavramı girmeye başlamıştır. Bununla birlikte artık yerleşik hayatın başladığı görülmüştür. Ancak yerleşik hayatın getirmiş olduğu bir takım sorumluluk ve zorunluluklar söz konusu olmuştur. Bunlardan biri de üretim olmuştur. Çünkü yaşanan nüfus artışı beraberinde üretimi zorunlu kılmıştır. Bu nedenle insanlar, daha fazlasını ortaya koymaya çaba göstermiş ve belli alanlarda uzmanlaşmalar ortaya çıkmıştır. Doğayı yakından tanıyarak ve doğadaki kaynakları deneme-yanılma yöntemleriyle keşfeden insanoğlu, hayatını hem kolaylaştıracak hem de yerleşik hayata geçtiği bu dönemde kendini savunmak amaçlı bir takım aletler icat etmiştir. Örneğin ilk başlarda taşı döverecek balta şeklini veren insanlar, bir süre sonra silah şeklini vermişlerdir. İnsanlar hayata başladıkları ilk günden itibaren sürekli bir yaşam mücadelesi vermiş ve daha iyiye ulaşmaya çalışmıştır. Bütün bu olay ve olgular insanoğlunun hayatında önemli bir yer edirmiştir. Hayatlarını avı-toplayıcı bir şekilde sürdüren insanların yerleşik

hayata geçmesiyle birlikte ilkel anlamda tarım ile uğraştıkları ve tarımın yanında hayvanları evcilleştirdikleri de öğrenilmiştir. Avcı-toplayıcı ve konar-göçer hayat tarzı ve zamanla köylerin ardından kentlerin kurulması belli bir süreç gerektirmiş ve bu durum insanoğlunun hayatında köklü değişikliklere neden olmuştur. Genel olarak bakıldığında insanoğlu, avcı-toplayıcı bir yaşam tarzından kent hayatına geçinceye kadar birçok evre geçirmiştir. Özellikle kent ve kentleşme kavramları insanların kendilerini savunma mekanizmaları geliştirmelerine neden olmuştur. İlk zamanlar icat ettikleri taş ve kemikten yapılmış balta, ok, mızrak ve silahların yerini madenin keşfiyle birlikte demir-çelikten yapılmış aletler almıştır. Yerleşik hayatın başlaması ise savunmayı daha çok gerekli kılmıştır. Bu nedenle yaşam alanlarının etrafı sur, hendek, yüksek duvar ya da evlerin çember şeklinde inşa edilmesi insanların kendilerini bu şekilde savunma altına alarak böyle mekanizmalar geliştirmelerine neden olmuştur. Söz konusu bütün bu olay ve olgular insanoğlunun hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKÇA

AKIN, Enver, ESGİCİ, Reşat,” Eskiçağ’da Tarım Aletleri”, *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, Cilt.11, Sayı. 1, s. 33-34.

AKKUŞ MUTLU, Suzan, *Eski Mezopotamya’da Törenler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2012.

AKKUŞ MUTLU, Suzan,” Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Asur ve Muskiler’in Anadolu’ya Hükmetme Çabaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı. 51, Eylül- Ekim 2015, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E- Dergisi*, s. 539-540.

AKKUŞ MUTLU, Suzan,” Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XVII, Yıl. 7, Mart 2014, s. 2-3.

AKKUŞ MUTLU, Suzan,” Eskiçağ’da Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açından Değeri”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 19, Temmuz 2019, s. 131.

AKKUŞ MUTLU, Suzan,” İskit, Asur ve Persler’in Siyasi ve Kültürel Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Asia Minor Studies*, Cilt. 7, Sayı. 2, s. 245.

AKKUŞ MUTLU, Suzan,” Kummuh Ülkesinin Asur Devleti Açısından Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 7, Aralık 2015, s. 1-3.

AKKUŞ MUTLU, Suzan,” Kummuh Ülkesinin Asur Devleti Açısından Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 7, Aralık 2015, s. 100-101-102-105.

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, 17. Basım, Ocak 2005.

ALBAYRAK, İrfan, *Eski Yakındoğu’da Miras Anlayışı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2021.

ALTUN, Cansu, *III. Ur Dönemi’nde Güney Mezopotamya’nın Tarihi Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017.

ALTUNCU, Abdullah, “ Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 1, Sayı. 1, 2014, s. 142-143-144.

ALTUNCU, Abdullah, “ Sümerlerde Din ve Toplum Hayatı Üzerindeki Etkileri Bakımından Rahip ve Rahibe Sınıfları”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi*, s. 147.

ANDERSSON, Stefan, *Asurlar*, (Çev. Erol Sever), Kaynak Yayınları, 2. Basım, Mart 1996.

ARİFOĞLU, Yunus,” Horasan’da Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. YY.)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 3, Aralık 2018, s. 140.

ARSLANTAŞ, Yüksel,” Paleolitik ve Mezolitik(Epi- Paleolitik) Çağ’da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 24, Sayı. 2, Elazığ 2014, s. 319-320.

ASLAN, Cemre, PEKŞEN, Okay,” Yeni Asur Dönemi’nde Asur Devleti’nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler”, *Near East Historical Review*, Cilt. 11, Sayı. 1, Ocak 2021, s. 2.

ASLAN, Cemre, PEKŞEN, Okay,” Yeni Asur Dönemi’nde Asur Devleti’nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler”, *Near East Historical Review*, Cilt. 11, Sayı. 1, Ocak 2021, s. 2.

ASLAN, Cemre, PEKŞEN, Okay,” Yeni Asur Dönemi’nde Asur Devleti’nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler”, *Near East Historical Review*, Cilt. 11, Sayı. 1, Ocak 2021, s. 3.

ASLAN, Cemre, PEKŞEN, Okay,” Yeni Asur Dönemi’nde Asur Devleti’nin Batı Seferlerinin İktisadi Kazanımları ve Bu Kazanımların Korunmasına Yönelik Faaliyetler”, *Near East Historical Review*, Cilt. 11, Sayı. 1, Ocak 2021, s. 7.

ASLANOĞLU, Rana,” Kentlerin Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. XIII, Sayı. 1-2, Mart- Kasım 1992, s. 134-135-136-138.

- AVŞAROĞLU, Nadir, *Anadolu Madencilik Tarihi*, Ankara 2021.
- BAHAR, Hasan, *MÖ II. Binyıl Başlarında Anadolu- Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı*, s. 310.
- BAKIRCI, Muzaffer,” Coğrafi Açıdan Anadolu’nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu”, *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdleri*, Cilt. 45. Yıl 2014, s. 65-66.
- BARDAKÇI, Kürşat, *Eski Önasya Devletlerinin Diplomatik İlişkilerinde Elçilik Müessesesi(Akadlar’dan Persler’e Kadar)* , Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2021.
- BAŞAK, Oktay,” Taş Çağı’ndan Tunç Çağı’na Anadolu’da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 0, Sayı. 21, Yıl 2008, s. 27.
- BAŞAK, Oktay,” Taş Çağı’ndan Tunç Çağı’na Anadolu’da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 0, Sayı. 21, Yıl 2008, s. 27-28.
- BAYRAM, Sebahattin, KUZUOĞLU, Remzi, *Takı Takma Adetinin Eski Asur Toplumundaki İzleri*, s. 1.
- BİLHAN, Saffet, “ Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım”, s. 305.
- BİLHAN, Saffet, “ Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım”, s. 320.
- BİLHAN, Saffet, *Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 330.
- BRYCE, Trevor,” *The Routledge Handbook Of The Peoples And Places Of Ancient Western Asia*”, New York- London 2009, s. 745-754.
- BÜLBÜL, Cemil, “ Aramiler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 407.
- BÜLBÜL, Cemil,” Aramiler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 407-408.
- BÜLBÜL, Cemil,” Aramiler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 407-413.
- BÜLBÜL, Cemil,” Aramiler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 406.
- BÜLBÜL, Pınar,” Eski Anadolu’da Tarım Faaliyetleri”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 17, s. 268.
- ÇAKAR, Şerife, *Anadolu’da Tunç Çağları Boyunca Takı- Ticaret İlişkisi*, V. ODTÜ Arkeometri Çalıştayını Bildiriler Kitabı, Ege Yayınları, 14-16 Kasım 2019.
- ÇAKMAK, Büşra, *Paleolitik ve Epi- Paleolitik Dönemde Mezopotamya*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2022.
- ÇALIK, Sıddık, “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası (Anadolu Kelimesinin Türkiye Adını Alması)”, s. 373.

ÇEÇEN, Salih, GÖKÇEK, L. Gürkan, TOPTAŞ, Koray,” 1949 Yılı Kültepe Kazısından Asurlu Tüccarlara Ait Bir Grup Tablet”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 13, Sayı. 4, Ağustos 2021, s. 1080.

ÇEÇEN, Salih, GÖKÇEK, L. Gürkan,” Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’da Yerel Sarayların Tüccarların Mallarına El Koyması Durumu ve Yerel Yetkili Usanalum”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 2, Eylül 2021, s. 536.

ÇEVİK, Özlem, *Anadolu’da Kentleşme Süreci*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir 2004.

ÇİĞ, Muazzez İlmiye,” *Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sümer’deki Kökeni*”, Kaynak Yayınları, 9. Basım, Nisan 2005.

ÇİÇEK, Ferhat,” Mezopotamya’da İlk Rönesans III. Ur Devri”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 11, s. 495-496.

ÇİÇEK, Ferhat,” Mezopotamya’da İlk Rönesans III. Ur Devri”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 11, s. 504.

ÇİĞDEM, Süleyman, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 1996.

ÇOBAN, Hacı,” Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Sayı. 1, Yıl 2013, s. 28.

ÇOBAN, Hacı,” Arami Göçleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XXIX, Bahar 2011, s. 92.

ÇOBAN, Hacı,” Arami Göçleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XXIX, Bahar 2011, s. 100-101.

DEMİRBAŞ, Esra,” Anadolu’da Tarih Öncesi Dönemdeki Sosyo- Ekonomik Faaliyetlerin Pazarlama Tarihi Açısından Önemi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 15, Sayı. 4, Yıl 2022, s. 787-788-789.

DEMİRCİ, Kürşat, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2013.

DİLEK, Yeşim, BAHAR, Hasan,” Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 3, Eylül 2019, s. 1348.

DİLEK, Yeşim,” Eski Mezopotamya ve Eski Mısır’da Mavi Renk Kullanımının Sembolik Anlamları”, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 1, Mart 2022, s. 166.

DİNÇER, Mehtap,” Paleolitik’den Demir Çağı’na Eskiçağ’da Tüketim”, *History Studies International Journal Of History*, Cilt. 8, Sayı. 4, Aralık 2016, s. 71.

DİNÇER, Mehtap,” Paleolitik’den Demir Çağı’na Eskiçağ’da Tüketim”, *History Studies International Journal Of History*, Cilt. 8, Sayı. 4, Aralık 2016, s. 72-73.

DİNÇER, Mehtap,” Paleolitik’den Demir Çağı’na Eskiçağ’da Tüketim”, *Journal Of History Studies*, Cilt. 8, Sayı. 4, Aralık 2016, s. 72.

DİNÇER, Mehtap,” Paleolitik’den Demir Çağı’na Eskiçağ’da Tüketim”, *Journal Of History Studies*, Cilt. 8, Sayı. 4, Aralık 2016, s. 74.

DİNÇER, Mehtap,” Paleolitik’den Demir Çağı’na Eskiçağ’da Tüketim”, *Journal Of History Studies*, Cilt. 8, Sayı. 4, Aralık 2016, s. 79.

DİNÇOL, Ali, “ İlk Yazı”, *Arkeoatlas Yaşayan Geçmişin Dergisi Hititler*, Sayı. 3, İstanbul 2004, s. 258.

DİRİCAN, Tuğba, AKYOL, Ali Akın,” Anadolu’da Kerpiç Duvar Yapımı Yöntemlerine Ait Bir Derleme Çalışması”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Haziran 2019, s. 117.

DOĞANCI, Kamil,” Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasi İlişkileri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları*, Çizgi Kitabevi, Aralık 2018.

DOĞANER, Suna,” Anadolu’nun Coğrafi Mirası Pamukkale”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı. 31, İstanbul 1996, s. 8.

DUYMUŞ, H. Hande,” Asur Kaynaklarına Göre Demir Çağı’nda Tabal Krallığı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 3, Haziran 2011, s. 35-36.

EDER, Christian,” Asur Zaman Aralığı ve Önasya’nın Kesin Kronolojisi”, (Çev. Atila Türker), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. XXIV, Sayı. I, Temmuz 2009, s. 197.

EDGÜ, Ferit,” Anadolu Medeniyetleri 1”, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi*, İstanbul 1983, s. 30.

EDGÜ, Ferit,” Anadolu Medeniyetleri 1”, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi*, İstanbul 1983, s. 31.

EFEÖĞLU, Melik, EYÜPGİLLER, Kemal Kutgün,” Çatalca Bölgesi Savunma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt. 30, Sayı.1, Nisan 2021, s. 391.

EFEÖĞLU, Melik, EYÜPGİLLER, Kemal Kutgün,” Çatalca Bölgesi Savunma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt. 30, Sayı.1, Nisan 2021, s. 394.

EHSANİ, Arman, YENER YAZICI, Ersin,” Anadolu’da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihçesi”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl 5, Sayı.9, Ocak 2016, s. 44.

EHSANİ, Arman, YENER YAZICI, Ersin,” Anadolu’da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihçesi”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl 5, Sayı.9, Ocak 2016, s. 44-45-46.

ERARSLAN, Alev, AKTUĞ KOLAY, İlknur, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid ve Uruk Evreleri”, *İTÜ Dergisi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Cilt. 2, Sayı. 1, Aralık 2005, s. 81.

ERARSLAN, Alev, AKTUĞ KOLAY, İlknur,” Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid ve Uruk Evreleri(MÖ 5000-3100)”, *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 1, Aralık 2005, s. 81.

ERARSLAN, Alev,” Anadolu Kent Modelinin: Kökeni ve Gelişimi”, *Colloquium Anatolicum VII*, Yıl 2008, s. 177.

ERARSLAN, Alev,” Anadolu’da İlk Kentler Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma”, *Tüba-Ar*, Yıl 2007, s. 63.

ERARSLAN, Alev,” Anadolu’da Sosyo-Ekonomik Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı. 152, s. 65.

ERARSLAN, Alev,” Mezopotamya Konut Mimarisinde Merkezi Avlu Plan Tipi’nde Mekan Kullanımı (MÖ 3000-562)”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı. 10, Yıl 2010, s. 1.

EROL, Hakan, “ Eski Asur Şehir Devletinin Ticari Tekelleşme Politikası”, *TAD*, Cilt. 34, Sayı. 58, Yıl 2015, s. 426.

EROL, Hakan, *Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı*, Tarih ve Medeniyetler Tarihi, s. 1306-1307.

EROL, Hakan, *Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Sümeroloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

EROL, Hakan, Kültepe’den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyan ve Anadolu’daki Diğer İsyanlarla İlgili Kayıtlar, Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Anabilim Dalı, *Anadolu Arşivleri*, Ankara 2017, s. 24.

ESEN, Mustafa,” Yeni Asur Devleti’nin Mısır Politikası”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 1, Sayı. 1, Mart 2019, s. 80.

ESER, Elvan, KILIÇ, Yusuf,” Mezopotamya’nın İlk Kent Binaları(Tapınaklar) ve İşlevleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. IV, Sayı. XIII, Aralık MMXVII, S. 414.

ESKİDEMİR, Kahraman, KUBAT, Ayşe Sema,” Kent Morfolojisi ve Kültür: Anadolu ve İtalya Kentleri”, *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, s. 276.

FİDAN, Erkan,” Madencilik Beşiği Anadolu: Tarihöncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları”, *TTK Belleten Dergisi*, Cilt. LXXXI, Sayı. 292, Aralık 2017, s. 667-668.

FİDAN, Erkan,” Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu’da Kullanılmış Olan Maden Yatakları”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Sayı. 9, Yıl 5, Ocak 2016, s. 56.

GLASSNER, Jean Jacques,” Eski Mezopotamya’da İlerleme, Bilim ve Bilginin Kullanımı”, (Çev. Gökhan Kağnıcı), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. XXIV, Sayı. 2, Aralık 2009, s. 157.

GÖKÇEK, L. Gürkan, ABACI, Oğuzhan, *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul Aralık 2019.

- GÖKÇEK, L. Gürkan, AKYÜZ, Faruk, *Asur Ordusu*, s. 43-44-45-46.
- GÖKÇEK, L. Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- GÖKÇEK, L. Gürkan,” Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, Cilt. 7, Sayı. 1, Yıl 2004, s. 60-61.
- GÜMÜŞ, Arif, *Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde (MÖ 1974-1719) Anadolu’da Muhasebe ve Finans Uygulamaları* , İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2019.
- GÜNALTAY, Mehmet Şemseddin, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.
- GÜNALTAY, Mehmet Şemseddin, *Yakın Şark III Suriye- Filistin*, T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.
- GÜNAYDIN, Gökhan,” Türkiye Tarım Sektörü”, *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, Sayı. 76-77, Yıl 2006, s. 12.
- HACAR, Abdullah,” İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlek Üretiminde Uzamanlaşma: Ggüneybatı Kapadokya’nın Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesine İlişkin Yorumlar”, *TTK Belleten Dergisi*, Cilt. 84, Sayı. 300, Ağustos 2020, s. 462.
- HAYTA, Yasemin,” Kent Kültürü ve Değişen Kent Kavramı”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 2, Aralık 2016, s. 177.
- ILDIZ, Erkan,” Eskiçağ’da Bankacılık ve Bankerlik”, *Türkiye Bankalar Birliği*, Kasım 2013, s. 31.
- IŞIK, Adem, “ İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 2, Yıl 2018, s. 54.
- IŞIK, Adem,” İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 2, s. 54-55.
- K. HATT, Paul, J. REİSS, Albert, *Kentsel Yerleşimlerin Tarihi*, (Çev. Ayten Alkan-Bülent Duru), İmge Yayınevi, Ankara 2002.
- KAÇAR, Abdulgani,” Eski Mezopotamya Mitolojisinde Kamış/ Sazlık ve Kamışın Dinsel- Büyüsel Ritüellerde Kullanımı”, *Oannes- Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 2, Eylül 2022, s. 539-542-551.
- KAĞNICI, Gökhan,” Asur Kral Yazıtlarında Hayvanlar: Siyasi ve Edebi Kayıt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies İnternational Journal Of History*, Cilt. 12, Sayı. 6, Aralık 2020, s.2898-2899.
- KAĞNICI, Gökhan,” Tıbbi Bilginin İdeolojik Kullanımı Üzerine Okumalar: Yeni Babil Kroniklerinde Hastalıklar ve Babil Tarih Yazıcılığı”, *Tarih Dergisi*, Sayı. 69, İstanbul 2019, s. 7-8-20.
- KARACA, Özkan,” Aaanadolu Evlerinin Mimari Gelişimi”, *Mecmua- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 10, Yıl 5, Güz 2020, s. 325.

KAZAR, Muhammed, “ Sümer Pantheonu”, s. 2.

KAZAR, Muhammed,” Sümer Pantheonu”, s. 2-3.

KEJANLI, Türkan, *Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004.

KELEŞ, Hakan,” Babil Hukuk Kuralları ve Yahudilik”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 16, Sayı. 8, s. 804.

KELEŞ, Ruşen,” Kent ve Kültür Üzerine”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt. XXIX, Sayı. 246, s. 10.

KEREKES, Miklos, *Anadolu’daki Yeni Asur Eyalet Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2021.

KEREKES, Miklos, *Anadolu’daki Yeni Asur Eyalet Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2021.

KESKİN, İshak, *Mezopotamya ve Çevresinde Arşiv Uygulamaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Arşivcilik Anabilim Dalı, s. 234.

KESKİN, Levent,” Arkeolojik ve Arkeometrik Veriler Işığında MÖ 3. Bin Yılın Sonuna Kadar Batı Anadolu Madenciligi ve Metal İşçiliği”, 2. *Türkiye Tarihi Madenler Konferansı*, Trabzon 2018, s. 4.

KILIÇ, Yusuf, Eser, ELVAN, “ Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 2, Haziran 2019, s. 524.

KILIÇ, Yusuf, ESER, Elvan,” Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 2, Haziran 2019, s. 519.

KILIÇ, Yusuf, YILMAZ, Cemal, *Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi (Orta Asur Dönemi)*, s. 160.

KILIÇ, Yusuf, YILMAZ, Cemal, *Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi (Orta Asur Dönemi)*, s. 185-186.

KILIÇ, Yusuf, YILMAZ, Cemal, *Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi(Orta Asur Dönemi)*, s. 189.

KILIÇ, Yusuf, YILMAZ, Cemal, *Amarna Çağı ve Asur’un Yükselişi(Orta Asur Dönemi)*, s. 190.

KINAL, Füzüzan, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

KINAL, Füzüzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

KIYMET, Kurtuluş, “ Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar”, *TAD*, Cilt. 38, s. 1-3-4.

KOCAİSPİR, Ahmet, PARLITI, Umut,” Kuzey Mezopotamya’dan Orta Asya’ya Uzanan Çok Bileşenli Kültürün İzleri: Halaf Kültürü”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 69, Eylül 2020, s. 414.

KORKMAZ, Zafer,” Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm ve Mesafe Değişim Oranı Teorilerinin Uyarılama Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal- Yeni Asur İlişkisi”, *Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4, Yıl 2021, s.286.

KÖROĞLU, Kemalettin, ADALI, Selim Ferruh, *Asurlular (Dicle’den Toroslar’a Tanrı Asur’un Krallığı)*, Yapı Kredi Yayınları.

KÖROĞLU, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

KÖROĞLU, Kemalettin, *Urartu Devleti’nin Güney Batı Yayılımı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

KÖSE, Osman, *Tarihten İzler (İlkçağlar’dan Modern Döneme)*, Berikan Yayınevi.

KRAMER, Samuel Noah, *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

KRAMER, Samuel Noah, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, Eylül 2002.

KRAMER, Samuel Noah, *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998.

KUHRT, Amelie, *Eskiçağ’da Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt. 1, 2. Baskı, Haziran 2010.

KURT, Ali Osman, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2006.

KURT, Mehmet, ATICI, Esra,” MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 44, Yıl 2020, s. 44.

KURT, Mehmet, ATICI, Esra,” MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 44, Yıl 2020, s. 44.

KURT, Mehmet, BULUT, Esra,” MÖ II. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 44, Yıl 2020, s. 52-53-54.

KURT, Mehmet, BULUT, Esra,” Prehistorik Devirlerden Bizans Dönemi’ne Kadar Kapadokya Bölgesi’nde Tahıl Üretimi ve Depolanması Konusuna Genel Bir Bakış”, *Archivum Anatolium*, Cilt. 12, Sayı. 2, s. 78-79.

KURT, Nihan,” Kent Hizmetlerinin Geleceğinde Kentsel Sorumluluklar ve Kent Kültürünün Geliştirilmesi Stratejileri”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 2, Yıl 2011, s. 265-266.

KUZUOĞLU, Remzi,” Acemhöyük’den Eski Asur Dönemi’ne Ait İki Çivi Yazılı Belge”, *Türk Tarih Kurumu Höyük*, Sayı. 8, Yıl 2015, s. 1.

MALKOÇ YİĞİT, E., SÖNMEZ TÜREL, H.,” İlkçağlar’dan Günümüze Anadolu’da Açık Mekanın Evrimi”, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 2, Yıl 2006, s. 189.

MALKOÇ YİĞİT, E., SÖNMEZ TÜREL, H.,” İlkçağlar’dan Günümüze Anadolu’da Açık Mekanın Evrimi”, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 2, Yıl 2006, s. 189.

MANDACI, Ebru, YEŞİLÇAY, Cebail,” Geç Dönem Asur Başkentlerinin Savunma Yapıları (MÖ 1000-612)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 18, Sayı.1, s. 639-640.

MANDACI, Ebru,” Arkeolojik Bulgular ve Çivi Yazılı Belgeler Işığında Eski Mezopotamya’da Fildişi Oymacılığına Genel Bir Bakış”, *TAD*, Cilt. 37, Sayı. 64, Yıl 2018, s. 27-28-29-42.

MANDACI, Ebru,” Arkeolojik Bulgular ve Çivi Yazılı Belgeler Işığında Eski Mezopotamya’da Giyim Kültürü”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 41, Sayı. 2, Aralık 2017, s. 64-65-66.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, 2012.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi(En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Çizgi Yayınları.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Yayınevi.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ’da Mezopotamya*, Ekin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı.

MEMİŞ, Ekrem,” Eskiçağ’da Irak- Anadolu İlişkileri(En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri*, Elazığ 2009.

METLİ, Mustafa, ULUTÜRK, Muammer,” Ekmek Penceresinden Mezopotamya Medeniyetinin Kültürel ve Dini Hayatına Bakış”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 1, Yıl 2020, s. 77-82.

NAİBOĞLU, Nihan, “ Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul 2019, s. 212-213.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Güz 2019, s. 211-212.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Güz 2019, s. 222.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Güz 2019, s. 212-218.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Yıl 2019, s. 211-212.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Yıl 2019, s. 212-213.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Güz 2019, s. 218-219.

NAİBOĞLU, Nihan,” Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 20, Yıl 2019, s. 211-218-219-222.

ÖZ, Esmâ, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Sumeroloji) Anabilim Dalı*, Doktora Tezi, Ankara 2011.

ÖZ, Esmâ,” Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 9, Ocak 2011, s. 286.

ÖZBAL, Hadi,” MÖ 3. Bin Yıl’da Anadolu’da Bronz”, *Türkiye Bilimler Akademisi Forumu*, s. 10-11.

ÖZGÜÇ, Tahsin,” Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi”, *Anadolu*, Sayı. 07, Yıl 1963, s. 28.

ÖZGÜL, Oktay, *Eskiçağ’da (Yukarı) Aras Vadisi* , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 2011.

ÖZKAN, Süleyman, KARA, Demet, *Hatay Kırıkhan’da Bulunan Yeni Babil Devri Kaya Kabartması ve Yazıtı*, Ankara 2017.

PARKER, B.J., “The Mechanios Of Empire”, *The Northern Frontier Of Assyria As A Case Study In Imperial Dynamics*, Helsinki 2001, s. 230.

POTTS, Daniel Thomas,” *Mesopotamian Civilization*”, The Material Foundations, Londra 1997, s. 94.

POTTS, Daniel Thomas,” *Mesopotamian Civilization*”, The Material Foundations, Londra 1997, s. 34.

REYHAN, Esmâ, CENGİZ B., Tülin, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

RUŞAN AKÇAM, Tutku Ceren, DİNÇ ÖNLÜ, Nesrin,” Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’da Babil Modası”, *TJMFD*, Cilt. 4, Sayı. 1, Yıl 2022, s. 62.

SABUNCUO, Tuğba, *Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Çocuk*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Denizli 2019.

SAYGIN, Alkım, “ *Sümer Medeniyeti Üzerine Bir İnceleme*”, s. 1.

SCHMÖKEL, Hartmuth, “ *Sümer Dini*”, (Çev. Mehmet Turhan Özdemir), s. 202.

SEVER, Hüseyin, “ Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1-2, s. 424-425.

SEVER, Hüseyin, “ Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (MÖ 1970-1750) Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, Cilt. LIX, Sayı. 224, Nisan 1995, s. 2-6.

SEVER, Hüseyin, “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1-2, s. 421.

SEVER, Hüseyin, *Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri*, s. 421.

SEVER, Hüseyin, *Mezopotamya ve Anadolu Medeniyetleri İle İlişkiler*, Cilt. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SEVER, Hüseyin,” Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1-2, s. 423.

SEVER, Hüseyin,” Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (MÖ 1970-1750) Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, Cilt. LIX, Sayı. 224, Nisan 1995, s. 1-6.

SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, 5. Basım, İstanbul.

SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, YILMAZ, Muzaffer Ercan,” İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 10, Sayı. 2, s. 184-185.

ŞAHİN, Güven,” Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 4, Yıl 2020, s. 119.

ŞAHİN, Hasan Ali, MÖ. II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu’nun En Önemli Ticaret Merkezi Olan Kaniş Karumu Levantinizmin İlk Örneği Midir?, *Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, s. 2895-2897.

ŞEN, Durali, *MÖ I. Bin Yılda Anadolu- Mezopotamya İlişkileri*, Ankara 2012.

ŞİĞVA, Abdulsabur, *Doğu/ Güneydoğu Anadolu’da Kentleşme Sürecinde Mezopotamya- Anadolu Arasındaki Ticari İlişkilerin Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015.

TANİLLİ, Server, *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yayınevi, 29. Baskı.

TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Cem Yayınevi, 5. Basım, Aralık 1994.

TANSUĞ, Kadriye, İNANLI, Özel,” Sümerliler’in Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi*, Cilt. 3, Sayı. 4, Ankara 1960, s. 551.

TAŞDÖNER, Kevser,” Eskiçağ’da Aaanadolu’nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitleli Göçler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı.13, Yıl 10, Güz 2012, s. 85.

TAŞDÖNER, Kevser,” Eskiçağ’da Anadolu’nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitlesel Göçler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı. 13, Yıl 10, Güz 2012, s. 85.

TEKİN, Murat, “Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2014, s. 112.

TEKİN, Murat,” Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt.9, Sayı. 2, Yıl 2014, s. 111-112.

TEKİN, Murat,” Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 2, Yıl 2014, s. 113-114.

TEKKANAT, Semiha Sultan, TÜRKMEN, Seda Nur, “ Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimlenişi Üzerine Bir İnceleme”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 10, Sayı. 4, 2018, s. 112.

TEKKANAT, Semiha Sultan, TÜRKMEN, Seda Nur,” Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimlenişi Üzerine Bir İnceleme”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 10, Sayı. 4, Yıl 2018, s. 107.

TEKKANAT, Semiha Sultan, TÜRKMEN, Seda Nur,” Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimlenişi Üzerine Bir İnceleme”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 10, Sayı. 4, Yıl 2018, s. 111.

TİLBE ETGÜ, Yıldız,” Tarihöncesi Çağlar’dan Demir Çağı’na Eski Mezopotamya’da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi”, *Oannes- Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 1, Mart 2022, s. 23.

TİRYAKİ, Sırrı,” Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Bingöl Obsidyen Kaynak Alanlarına Yönelik Yeni Değerlendirmeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 30, Sayı. 2, Temmuz 2020, s. 6.

TİRYAKİ, Sırrı,” Asur- Urartu İlişkilerinde Yerel Politik Güçler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 9, Yıl 5, Bahar 2015, s. 137.

TUĞAÇ, Çiğdem,” Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Anadolu’daki Yerleşimler ve Konut Tipolojileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 1, Yıl 2021, s. 226.

TUNA, Celal, *Kentten İmparatorluğa Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri*, İletişim Yayınları, Cilt. 2, İstanbul 2002.

TUNA, Celal, *Mağaradan Kente Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri*, İletişim Yayınları, Cilt. 1, İstanbul 1999.

TUNÇEL, Oğuz,” Kitabın İlk Formu: Eski Mezopotamya’nın Kil Tabletleri”, *Sanat ve Tarih Dergisi*, Haziran 2020, s. 306-307.

UĞURLU, Örgen,” Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, İstanbul 2010, s. 27.

UĞURLU, Örgen,” Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, İstanbul 2010, s. 25.

UĞURLU, Örgen,” Kentlerin Tarihsel Gelişimi”, *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, İstanbul 2010, s. 33-35.

USLUBAŞ, Tolga, *Dünya Tarihi*, Venedik Yayınları, İstanbul 2016.

UYANIK, Hatice, MORKOÇ, Ayşe Nur,” Tunç Çağı’nda Lapis Lazuli’nin Temini, Kullanımı ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 45, Yıl 2021, s. 162-164-166-168.

ÜREK, Melki,” Süryaniler’in Tarihi ve Sosyolojik Yapısı”, *İnanç- Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 10, Sayı.2, Mayıs- Ağustos 2013, s. 101.

ÜSTÜAY, Özge, *Kentleşme Olgusu*, s. 1.

ÜSTÜAY, Özge, *Kentleşme Olgusu*, s. 2.

ÜSTÜAY, Özge, *Kentleşme Olgusu*, s. 4.

ÜSTÜAY, Özge,” *Kentleşme Olgusu*”, s. 4.

WILLIAM KING, Leonard, HOLLAND HALL, Henry Reginald, *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*, (Çev. Arıcan Uysal), İlya Yayınevi, İzmir 2009.

YAHYAGİL, Mehmet Y.,” Kentlerin Kültürün Gelişmesindeki Etkileri”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı. 25, Yıl 1998, s. 105-106.

YALÇIN, Ünsal,” Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl 5, Sayı. 9, Ocak 2016, s. 4.

YALÇIN, Ünsal,” Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl 5, Sayı. 9, Ocak 2016, s. 4.

YALÇIN, Ünsal,” Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl 5, Sayı. 9, Ocak 2016, s. 8-9-10.

YILDIRIM, Aziz, *Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

YILDIRIM, Ercüment, PEKŞEN, Okay,” Üçüncü Arami Göçü’nün Anadolu’nun Güneydoğu’suna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 13, Aralık 2013, s. 31-32.

YILDIRIM, Ercüment,” Eski Mısır’da Tarımsal Üretim ve Vergilendirme Sistemi (MÖ 3100-672)”, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, Cilt. 21, Sayı. 4, Yıl 2022, s. 2458.

YILDIRIM, Nurgül, “ Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amedi Şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. 52, Sayı. 2, s. 1.

YILDIRIM, Nurgül, *Demir Çağı’nda Anadolu’daki Aramiler’in Politik Coğrafyası*, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi, s. 123-124-124.

YILDIRIM, Nurgül,” *Anadolu’daki İlk Tarihi Kayıt Örnekleri Üzerine Bir Analiz “Kültepe Tabletleri”*, s. 151.

YILDIRIM, Nurgül,” *Demir Çağı Kent Devletleri Dönemi’nde Sam’al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvce ve Sam’alca Kayıtlar Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Cilt. 10, Nisan 2018, s. 165.

YILDIRIM, Nurgül,” *Demir Çağı Kent Devletleri Dönemi’nde Sam’al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvce ve Sam’alca Kayıtlar Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Cilt. 10, Nisan 2018, s. 164.

YILDIRIM, Recep, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Saray Matbaa, İzmir 2011.

YILDIRIM, Recep, *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996.

YILDIZ, Sevcin, *Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar*, İksad Yayınları, Ankara 2019.

YILMAZ, Derya, *Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret/ Erken Tunç Çağı’nda Anadolu’da Ticaret*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

YİĞİT, Turgut, “ Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı”, *Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 23.

YİĞİT, Turgut, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2020.

YİĞİT, Turgut,” Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı”, *Ankara Üniversitesi Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40, s. 22.

YİĞİTPAŞA, Davud, ÇAKIR, Nagihan,” Samsun Müzesi’nde Tunç Çağı’na ve Demir Çağı’na Tarihlenen Bir Grup Metal Silah”, *Asobid- Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 9, Haziran 2021, s. 381-382-383-391-392.

ZENGİN KOŞAN, Olcay,” Anadolu’da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 36, Sayı. 1, Haziran 2012, s. 252.

ZENGİN KOŞAN, Olcay,” Anadolu’da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 36, Sayı. 1, Haziran 2012, s. 253.

ZENGİN KOŞAN, Olcay,” Anadolu’da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 36, Sayı. 1, Haziran 2012, s. 254-255.

ZENGİN KOŞAN, Olcay,” Anadolu’da Prehistorik Dönem Savunma Duvarlarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 36, Sayı. 1, Haziran 2012, s. 255.